

ցեղի կամ ազգի անուան նշումով: Ֆիլմի ձայներիցը կրում է միայն գերմանացի համայնության Հանգեյսլըրի երաժշտությունը ու Քրանս-սադի գրող՝ Ժան Քեյրոլի խոսքը: Մեծապես գնահատված այս բանաստեղծական ֆիլմը, Ժամանակին Ֆրանսիայի Գրաքննությունը²¹ մրցւթանոց եւ 1956ի Գաննի փառատոնում ցուցադրումը արգելուց Բէ տ'Օրսէի կողմից, Արեւմտեան Գերմանիայի գեսապանի բողոքի բերումով: «Գիշեր եւ մառախուղ»ը այսօր ցուցադրում է իր վերականգնված բնօրինակով:

Հոլիվուդի ու Սովետական Միության լուսանկարողների հարկերը, կրկին Եւրոպայում՝ այս անգամ Իտալիայից, ուր իրագործուցեց նացիների ճամբարների կեանքը պատմող, «Քապո»ն²²: Յեղասպանությունը ուղղակիորէն շահարկող խաղարկային ֆիլմի նիւթ ծառայեցը: նելը, անմիջապէս վիճելի դարձաւ ու սկսուց «Գիշեր եւ մառախուղ» ու «Քապո» ֆիլմերի համեմատումը: Գնահատուցեց առաջինը եւ ժրխտուրեց երկրորդը: Մայր առաւ լուրջ բանավէճ, որը սկիզբ դրեց նոր բարոյագիտութեան: Առաջին կարեւոր գրութիւնը՝ «Անարգում»²³ ստորագրեց ըննադատ ու բեմադիր՝ Ժազ Ռիվէթը: «Նուագագոյնը, որ կարող եմք անել այս է՝ անկարելի է մի նրման միւթով (մամբարներին մասին) ֆիլմ ձեռնարկելիս, որոշ նախնական հարցեր չյարուցել. սակայն այստեղ, ամէն ինչ ընթանում է այնպէս, որ կարծես Փոնքէֆորվօն²⁴, գարմանալի միամտութեամբ կամ անագնութեամբ, որոշել է նրանց գանգել: Օրինակ իրապաշտութեան հարցը. հասկանալի է, որ բազմաթիւ պատմաուներով, կատարելա իրապաշտութիւնը, կամ այն ինչ նմաւ, բաւոր է շարժարուեստում տեսնել, այս դեպքում անկարելի է. եւ այդ ուղղութեամբ տարուած ամէն մի ջանք, հաստատութեան անկատարարարք է («այսինքն բարոյագութիւն») ամէն մի վերակերտում կամ շպարում, ծաղրանք է ու անյարիք. ամէն մի նախատեսուած «ցուցադրութիւն», բացայայտ դիտախտ (voyeurisme) է ու պոռնոգրաֆիլի (pornographie)»²⁵:

ՀՈՒՎՈՒՏԻ ԿԵՑՈՒՄԹԸ

Աստիճանաբար սկիզբ առնող այս հարցադրման ու նոր ընթացքի մէջ մտած, գարգացող շուկայի նըկամամբ, Հոլիվուդը բնականաբար անտարբեր չէր կարող մնալ: «Ցանկանում եմ պատմագրի դեր կատարել. առայնահերթ իրաւունքը Հրեաներին է»²⁶ յայտարարեց արտադրիչ-բեմադիր Օթթօ Փերմինիէրը²⁷ եւ օգտագործելով 1947ին Ֆրանսայից նաւով գէպի «խոտացեալ երկիր» ուղևորուած անտուն, աներկիր, անպաշտպան 4530 վերապրող երոպացի Հրեաների մասին գրուած Լիոն Իւրիսի վէպը, արտադրեց «Նլք»ը (1960)²⁸: Ֆիլմի ցուցադրումը գուղադիպեց Իսրայէլի գաղտնի գործակալութեան կողմից ակտորի նացի նացի Աստիճ Սլաւանին Արժանութիւնում ձեռքակալելու եւ Երուսաղէմ փոխադրելու հետ: «Նլք»ին անմիջապէս յաջորդեց մի նոր մեծածաւալ արտադրութիւն՝ Մթանի Բրամբրի «Դատաւարութիւն Նիւրեմպերում»ը (1961)²⁹: Առանց զոհերի վերակերտուած պատկերներին դիմելու, Հոլիվուդի «անուանի աստղեր»ի խաղարկութեամբ արտադրուած այդ երկու երկարաշունչ ֆիլմերը, մեծածաւալ մասշտաբով ներկայացը-

նում էին Հրեաների ցեղասպանութեան խնդիրը եւ միանգամայն մի նոր շուկայի հիմք էին դնում: Դեռ աւելին, երրորդ անգամ լինելով, «Օտարականը», եւ Verboten! ֆիլմերի հնարքին դիմելով, արտադրիչները այժմ իրենց կատարելապէս իրաւասու էին համարել «Դատաւարութիւն Նիւրեմպերում» խաղարկային ֆիլմում, դատաւարութեան ընթացքում դիտուած փաստանկարից մասեր ընդգրկել: Դատաւարութեան խաղարկային տարբերակի ցուցադրութեան օրերին, մեծ պատրաստութեամբ Իսրայէլ, Երուսաղէմի հեռատեսիլով հաղորդում էր Ալլամանի ընթացիկ դատաւարութիւնը: Սառն Պատեւազմի հրատապ օրերն էին: Միջազգային քաղաքականութիւնը տալնապի մէջ էր: Միջուկային պատերազմի սարսափը գերելիս էր մտքերի վրայ, ու 1961 Օգոստոս 11ին վեր բարձրացաւ Պէրլինի Պատը: «Հրեայ ժողովրդի նկատմամբ գործած ոմիրների համար» 1962 Մայիս 11ին, Երուսաղէմի մէջ, Ալլաման, Իսրայէլի դատարանի վըճիռով կախաղան հանուց: Այդպիսով, անցած ոմիրների փաստանը կարները եւ դատաւարութիւնը միմիայն ի նպատակ նորաստեղծ Իսրայէլի հաստատումի իրաւասութեան քարոզչութիւնը ծառայեցնելով, յիշուած պատկերների նկատմամբ զօրեղ քաղաքական, սեփականացուած ցեղային գիրքորոշում ու շեշտ կիրառուցեց³⁰:

ԲՍԱՍՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս նոր տարածուող իրաւասութիւնից բացառուած, պատկերագործի Հայը, բախտի բերմամբ թէ պատահամբ, իրենից խլուած պատկերը մասամբ վերագտաւ Էլիա Գազանի «Ամերիկա, Ամերիկա» (1963) ֆիլմում: Գազան Հոլիվուդեան, ստուժով, շահախնդիր արտադրիչների դասին չպատկանելով, իր ֆիլմը լուկ շուկայի համար չէր իրագործել: Այն բեմադրիչ անձնակազմի արտադրութիւնը լիներով, համարձակորէն զանցել էր Հոլիվուդում բանող ընդհանրացած սահմանափակումները: Ֆիլմի գերասանական կազմում տեղ չէին գրտել օրուայ շուկայի ասպնովող «անուանի աստղեր»: Դերակատարները հասարակութեան թիչ ծանօթ կամ միանգամայն սկսնակ ուժեր էին: Այս մտեցումը պատումի պատկերներին աւելի անմիջական ու նուազ շինծու վիճակ էր պարգևել: Գազանը մինչեւ անգամ յաջողել էր ֆիլմը մասամբ, դէպքերի տեղույն վրայ՝ Թուրքիայում նկարահանել: Շարժարուեստն իրբեւ անձնական արտայայտչամիջոց օգտագործելով, հեղինակը ամենայն անկեղծութեամբ վկայել էր մոռացութեան մատնուած Անատոլի մասին: Յիշելով Թուրք մեծամասնութեան նկատմամբ իր հօր դէմքին պարտադիր կերպով գրողըւող «քծնող ժպիտը», Գազանը ցենարն ու ֆիլմը սկզբում «Անատոլիան ժպիտներ» էր կոչել: «Ամերիկա, Ամերիկա»ն ամէնուր տարածող ընկերութիւնը «Ուարներ Եղբայրներ»ն էր. մի հիմնարկ, որ 1927ին «Բոնաբարում» Հայաստան...»ը գնել էր արտադրիչ ընկերութիւնից³¹ ու պահպանել իր ֆիլմադարանում: Մի ֆիլմ, որի մէջ վերակերտուած «ապարքների պատկերները, Գազանի սեւ ու ճերմակ նոր պատկերացումների մէջ, իրենց կրկնակի վերակերտումն էին գտել ու ապագայում եւ կրկնուցեցին երբեք ֆիլմերում» «Մայրիկ», «Արարատ» ու «Արտայանքի ազարակը»: «Ամերիկա, Ամերիկա»ն միջազգային էկրան բարձրացաւ Եղբուր յիսնամեակի նախօրեակին: Յաւօք, ֆիլմը նիւթական մեծ վնաս արձա-

նադրեց ու մինչեւ անգամ հայութեան կողմից գրեթէ անտեսուց: Պատճառը՝ Հայը այդ ֆիլմում «Մուսա իերան 40 օրեր»ի հերոսապատումը փնտռեց ու չգտնելով այն հիասթափուցեց: Քչեր նկատեցին, որ Գազանը հայութեան ապրածը խտացրել ու բացայայտել էր հմտօրէն պատկերուած վեց տիպարների միջոցով: Ընտրուած տիպարները զիպուկ ու խօսուն էին ոչ միայն իրենց բնորոշ դասակարգով, նկարագրով ու էութեամբ, այլ նաեւ իրենց անուանումներով, խորհրդանշական լիցք ունէին: Վարդանը՝ գոհուած էր իր հաւատացեալ ցեղակիցներին փրկելու պահին: Կարապետը՝ յեղափոխական նոր գաղափարներ տարածող կուսակցութեան անդամ էր: Քոյրը՝ Վարդուհի, Թուրքի անարդարական տներում գործող պոռնիկ: Յովհաննէս Քարաշահանը իր կեանքն զոհելով, ֆիլմի յոյն հերոսին նոր անուն ու կեանք էր պարգևում, որպէսզի նա իր նորնտիր երկրում ազատ ապագայ կառուցի: Յարութիւն Քէլայապեան՝ մեծահարուստ քաղքենի վաճառական էր ու կինը՝ Սոֆիա, պարտադրօրէն ամուսնացած, երիտասարդութիւնը չապրած, սիրագուրկ հայուհի: Ժամանակին չըրկատուեց նաեւ, որ նա հայ ժողովրդին հաւաքականօրէն ներկայացրել է իր հաւատքին կառած, սրբազան վայրում՝ եկեղեցում ի մի եկած ու հրկիզման ենթարկուած պատկերով: «Ամերիկա, Ամերիկա» աչքառու գեղարուեստական արժանիքներ ունէր. ու մտաւ Հոլիվուդի Ակադեմիայի «Օսքար» մրցանակի, 1964ի թեկնածու ֆիլմերի շարքը: Գնահատուելու էր չորս խմբի մէջ՝ իրբեւ լաւագոյն ֆիլմ, բեմադրութիւն, ցենար եւ գեղարուեստական ձեւաւորում: Շահեց մի միայն գեղարուեստական ձեւաւորման «Օսքար»ը: Յիրաւի ֆիլմի պատկերային լիցքը՝ գեղարուեստական ձեւաւորումը, ընտրուած վայրերը, հազուատ ու յարգարում, հետագոտուած էին բեմադրօրէն ու իրագործուել էին մանրակրկիտ ու շաղքութեամբ:

Երբ ցեղասպանութիւնը իրապաշտ կերպով շարժարուեստում պատկերելը լուրջ՝ բարոյագիտական՝ հարց էր առաջացրել, Լեհաստան՝ «ձամբորդը»³² (1961-63) ֆիլմով, կըրկին անդրադարձաւ իր հողի վրայ կատարուած ոմիրներին: «ձամբորդը» չօչափում է հաւաքական ոմիրի նկատմամբ անհատի պատկան պատասխանատուութեան հարցը: Նացիների կեցուածքը տարբեր ժամանակի հոլովոյթի ու հայեացքի մէջ բերելով, Ֆիլմը ներկայացնում է յետ պատերազմեան տարիներին բարեկեցիկ կեանք ապրող Գերմանացի մի կնոջ: Նա ամուսնու ընկերակցութեամբ նաւով Ատլանտեան ովկէանոսի վրայ ճամբորդելիս, գուղադիպութեամբ կրկին հանդիպում է ճամբարում իր ընտրութեամբ մահուան գերին ուղարկուած մի կնոջ: Այժմ հրկիզումից «փրկուած» այդ կինը, իր ներկայութեամբ վերստին բորբոքում է անարկու, անմարդկային անցեալը: Գերմանուհին, որ յոյս ունէր թէ ամէն ինչ աւարտուել ու մոռացուել է, խորապէս տաղնապի ենթարկուած փորձում է իր պատումով լուսարանել ամուսնուն: Սակայն կայ նաեւ պատումի երկրորդ տարբերակը: Դա վերապրողին է...

Ֆիլմի բեմադրիչ՝ Անդրէյ Մունկ, մեքենայի վթարով զոհուել ու «ձամբորդը» անաւարտ էր մնացել: Երկու տարի անց, նրա աշխատակիցները, նաւի վրայ անցածը անշարժ լուսանկարներ վերածելով ու ճամբարի խաղարկային բաժին-

ներին յարակցելով, փորձեցին իմաստաւորել Ֆիլմը: Արդէնքը արտասովոր սոնիտագործութիւնն է: Յարուցանելով անցեալում մարդկութեան դէմ կատարուած աղէտը, «ձամբորդը» արդէ մարդկութեան մօտ, արդար ու խղճամիտ հատուցում է հայցում: Լեհական այս արտադրութիւնը, կրկին իր գեղարուեստական գործօն արժանիքներով, մեծապէս գնահատուցեց ամէնուր եւ Անդրէյ Մունկ յետ մահու, յատուկ յիշատակութեամբ, մեծարուց 1964ի Գաննի փառատոնը գատական կազմի կողմից:

Լեհական «ձամբորդ»ից յետոյ էր միայն, որ Հոլիվուդը, արտադրեց Միտնի Լուդէթի «Գրաւատու»ն (1964)³³: Ֆիլմի պատումի տեւողութեան ընդամէնը տաս տոկոսը, «Երկուցութեան ճամբով» ներկայացրնում էր նացիների լծի տակ Հրեաների ապրած արհաւիրքը: Լուդէթ՝ առաջին անգամ լինելով, համարձակուել էր ժամանակակից Ամերիկայում բնակուող միւս փոքրամասնութիւններին՝ յատկապէս սեւամորթների նկատմամբ բանեցող ցեղապաշտ երեւոյթները, գուղահեռի մէջ գնել Հրեաների ապրածի հետ: Մտեցումը չգնահատուց ու խտորէն ըննադատուցեց: Ինչպէս միշտ, Հոլիվուդ իր ֆիլմերի բովանդակութեան համար յատուկ կեցուածք ու ոմ էր մշակել, «Գրաւատու»ից յետոյ, ցեղապաշտութիւնն ու ցեղասպանութիւնը ներկայացնելու կամ արժարձելու համար եւս, իւրայատուկ քաղաքականութիւն ի կատար ածուցեց: Այս ժամանակամիջոցում՝ 1965-1969ին էր որ «Մեթրօ-Կոլտուին-Մայէր»ը կրկին դիմեց, երբք տասնամեակ փախուցի տակ պահուած, իր «Մուսա իերան 40 օրեր»ը նկարահանելու ծրագրին: Նախապէս արդէն յիշուց թէ ինչպէս Վէրնէյ, որոշ աշխատանք տանելուց յետոյ մերժեց իրագործել ֆիլմը:

ՍՈՎԵՏՍՈՒՄԻ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ԿԵՑՈՒՄԹԸ

Երբ Խրուշչովեան սովետական «ձնհալի տարիներ»ում եւ Քենեդիի վարած Ամերիկայում, Հոլիվուդ «Ամերիկա, Ամերիկա» ի մէջ յիշեց հայութեան, նրա «իրաւաստ պաշտպան»՝ Սովետական Միութիւնը, այսուհետ միանգամայն անտարբեր չէր կարող մնալ: Մոսկուայի Թոյլտուութեամբ «Հայֆիլմ»ը Հենրիկ Մարեանի ղեկավարութեամբ, արտադրեց «Նախապետ»ը (1977) եւ առաջին անգամ լինելով հայկական մի ֆիլմում, գուղա կերպով տեղ գտաւ Հայոց կոտորածն ու տեղահանութիւնը: Ազգային համընդհանուր մասշտաբով ապրում ողբերգութիւնը, բնականաբար ըստ Սովետական Միութեան սահմանումների, անջատուած էր իր հաւաքական լիցքից: Ֆիլմում Արեւելահայաստանի բնակչութիւնը գերծ ու հեռու էր պահուել պատմական անց ու դարձից եւ «փրկուած ու պաշտպանուած» էր համարուել անցածից: Հաւաքականը փոխարինել էր անհատի ապրած ողբերգութեամբ ու կեանքն իմաստաւորել էր դժուար պայմաններում գոյտեւելու այնպիսի մի յարատեւ պայքարով, ուր բացակայ էր որեւէ քաղաքական հակադրութիւն: Այդ բոլորով հանդերձ, Մարեանի գալուց, ղեկավարութեան, ու բանաստեղծական լուծումների բերումով, «Նախապետ»ը գեղարուեստական առումով, փրկուել է լուկ սովետական քարոզչութիւն լինելուց ու ազգային հարազատ անկեղծ շունչ եւ ոգի է փոխանցում: Մարեանի բեմադրութեան մէջ տեղին օգտագործած լուսութիւնները, շատ աւելին էն բանում, խօսում ու փոխանցում

ԱՐՑԱԽ - ՀԱԴԻՐՈՒԹ

ԱՐՓԻ ՎԱՆՆԵՆ

ԳՆԱՆՔ ԿԻՆՈ

Առաւօտից մագերս եմ յարգարում:
 Ոչինչ չի փոխուում սակայն: Բնութեան հետ պայքարում
 կրկին տանուլ եմ տալիս:
 Հիմա յիշեցի, թէ ինչու էր հայելին աչքերս մթագնած ցոյց տալիս:
 Ես անձրեւի մէջ չէի, բայց անձրեւն իմ մէջ էր:
 Անձրեւը շեշտակիօրէն իջնում էր եւ այնտեղ,
 ուր ծաղիկները չէին սպասում նրան, ե՛ւ այնտեղ՝
 սւր պէտք չէր:
 Ջրի երես դուրս հանուեց ամէն-ամէն ինչ,
 անգամ այն բաները, որոնք ինձ քուում էր՝ շատ լաւ էի թափարել:
 Ողջ գիշեր հաւաքում էի մեղքի պատահականներն ու հետոն էլ՝ վերապրում:
 Մերթ լաւ էր, մերթ՝ շատ լաւ:
 Աչքերս նաւակներ էի սարքել ու նետել նահիւնների մէջ:
 Հիմա վեր կենամ ո՞ւր գնամ, որ ինձ գտնեմ: Ո՞ւր ես տարել ինձ:
 Քեզ համար առաւօտից մագերս եմ յարգարում, թէկուզ գիտեմ՝
 խնուհիկներն են դուրս գալիս:
 Այսօր հասունացել եմ: Ա՛յն պահին, երբ փակել ես դուռը:
 Հիմա կ'ստեմ այնպիսի բառեր, որոնք չպէտք է ասեմ:
 Այնտեղ, որտեղ ապրում եմ՝ նման խօսքեր չեն ասում բարձրաձայն:
 Բա ո՞ւր գնամ, որ ասեմ:
 Էս հայրենիքն էլ այնպէ՛ս է բռնել, այնպէ՛ս է պահում:
 Լաւ: Այս անգամ էլ թող քո ասածով չլինի: Գնանք կինո:

ՈՐ ՄԻ ՔԻՉ ԵՆԵՆՈՒՄ ԳԱԼՈՒ ԵՄ

Որ մի քիչ խելօքանամ՝ գալու եմ:
 Դու, մինչ այդ, փորձիր սարերի կատարներից իջեցնել նաւերս:
 Խսկ ես գալու եմ՝
 երբ մի քիչ սիրունանամ,
 մի քիչ բոյնվանամ,
 մի քիչ էլ՝ քիչ սիրեմ քեզ:
 Օրուայ մէջ մտքուեցին պահերը,
 այսօր միայն մեղրամաններին տեսայ ապրելիս,
 մնացածն անկանոն երթ էր՝ ուր աստառի:
 Ողջ գիշեր շնորհի են սպանում դրսում,
 Բա ես ո՞նց եմ ապրելու այսուհետ...
 Ինչպէս միշտ՝ փորձում եմ քայլել հակառակ երթին.
 այնտեղ էլի դու ես:
 Չհասկացայ՝ ուր շրջուեմ դո՞ւր ես լինելու.
 Անգամ աշխարհի հետ հակառակուելիս՝ էլի գալիս ես:
 Ի՞նչ ես ուզում, ասա՛:
 Ասել եմ՝ գալու եմ, ուրեմն՝ գալու եմ.
 Մի՛ քիչ սպասիր մինչեւ
 խելօքանամ:
 բոյնվանամ,
 սիրունանամ,
 Ու
 մի քիչ էլ՝ քիչ սիրեմ քեզ:

ՀՈԳՈՒՍ ԲԱԶՄԱԿԷՏԵՐՈՎ ՁԻՆ Է ԻՋԵԼ

Ես հիւանդ եմ:
 Եթէ մտքիս դնեմ՝ կարող եմ մեռնել,
 Միայն քամին դադարի՛ նոր:
 Երէկ Շանհայում փոքրիկ էր հօօր,
 մի մարդ էր մեռել, մէկն էլ՝ անհետ կորել,
 աշխարհը հիմա դրանով է զբաղուած,
 իմ մահը կը լինի ուշացած:
 Բայց ես հիւանդ եմ:
 Հոգուս վրայ բազմակէտերով ճիւղ է իջել,
 Հոգիս մըտել է եւ տեղից կրծում է մարմինս,
 բացել եմ հոգուս դարպասները.
 Քաղաքների խումբը պահը չի կորցրել...
 Ու հիմա ալանուած հիւանդ եմ:
 Էհէ՛յ, դո՛ւ ուր ես փախչում,
 Դու յալան էիր...
 Առաջին անգամն եմ նման բան տեսնում:

ՔԵՉ Ո՞Վ ԿԱՆՉԵՑ

Խորհրդի մէջ պահի հայեացքը կար:
 Պահն այդ Աստուած էր ուղարկել,
 ուղարկել էր, որ չխեղձեցնայի... երբեք...
 Ես ինչպէս միշտ՝ չհասկացայ:
 Արցունքներս եղել են բոգոբի
 լինողէմ՝ մարդկութեան,
 Օգնեց միայն հացադալը
 Այն էլ՝ մարմնիս չսփռիլին:
 «Գնա ու տէրը քեզ հետ ըլլայ»-ն
 ծիկրակեց նկարի միջից,
 Վեր կացայ, որ գնամ
 ԴՈՒ՛ ներս մտար...

 Քեզ ո՞վ կանչեց:

ՍԻՐՈՒՄ ԵՄ ՔՈ ԲՈՒՐՄՈՒՆՔԸ

Սիրում եմ քո բուրմունքը:
 Հէնց այն հասնում է առնգերիս
 Մոլորակի/ս/ հետ ինչ որ բան է կատարում
 գերբնական:
 Սիրում եմ աչքերիդ համը:
 Երբ այն գգում եմ շուրթերիս՝
 Սրտերը թագաւորում են աշխարհը,
 Հարները դառնում են կոյսեր,
 Աստուած ներում է եւային
 Ու փիլիսոփայական ոչինչ չի մնում:
 Սիրում եմ քո քայլերի մեղեդին:
 Երբ այն անցնում է իմ միջով
 Ազնուանում եմ,
 յետոյ համբում,
 քարանում
 սառում
 տախանում
 պաղում
 շիկանում
 փորձում դէն նետել ականջներումս
 հոսող գետերը:
 Բա ես մեղք չե՞մ:

ապրուած արհաւիրքը, քան որեւէ
 այլ պատկերացում: Կարելու է յիշ-
 չել, որ միայնակ լուռ տարագիր
 Հայի պատկերներին, միշտ զբոս-
 մուած մնացին Ֆիլիմի սկզբում դիտ-

ող ուստատու վերնագրերը: «Նա-
 հապետ»ը ամէնուր հետաքրքրու-
 թեամբ դիտուեց եւ Մալեանի կի-
 րառած ոճը յատկապէս գնահատու-
 եց ձափոնիայում:

(Գ. ՄԱՍ)

Պ Է Ր Լ Ի Ն Ի Պ Ա Տ Ի Ա Ն Կ Ո Ւ Մ Ը

ԵՐԵՒԱԿԱՅՈՒԹԵԱՆ ՃԱՄԲՈՎ
 Դրամի իշխանութեամբ ղեկա-
 վարուող Ֆիլմերի աշխարհում,
 Պէրլինի Պատի անկումը 1989ին քա-
 ղաքական նոր իրավիճակ եւ նը-
 պաստաւոր պայմաններ ընձեռնեց
 եւ վերջապէս Հայոց ազգի ու ժո-
 ղովրդի մասին պատմելու համար,
 նոր հորիզոններ բացուեցին: Հան-
 ըրի Վէրնէօյ, որ ծանօթ էր Հայոց
 Աղէտից յետոյ ապրող երեք սե-
 բուններին եւ ինք սերունդ էր ա-
 ուղինից, անվարան դիմեց 1985-
 Ին հրապարակած իր ինքնակենսա-
 գրութիւնը՝ «Մայրիկ»ը էփրան հա-
 նելուն: Նա, էլիա Գազանի օրինա-
 կով, նախ իր երկը ստուգեց գրքի
 շուկայում եւ ապա անցաւ Ֆիլմի
 տարբերակին: Արդիւնքը՝ «անուա-
 նի աստղ»երի խաղարկութեամբ,
 1991ին ցուցադրուած «Մայրիկ»ն

էր: Իտէլականացուած դրուագնե-
 րով, անձնական զգացական կեանք
 պատմող, ծաւալուն մի Ֆիլմ, ուր
 ի միջի այլոց, յիշում է նաեւ Հա-
 յոց հին ու «անցած պատմութիւնը»:
 Վէրնէօյ իր ներկայացման ձեւով
 ու կերտած պատկերներով ակըն-
 յայտ կերպով փորձել էր արձագան-
 գել Գրամէրի «Գատալարութիւն
 Նիւրեմպերկում», Փերմիկէրի
 «Ելֆ», եւ Գազանի «Ամերիկա, Ա-
 մերիկա» Ֆիլմերին:
 Շարժարուեստում վաղուց բա-
 ցակայ Հայոց տեղահանութեան ա-
 ուղին պատկերը, «Մայրիկ»ի մէջ
 տեղ է գտել, յետադարձ հայեացքի
 ձեւով: Յաւօք՝ անհասարակը-
 ւած արտադրական պայմանների
 բերումով, այն մեծապէս թերի ի-
 րագործում է: Մարտում, փոք-
 րաթիւ կանանց եւ բազմաթիւ տղա-
 մարդկանց խմբաւորումից կազմը-

ւած, առանց որեւէ յարմարեցումի,
 մեր օրերի հագուստներով նկարա-
 հանուած տեղացի Արարներ, մէջ
 են բերուել իրրեւ տեղահանուած
 Հայ բնակիչներ: Յիշուած նմանա-
 կի թերի, խորթ ու խղճուկ պատկե-
 րացումներին զուգահեռ, շարակըց-
 ւած ինքնակենսագրական բաժնի
 համար, Վէրնէօյ մեծ գումարով
 կառուցել էր տուել Մարտիլի ամե-
 նաերկար պողոտաներից մէկի մե-
 ծածախս տէֆորը եւ նրա երկայն-
 քով մէկ ընթացով թրամուէլը:
 Էլիա Գազան, «Ամերիկա, Ամե-
 րիկա»ի մէջ իր ընտանիքի մասին
 պատմելիս, որքան սեւ ու ճերմակ
 պատկերներով անկեղծ ու անմիջա-
 կան է, Աշոտ Մալաքեանի «Մայ-
 րիկ»ը, իր գունազեղ պատկերա-
 ցումներով նոյնքան կեղծ ու հեռու
 է ճշմարտութիւնից: Մասսաներ
 շոյող այս մեղրբամայով, սկիզբ
 դրուեց մի նոր շուկայի, ուր Հայոց
 Եղեռնը սկսուեց շահարկուել Ֆիլ-
 մերում, «Մայրիկ»ի առաջին ցու-
 ցադրումը համընկաւ Հայաստանի
 անկախացման հետ:

Աղէտի օգտագործել, Հոլիվուտ
 վերջապէս յաջողեց մտնել Լեհաս-
 տան՝ Աուլից, եւ իրագործել Ծա-
 յին առնչուող, գեղարուեստական,
 քաղաքական ու շահաբերական ա-
 ումով ամենայնողուած խաղար-
 կային մեծածաւալ «Միտուլերի ցան-
 կը» (1993)²⁴: Արտագրող - բեմա-
 դիր՝ Սթիվըն Սփիլպէրկ, դաս ա-
 ուած նախապէս արտադրուած Ֆիլ-
 մերի յաջող ու անյաջող լուծումնե-
 րից եւ յատկապէս ներշնչուած
 «Վերջին հանգրուանը» ու «Գիշեր
 եւ մառախուղ» Ֆիլմերից, ուշիմօ-
 ղէն իր խաղարկային Ֆիլմի պատ-
 կերային ոճը կառուցել էր յիշուած-
 ների մէջ կիրառուած գեղարուես-
 տական լուծումների հիման վրայ:
 Սփիլպէրկ, «Միտուլերի ցանկը» շա-
 հեցնելով, եկամուտը յատկացրեց
 Լոս Անճըլիսի Ծօա հիմնարկին, որն
 այսօր զբաղուած է բոլոր ցեղասպա-
 նութիւններին առնչուող հարցե-
 րով:
 •
 Նորաստեղծ ընթացք ապրող շու-
 կայի պայմաններում, գնատապի
 Ռոպէր Լանթասի եւ Աթոմ Եղոյեանի
 միացեալ միջոցառումներով, ար-

ՇԱՐԺԱՐՈՒԵՍԻ ՃԱՄՐՈՎ...

(Շար. Գ. Էջ 6)

տաղրուեց «Արարատ»ը (2002)։ Ար-
դենքը մի շարք իմաստասիրական
հակադրութիւններ առաջադրող,
ժամանակակից կեանքից առնուած
դրուագների անհանգիստ շարակը-
ցում է, որոնց միջոցով Ֆիլմ ֆիլ-
մի մէջ զրուագով, արծարծուած է
ցեղասպանութիւնը եւ դրա ժրի-
տումը։ Իրականում ցեղասպանու-
թիւնը Ֆիլմի պատրուակն է եւ ոչ
առանցքը։ Կառուած մնալով «ան-
ւանի դերակատարներ»ի խաղար-
կութեամբ նկարահանուող Ֆիլմե-
րի աւանդին, «Արարատ»ը իր էութե-
ամբ, զբեկուողով է վերապրող-
ների երրորդ սերունդի եւ բուն
դէպքի միջեւ ընկած մեծ խորխորա-
տը³⁵։

Եղոյեան Հայոց Աղէտի նկատ-
մամբ բաւարար առարկայական
կեցուածք չունենալով, վաղուց էա-
պէս իր ցեղի մշակութային ազ-
բիւններից կտրուած լինելով, մի-
միայն մտային կերպով է տեսել,
զիտակցել ու պատկերել անցած ար-
հաւիրքը։ Ֆիլմի ամէն մի վայրկե-
հանում ցայտուն կերպով նկատ-
ւում է բեմադրիչի զգացական ու
իմացական աշխարհների միջեւ ըն-
կած անհանգիստ վիճակը։ Ֆիլմ
ֆիլմի մէջ հնարքին դիմելով,
«Մայրիկ»ի անհամոզիչ օրինակից
ու Գագանի «Ամերիկա Ամերիկա»ի
դիպուկ, սեւ ու ճերմակ վերակեր-
տումներից բացի, Հայոց Աղէտին
առնչուող ուրիշ Ֆիլմի նախա-
պատկեր չունենալով, կատարուած
ոճի իրողութեան խորքը արուես-
տի միջոցով փոխանցելու համար,
Եղոյեան արհեստականորէն իր կա-
ռուցի մէջ է առել, Արշիլ Կորբու
«Արուեստագէտն ու իր Մայրը»
պատաստը։ Արեւստի գործը, իր
բեմադրութեան աշխարհին ծառա-
յեցնելու եւ Ֆիլմի պատկերային յո-
րինուածքի մէջ ընդգնդելու համար,
այն մի ուրիշ նկարչի միջոցով ըն-
դորինակել է տուել։ Գրա բերումով
կրկնակր ամբողջովին պարպուած
է բնօրինակի մէջ կուտակուած լից-
քից։ Գործողութեան մէջ դրուած
այդ պատկերը, Կորբու բիւրեղա-
ցած ապրումի փոխարէն, դերա-
սանի մօտ դրսեւորել է բնդհակա-
ռակը՝ բոնազրուս արցունք ու ծա-
մածոութիւն։

Բեմադրիչը պատմական, քաղա-
քական, բարոյական ու գեղար-
ւեստական վիճելի կեցուածքներ
կիրառելով, իր մտածածին անհան-
գիստ վիճակից ձեռքազատուելու
համար, Ֆիլմի մէջ անընդհատ ար-
հեստական, նոր հարցեր ու լու-
ծումներ է առաջադրում։ Հետզհե-
տէ, անզիտակցարար ինքնապաշտ-
պան դիրք առնելով, Ժխտում է ա-
մէն մի ճշմարիտ իրողութիւն։ Հա-
կառակ բեմադրիչի տարած յարատե-
լանքին ու մշակուած խօսքին, «Ա-
րարատ»ի մէջ ընդգնդուած հնարք-
ները, անուղղակի խախտում ու
հերքում են ցեղասպանութեան հա-
ւաստիութիւնը եւ ապա մայ զբե-
կուողով է Եղոյեանի հոգու տաղ-
նապահար ապրումն ու մտահոգու-
թիւնը։

«Արարատ»ի առաջին ցուցադ-
րումը կայացաւ 2002ին, Գաննի
փառատօնում։ Այս անգամ Ֆիլմի
ներկայացումը չխանգարուեց եւ
հակառակ տարածուած շուկաներին,
Թուրքիոյի միջամտութեամբ չէր,
որ Ֆիլմը չմասնակցեց մրցոյթին եւ
յատուկ շարքից դուրս ցուցադրու-
թիւն ունեցաւ։ Եղոյեան եւ Լան-
թոս, անձամբ էին այդ տնօրինել։
Երկու տարի յետոյ, 2004ին «Արա-

րատ»ը կրկին փառատօն մտաւ։
Այս անգամ մրցոյթի մէջ՝ Երեւանի
«Ոսկէ ծիրան»ի Ֆիլմերի շարքում։
Նրան յատկացուեց գլխավոր մըր-
ցանակը։ Այս երեւոյթը հեռու էր
անկեղծ ու առողջ քայլ համարուե-
լուց։ Նման մի կեցուածքով, Ֆիլ-
մը տնավարի գնահատանք ստացաւ։
Մշակութային ու քաղաքական ա-
ռումով ոչ զբաղան այս «մրցանա-
կաբաշխութեամբ», խափանուեց
Հայաստանում ու Սփիւռքում Հա-
յոց ցեղասպանութեան մասին նկա-
րահանուած Ֆիլմերի շուրջ իրա-
պէս անկեղծ, մանրագին քննա-
դատութիւն ու վիճարանում գար-
գացնելը։

ՄԻՆՉ ԱՅՅՄ ՄԻԱԿԸ

Թավիանի եղբայրների իրազոր-
ծած «Արտոյունների ագարակը»
(2007), միակ խաղարկային Ֆիլմն
է, որի առանցքը ամբողջովին ա-
ռնչուած է Հայոց Աղէտին։ Անթո-
նիա Արարանի յուշապատումի³⁶ հի-
ման վրայ, դիւրմըրնելի ընթաց-
քով կազմուած Ֆիլմը, նկարահանու-
ած է անպաճոյճ, պարզ ոճով, ա-
ռանց շուկայ գրաւող որեւէ արդի
հնարքով։ Ֆիլմում բանեցուած խը-
տացումը, ներառուած կարեւոր լը-
րացուցիչ նոր բաժինները եւ դի-
պուկ եզրակացութիւնը, պատումին
առակ յաջող ընթացք են տուել։
Բեմադրիչները, ներկայ օրերիս ի-
րավիճակի մտահոգութիւնից շնչե-
լով, ուշիմօրէն խուսափել են Հայոց
Աղէտը կրօնական՝ իսլամական ու
քրիստոնէական, հակադրութեան
մէջ տեղադրել։ Թուրք, Հայ, Յոյն,
Իտալացի ու Արաբ գործող անձերի
միջոցով, Թավիանիները վերակեն-
դանացրել են ցնցիչ արհաւիրքը։

Ընտանիքին, աւանդական սովո-
րութիւնները զանցող, Թուրք սպա-
րիս սիրահար Նուսիկը, իր էութե-
ամբ, Ֆիլմում խտացնում ու բա-
ցայայտում է փոքրամասնութեան
մի որոշ զանգուածի մօտ ապրը-
ւած բարդ վիճակը։ Միրազրկուած՝
տեղահանութեան ընթացքում, սո-
վահար մանուկներ սնելու համար,
իր մարմինը գոհաբերող Նուսիկը,
երբ ստեղծուած անմարդկային վի-
ճակի բերումով գազանացած ան-
մեղ մանուկներին փրկելիս, կոր-
ցնում է իր կեանքը, Ֆիլմը իր խօ-
սուն շարակցութեամբ, բացայայ-
տում է խորն ընկած մի անդար-
մանելի խոց։ Բօթահար, փրկու-
թեան հասած կառքում փակուած,
մանուկները լուռ ու մունջ, իրենց
հետ են տանում Նուսիկի կորստեան
պատճառը դառնալու ծանր բեռը։
Այս պատկերներ անմիջապէս յարա-
կեցում է մշուշապատ վեներտիկե-
ան ազատ ծովը, ուր մանուկներն
այժմ լաւորակ հագուստներ հա-
գած, դիտում են իրենց անորոշ ա-
պագան գուժող մշուշապատ,
պատկերազուրկ հեռուն։

Երկար տարիներ շարժարուեստի
մարզում բանող Թավիանիները,
չաւ լաւ են ըմբռնել, որ խորապէս
ապրուած կատարեալ յուզումը,
չարձարանքն ու անձկութիւնը, գե-
ղեցիկ պատկերների շարակցուած
ընթացքի մէջ չեն տեղափոխում։
Այդ բերումով նրանք խուսափել
են, արտաքին ստուգումով, արտառոց
պատկերներ ստեղծելուց։ Երբ տե-
ղահանուած կանայք, անպատում
արհաւիրք ապրած, Հայէպ են հաս-
նում ու խօսում է քաղաքի գեղեց-
կութեան մասին, Թավիանիները
ուշիմօրէն, դրան ոչ մի պատկեր չեն

յարակցում։ Նրանք մնում են զըլ-
խատուած Արամ Աւագեանի ար-
հաւիրք տեսած, ուժապառ կնոջ՝
Արմինէի խիտուած աչքերով դիտ-
ւող, խորն ընկած, մեղ անտեսանե-
լի, սրբօրէն ի ներ պահուող, պատ-
կերի հետ։

«Արտոյունների ագարակը» միան-
գամայն գերծ է վերլուծներէց³⁷։
Այն երբեմն դժուարութեամբ է
դանցում մեկտորամի ու արկածային
պատումի սահմանները։ Այդուհան-
դերձ, Թավիանիների Ֆիլմը իր ձե-
ւակերպումով, խօսելու, պատմելու
նպատակալարմար ընթացքով, ա-
ռաջին իրազործումն է, ուր շար-
ժարուեստի ճամբով ազատագրուել
է հայութեան մօտ խորապէս ապ-
րուած, երկար տարիներ իրրեւ ան-
հալորդ բարդոյթ կուտակուած,
Հայոց Աղէտին առնչուած եզակի
ապրումը։

ԵԶՐԱՎԱՅՈՒԹԻՒՆ

1896 – 1915 տարիների Հայոց
պատմութեան դէպքերը պատկերող
խաղարկային Ֆիլմերը, ժամանակի
հոլովոյթի մէջ զննելով պարզում
է, որ դրանք կամայ թէ ախմայ,
կրում են տիրող քաղաքական, տըն-
տեսական իրավիճակների ազդեցու-
թիւնը։ Ըստ ժամանակակից արձա-
նագրութիւնների, նախապէս նըշ-
ուած վեց Ֆիլմերը, նիւթակաճ շո-
շափելի վնաս արձանագրած ար-
տադրութիւններ են։

Պիտի ընդգծենք նաեւ, որ բացա-
ռութեամբ վերջինիս՝ «Արտոյունե-
րի ագարակը», Հայոց կոտորածնե-
րը, տեղահանութիւնները եւ բնա-
ջնջումը, միւս հինգ Ֆիլմերի բո-
վանդակութեան ամբողջական ա-
ռանցքը կամ խնդիրը չեն կազմում։
Վեց Ֆիլմերի չորս ոչ հայ բեմա-
դրիչները՝ Օսքար Աիֆէլ, Էլիա Գա-
գան եւ Փաօլօ ու Վիթթորիօ Թավ-
իանի, ընդհանրապէս համակրան-
քով են մօտեցել հարցին ու ստեղ-
ծագործական առումով, որոշ ազ-
դեցիկ դեր են կատարել նիւթը շար-
ժարուեստում դարգացնելու մէջ։

Չորս սերունդ ընդգրկող ժամա-
նակի հոլովոյթի մէջ ապրող, հայ
բեմադրիչների պարագան վերանա-
յելիս, Աիտի յիշենք որ նրանք Ռու-
բէն Ալմուլեանի «Մուստաֆա լե-
րան...» իրազործումի արդիւման
օրերից սկսեալ, ի սկզբանէ, միշտ էլ
չկամութեամբ ու դժուարութեամբ
են հարցին մօտեցել։ Վերջապէս,
երբ արհեստավարք երեք բեմադրի-
չներ՝ Հենրիկ Մաբեան, Հանրի Վէր-
նէօյ ու Ա.Թոմ Եղոյեան, համե-
մատաբար աւելի նպաստուող պայ-
մաններում դիմեցին նիւթին,
նրանք ղեկ իրենց քաղաքականօրէն
ենթակայ ծանր վիճակում գտնելով,
անհամարձակ ու անբաւարար դոր-
ծեր արտադրեցին։

Ցեղային, ազգային իւրայատու-
թիւնների գիտակցութիւնից աստի-
ճանարար հեռացած հայ արուես-
տագէտը, այսօր աւելի ու աւե-
լի է դժուարանում, շարժարուեստի
ճամբով, դիպուկ կերպով արտա-
յայտել իր ցեղի ապրած եզակի ար-
հաւիրքը, եւ ազատագրել դրա մէջ
կուտակուած, զսպուած, կատար-
եալ յուզումը, չարձարանքն ու
անձկութիւնը։

Ա. Յ.

Փարիզ

12) Նոր լոյս տեսած՝ Le cinéma et la
Shoah, **Un art à l'épreuve de la tragé-
die du 20ème siècle** (Cahiers du
Cinéma, 2007) հատորի մէջ, ըստ Institut
Fritz Bauer-ի կազմած ցուցակի, Հրեա-
ների ցեղասպանութեան նիւթով աւելի
քան 300 վերնագիր է ներկայացուած։
Դրանցից 142ը՝ խաղարկային։ Ցանկը
վիճելի է 1933ից արտադրուած Ֆիլմեր
ներանելու բերումով։ Չանազան պատ-

ճառներով առարկելի են նաեւ վաւերա-
գրական ու արխիւային Ֆիլմերի ցանկե-
րը։ Ներկայացուած Ֆիլմերի կարեւոր
մասը ցեղասպանութեան մասին է եւ ոչ
թէ ցեղասպանութեան։ Այդ բերումով
հարկուոր է Շօայի բուն իմաստի բա-
ցատրութիւնը, որը բացակայ է հատո-
րում։

- 13) «Յառաջ», Գեկտ. 9, 1945:
- 14) Որոնց շարքում կային նաեւ Հա-
յեր։
- 15) The Stranger.
- 16) Nazi Concentration Camps —
«Նացիների ֆամբարները» 1945, ԱՄՆ-ի
բանակի արտադր., Ֆիլմը հաստատել են
Հոլիվուդի երկու անուանի բեմադրիչներ՝
Ճոն Ծորտ եւ Ճորճ Միլիքըն։
- 17) Verboten !
- 18) Ostanti Etap.
- 19) Comité d'Histoire de la Seconde
Guerre Mondiale.
- 20) Nuit et Brouillard.
- 21) Commission Française du Con-
trôle.
- 22) Kapo.
- 23) Jacques Rivette, **De l'abjection.**
- 24) Gillo Pontecorvo, «Գափո»յի բե-
մադրիչը։ Ֆիլմի մէջ ներառուած սիրոյ
պատումն ու մեկտորամատիկ լուծումը,
շուկայ ապահովելու մտահոգութեամբ,
հակառակ բեմադրիչի ցանկութեան, ար-
տադրիչների միջամտութեամբ ու ճնշու-
մով է եղել։
- 25) Cahiers du Cinéma, N° 120, juin
1961, p.54.
- 26) Cahiers du Cinéma, N° 121, juillet
1961, p.45.
- 27) Օթթօ Փերմինկէր Հոլիվուդում
ազդեցութիւն բանեցնելով, երկու դէպ-
քում մեծ հակախնդրով, Ռ. Մամուլեա-
նի վարկարեկել ու հեռացրել էր աշխա-
տանքից եւ ինքն էր ձեռք առել նրա սկը-
սած դործը։ Առաջինը՝ «Լորա» (Laura,
1944) խորհրդուոր մէկ ոճագոր-
ծութեան բացայայտման մասին էր։ Երկ-
րորդը՝ «Փորկի եւ Պէս» (Porgy & Bess,
1959), Պրոտոէլյում, սեւամորթների
մասնակցութեամբ, Ռ. Մամուլեանի բե-
մադրած, ձ. Կէրուլինի երաժշտական
երկը Ֆիլմի վերածելու ձեռնարկն էր։
- 28) Exodus.
- 29) Judgement at Nurenberg
- 30) 1985ին, Գիտ Լանդման իրազոր-
ծեց 550 րոպէ տեւողութեամբ վաւե-
րագրական «Շօան»։ Յիշուած երբայե-
րէն բառով, ժամանակին Խորայելի սահ-
մանադրութեան մէջ յիշատակուել էր
հրեայ ժողովրդի ապրած ողբերգութիւ-
նը։ Ֆիլմի ցուցադրումը տարածեց բա-
ւր։ Այդուհետ Հրեաների ցեղասպանու-
թիւնն ընտրուում է այդ անունով։
- 31) First National Pictures.
- 32) Pasazerka.
- 33) The Pawnbroker.
- 34) Schindler's List.
- 35) Տես՝ «Յառաջ – Միտք եւ Ար-
ւեստ», 2002, Եղոյեանի 3, Ձրոյց «Արա-
րատ»ի շուրջ Արամ Եղոյեանի եւ Արսիկե
Խանճեանի յարկի տակ։
- 36) Տես՝ «Արտոյունների ագարակը»,
«Յառաջ», 2005 Դեկտեմբեր 14 – 2006
Մայիս 6։
- 37) Տես՝ «Յառաջ – Միտք եւ Ար-
ւեստ», 2007 Դեկտեմբեր 2. Ժլրայր Չո-
լաբեան, Թավիանիներում «Արտոյու-
նների ագարակը» գրառակն եւ այժմեա-
կան։

ԿԻՐԱԿԻ
ՓԵՏՐՈՒԱՐ 3
DIMANCHE
3 FEVRIER
2008

HARATCH

LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE FONDÉ EN 1925

Directrice : ARPIK MISSAKIAN

83, rue d'Hauteville — 75010 Paris

Tél. : 01 47 70 86 60 — Fax : 01 48 00 06 70

Courriel (e-mail) : jharatch@aol.com

Բ Ա Ժ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Ֆրանսա : Տար. 250 երբո — Վեցամսեայ : 135 երբո

Արասահմանի : Տար. 300 երբո (Ամէլօրեայ առաքում)

270 երբո (Շաբաթափայլ առաքում) — Հատը : 1,20 երբո

C.C.P. Paris 15069-82 E

LE NUMERO: 1,20€

ՀԻՄՆԱԳԻՐ՝ ՇԱԻԱՐՇ ՄԻՍՍԱԿԵԱՆ (1884-1957)

83րդ ՏԱՐԻ — ԹԻԻ 21-887

Fondateur **SCHAVARCH MISSAKIAN**

83e ANNEE — N° 21-887

Le colloque international «**Paroxysme de la Grande Terreur stalinienne**» qui s'est tenu à Paris, au Sénat et à Sciences Po, du 9 au 11 décembre 2007, a rappelé les historiens à leur «devoir de mémoire». En effet, l'année 2007 est l'année du 70ème anniversaire de l'apogée de la Terreur stalinienne en URSS. Depuis une quinzaine d'années d'historiographie de la Grande Terreur a été renouvelé¹. Les archives soviétiques de l'Etat, du parti communiste et du NKVD, accessibles depuis 1991, ont révélé l'ampleur des purges et des opérations de masse durant les années 1936-1937. Le nombre des victimes évoqué au cours du colloque est accablant: 750.000 fusillés, 1.500 000 d'individus, condamnés à des peines de 10 ans ou plus, déportés dans les bagnes de Sibérie. Les mécanismes de prise de décision, les institutions et les acteurs de la Terreur, les groupes et les régions ciblées par la Terreur, la mémoire de la Grande Terreur — de la réhabilitation des victimes à l'édification de mémoires en Russie — ont été les thèmes du colloque.

Les exposés ont démontré que la Grande Terreur avec ses opérations de masse, a été un phénomène complexe, aboutissement à la fois des mesures économiques du début des années 1930 (collectivisation agricole, «dé-koulakisation», famine génocidaire en Ukraine de 1932-1933, destruction de la société rurale) et de la crainte de Staline d'un conflit futur avec l'Allemagne et le Japon qui l'incite à éliminer d'abord les ennemis potentiels de l'intérieur. La prise de décision revient toujours à Staline. Avec Yéjov, son interlocuteur privilégié, il établit pour chaque région un **quota** de fusillés et de condamnés. Il identifie des zones à risque (les républiques fédérées frontalières de l'URSS) et des catégories à risque («gens du passé», minorités nationales, clergé, vieux bolchéviks, élites scientifiques etc.). Les exigences de Moscou poussent les dirigeants régionaux à «faire du chiffre» et les **quotas** établis à Moscou sont très souvent doublés ou triplés. Grâce au travail du NKVD appuyé par la police ordinaire, en remontant la chaîne des dénonciations populaires, on procède aux arrestations et on construit des dossiers d'instruction au motif d'espionnage, de sabotage, de nationalisme, de trotskysme etc. Le cas des Ukrainiens, des Polonais, des Allemands de la Volga ou encore de la région des Komis et de celle du Kouban fut examiné par le colloque, mais il ne fut pas question des républiques transcaucasiennes et, donc, de l'Arménie.

**

La Grande Terreur est un sujet presque totalement occulté tant en Arménie qu'en France où l'**Année de l'Arménie** vient de s'achever. Alors que les Arméniens se sont mobilisés pour la reconnaissance du génocide de 1915, alors que depuis des décennies des monuments commémoratifs des victimes du génocide arménien ont été élevés un peu partout dans le monde, il n'existe aucun mémorial des victimes arméniennes de la Terreur stalinienne. Il n'existe pas non plus à Erevan une association mémorielle comparable à **Pamiat** ou à **Mémorial** de Moscou. Pourtant, comme les autres peuples de l'Union soviétique, les Arméniens ont payé un

lourd tribut au stalinisme et ont été submergés par un magma de violences et de mensonges. Comme les autres peuples de l'Union soviétique, ils ont subi les purges, les déportations et la loi du **quota**, sans qu'il soit possible de savoir avec certitude quel a été, vingt ans après le génocide des Arméniens de Turquie dans les rescapés formaient le tiers de la population de l'Arménie soviétique, le nombre de victimes arméniennes du stalinisme ? Une question qui exige une réponse.

Certes, en Arménie, les écrivains Yéghiché Tcharents, Gourgen Mahari ou le cinéaste Frounzé Dovlatian ont témoigné sur le stalinisme². Certes, en France, Krikor Beledian s'est hasardé à comparer ces deux «désastres conjugués»³, certes, un ouvrage collectif a partiellement levé le voile sur le passé⁴, certes, une jeune cinéaste originaire d'Arménie Nora Martirosyan a tourné un film dont le titre «1937» est explicite⁵.

Claire Mouradian dénombre 300 000 «absents» des statistiques démographiques officielles de l'Arménie, entre 1926 et 1953, pour une population qui évolue entre ces deux dates de 900 000 à 1 400 000 habitants⁶. Une saignée terrible même si l'on tient compte des pertes de la Deuxième guerre mondiale. Mgr. Norvan Zakarian et Philippe Sukiasyan, avancent quant à eux les

vérifier la fiabilité de ses sources. Ses éditoriaux et ses billets clairs et didactiques révèlent son talent de polémiste et sa volonté de maintenir la mémoire du **Yerkir**⁸. Sous sa houlette, **Haratch** et ses collaborateurs, journalistes politiques, écrivains essayistes, poètes ou romanciers de la nouvelle génération défendent la langue, le bien le plus précieux des Arméniens, contre ses effondrements en Arménie et à l'étranger. Ils continuent aussi à défendre la Cause arménienne dans un monde qui a changé et qui change autour d'eux. Un monde où le temps n'a pas effacé le souvenir de la Première guerre mondiale. Un monde où, en 1936, la remilitarisation de l'Allemagne nazie, la débâcle honteuse de la SDN en Ethiopie devant l'Italie fasciste, la guerre civile en Espagne, le conflit judéo-arabe en Palestine, les prolégomènes de la décolonisation en Syrie, la conquête de la Mandchourie par les Japonais sont les signes annonciateurs d'un nouveau cauchemar. Un monde où les colonies (**kaghout**) nées de la dispersion des Arméniens se transforment en diaspora (**spurk**), où la perspective d'un retour dans la Turquie républicaine est devenue une utopie. Enfin l'avenir des réfugiés arméniens, ces **heimatlos** (S. Vratsian) exilés et inorganisés en dépit du nombre croissant des Unions compatriotiques de Sébastia, de Kharpert, de Malatia, de Van etc. et le **Nerkaght**

de la République Socialiste Fédérative de la Transcaucasie dont la capitale administrative est Tiflis. Celle-ci s'est unie à la Russie, la Biélorussie et l'Ukraine au sein de l'URSS cimentée par la Constitution de 1924 qui assure au Parti Communiste de l'Union soviétique (PCUS) le rôle dirigeant de parti unique. L'histoire de l'Arménie soviétique se confond avec celle de l'URSS : NEP (1921-1928), collectivisation agricole et dékoulakisation (1929-1933), apogée du stalinisme (1936-1938).

Depuis 1930, Aghasi Khandjian est le Premier Secrétaire du PC d'Arménie. Né à Van, réfugié au Caucase en 1915, il appartient à la génération dite des «communistes nationaux», applique strictement les directives de Moscou, réalise la collectivisation agricole et contrôle la modernisation de la société. Comme il cherche à renforcer le potentiel économique d'une Arménie pauvre et déshéritée au sein de la Fédération transcaucasienne, il est assez populaire en Arménie. Signe avant-coureur d'un conflit avec L. Béria, le Premier Secrétaire du PC de Géorgie, la publication du premier tome de l'Encyclopédie arménienne est interdite (1936).

A partir du printemps 1936, les collaborateurs de **Haratch** (A. Gulghandian, S. Vratsian, Achod Ardzrouni, Ichkhanian etc.) multiplient les articles sur les rumeurs venues d'Arménie. Rumeurs que Schavarch cherche à vérifier en croisant les sources, alors que la communauté arménienne de France est gagnée par des émotions. La journée de «deuil national»¹⁰ du 11/24 avril consacrée aux victimes de 1915 a donné lieu aux escarmouches habituelles avec les communistes arméniens, les partisans du HOG¹¹ et même les ramgavars. Choisis selon des critères idéologiques, 1 800 réfugiés arméniens ont été autorisés à émigrer en Arménie et la petite «caravane» partie de France est accompagnée de la dépouille de Komitas **Vartabed**, mort en 1935¹². Au moment où **Haratch** commence à publier le feuilleton de Malkhas, **Zartouk** (Résurrection), «le roman de la Révolution arménienne», on apprend que la nouvelle Constitution de l'URSS (1936) redistribue les compétences entre le centre et la périphérie. La Fédération transcaucasienne disparaît au profit de trois républiques fédérées (Géorgie, Arménie, Azerbaïdjan), le Kazakhstan et le Kighizistan se séparent de la Russie. A Paris, on se réjouit. L'Arménie a désormais les mêmes droits que les autres républiques fédérées. «Elle échappe à la souveraineté de Tiflis», elle peut s'adresser directement à Moscou sans passer par Béria et Moussabékov et défendre mieux ses intérêts. Le projet de la voie ferrée Erevan - Aghstafa auquel les Géorgiens se sont opposés et dont le promoteur, Sahak Ter Gabriélian¹³ a été «sacrifié», va peut-être se réaliser. En juin, la traduction arménienne de la Constitution est publiée et commentée. L'Arménie est-elle sur la voie de l'indépendance ? Seul l'avenir le dira «mais, du moins un sceau étatique a été apposé aujourd'hui, sur l'Arménie» (19/06/1936). Reste la question de ses frontières au Karabagh, à Akhalkalak, et au Nakhitchevan.

Si **Haratch** a observé attentivement l'immense manifestation du «**14 juillet**» à Paris où les communistes ont défilé

ENTRE HISTOIRE ET MÉMOIRE :

1937, APOGÉE DE LA TERREUR STALINIENNE EN ARMÉNIE

par Anahide TER MINASSIAN

chiffres de 15 000 victimes dont 4 500 fusillés entre 1936 et 1937 et placent le paroxysme de la Terreur en 1938, au moment de l'assassinat à Etchmiadzine du Catholikos Khorène Ier (**Nahadag Gathoghigos**) par un commando du NKVD (6 avril) et des persécutions meurtrières qui conduisent à la disparition presque totale du clergé arménien en URSS⁷.

**

Pour qui veut explorer la mémoire du peuple arménien et tenter de comprendre les relations entre la diaspora et l'Arménie soviétique au XXème siècle, la lecture du quotidien **Haratch** des années 1936-1937 est un exercice nécessaire et édifiant. Son directeur et rédacteur en chef Schavarch Missakian (1884-1957) est un militant dachnaktsagan dénué d'esprit partisan et un journaliste indépendant soucieux du code moral de sa profession. Son souci premier est d'informer ses lecteurs et de

(rapatriement) en Arménie soviétique constituent des sujets permanents de réflexion de **Haratch**. Le 5 janvier 1936, le jour de Noël, le message de Schavarch est une exhortation et un constat, «Résister, résister et vaincre, voilà l'objectif fondamental de la philosophie non-écrite de ce peuple».

**

Comment à partir de Paris, au milieu des conflits politiques ou culturels, pour un contre l'Arménie soviétique, qui divisent les colonies arméniennes, au milieu des revendications sociales et des acquis du Front populaire⁹, le journal **Haratch** a-t-il saisi le sens des événements qui se passent en Arménie ? Un rappel historique est indispensable. En 1921, la république indépendante d'Arménie a été soviétisée. Depuis décembre 1922, l'Arménie soviétique fait partie, avec la Géorgie et l'Azerbaïdjan,

le poing levé, son numéro du 19 juillet, un numéro spécial consacré au Daron et à la célébration du **Vartavar**, confirme soudain la rumeur du suicide de A. Khandjian. Nous savons aujourd'hui que Khandjian, convoqué par Béria à Tiflis, a été exécuté sur place et sa mort camouflée en suicide à Erevan. Durant l'été, les hypothèses se succèdent dans **Haratch**. Pourquoi Khandjian s'est-il suicidé ? Est-ce réellement un suicide ? Quelles sont les décisions prises par Moscou au sujet de l'Arménie ? Les mesures annoncées (allègement des impôts des kolkhoziens, droit de construire des maisons individuelles) sont-elles la promesse d'amplifier le **nerkaght** ?

Le 8 août, Schavarch, dont les sympathies vont à Léon Blum plutôt qu'à Maurice Thorez et à son bolchévisme rampant, s'inquiète du risque de « guerre civile en France », alors qu'elle s'étend en Espagne. Il annonce que Khandjian « s'est suicidé à Tiflis », et évoque les nombreuses arrestations qui ont eu lieu le même jour. Le 23, Schavarch signe un éditorial, **Un Carnaval Rouge**: l'assassinat de Khandjian ne fait plus de doute et, à Moscou, les procès avec aveux de culpabilité des « vieux » bolchéviques (Tomski, Radek, Rykov, Boukharine, Ouglanov, Sokolovski, Serebriakov etc.), continuent. A partir du 26 août, les nouvelles venues d'Arménie et d'URSS sont chaque jour plus alarmantes. Les arrestations se succèdent à Tiflis, Bakou, Erevan, Leningrad etc. Ce sont les pires purges depuis 1917. Le 1er septembre 1936, un article décrit les méthodes de la Tcheka pour extorquer des aveux « au N° 101 de la Loubianka »: eau salée et température de 110°. Et l'Arménie ? Que va devenir l'Arménie alors que l'Azerbaïdjan par le biais du Nakhitchévan veut se rapprocher de la Turquie ? Que se passe-t-il en Arménie ? Tel est le titre répétitif de la chronique de **Haratch** de 1936 à 1938.

Tandis que sa Rédaction tente de décrypter avec les éléments dont elle dispose le sens des Procès de Moscou, la politique des nationalités de Staline et la nature du stalinisme, tandis qu'elle rend compte des 600 arrestations intervenues en Arménie durant l'été 1936 et s'étonne que des intellectuels tels Alazan, D. Simonian, A. Bakoutz, V. Norentz soient désormais des « contre-révolutionnaires », les nuées s'accumulent en Europe. En France, le Front Populaire se scinde, en Allemagne l'assaut est donné contre les Juifs et les communistes, en Angleterre les Trade-Unions refusent au gouvernement d'intervenir en Espagne. Toute l'année, **Haratch** a tenu, comme les années précédentes, une rubrique quasi quotidienne sur les questions domestiques de la Turquie, sur sa politique étrangère et l'amitié qui lie Ankara à Moscou. Au moment où la Turquie exige de la France, devant la SDN, la rétrocession du sandjak d'Alexandrette, dernier bastion des Arméniens de Cilicie, la mort à Paris de Gabriel Noradounghian¹⁴ clôt définitivement un chapitre du passé. Les menaces de guerre que font peser les ambitions territoriales de Hitler soulèvent aussi en France la question du service militaire pour les jeunes réfugiés arméniens¹⁵.

Un an après, l'été 1937, aux interrogations inquiètes ont succédé les certitudes. S'appuyant sur les informations recueillis dans **Novaia Rossia** et dans la **Pravda**, **Haratch** publie une série d'articles sous le titre « Les luttes nationales dans la Caucase » (16/17/18 juillet). Le nouveau Premier Secrétaire du PC d'Arménie, Amatouni, a lancé à Erevan de violentes attaques contre les « trotskystes » et a annoncé qu'il fallait « nettoyer » le PCA de ses éléments dangereux, même si en Arménie, où les purges ont été sévères, il n'y a plus « d'opposants ». Dans le PC comme dans les rouages de l'Etat on trouve partout

des hommes nouveaux, « marionnettes de Béria ». Les « vieux bolchéviques » sont tous exilés ou en prison. Ces derniers mois ont été arrêtés des Commissaires du peuple et des « vieux bolchéviques » : Arsène Essayan, A. Yezinguan, A. Stépanian, Galoyan, D. Simonian, S. Piroumian, D. Chahvertian etc. Des écrivains célèbres : A. Bakoutz, G. Mahari, Alazan, V. Totoventz, V. Norentz, K. Vanandézi etc. D'anciens membres du gouvernement et des ministres : S. Ter Gabrielian, S. Kassian, président de l'Université Communiste de Transcaucasie. Font l'objet d'une enquête le président du Comité Central du PCA, S. Mardikian, le secrétaire du CC., R. Dachtouyan, le dirigeant politique Tchouporian, les poètes Yéghiché Tcharentz et D. Démirdjian.

Ceci n'étant qu'une petite liste de gens connus. En réalité le nombre des arrestations est beaucoup plus élevé. L'Union des Ecrivains, la direction du PCA, la rédaction de journaux du Parti ont été détruits de fond en comble. Ainsi, toute la rédaction de l'organe officiel **Hayastan**, a été purgée. La « purge » des écrivains n'est pas finie. Le dernier congrès de l'Union des Ecrivains (avril 1937) s'est déroulé sous le contrôle d'un envoyé de Moscou, Kirbodine, qui a attaqué Tcharentz et les autres, pour outre, le « trotskysme » et le « déviationnisme », leur « sympathie » dachnak. Comment expliquer ces « purges des serviteurs de Staline » ?

Haratch reconnaît qu'il existe des facteurs spécifiques à l'Arménie : le « contre-révolutionnaire » est toujours un dachnak ! Sous Khandjian, il était interdit de parler du Dachnaksoutioun. Aujourd'hui sous Amatouni, c'est l'inverse. Tous les cadres du Parti et du gouvernement, de Khandjian à Ter Gabrielian auraient « dansé au son de la flûte dachnak ». Hier, on annonçait que le Dachnaksoutioun n'existait plus en Arménie. Auourd'hui, il serait partout. Comment expliquer cette brusque vitalité ? La question qui n'est jamais abordée, c'est l'antagonisme des peuples caucasiens, surtout celui des Arméniens et des Géorgiens, car en Azerbaïdjan l'influence dominante des Russes tempère cette hostilité (!). Le conflit interethnique est surtout sensible à Tiflis qui jouait, il y a peu, le rôle de centre dirigeant. L'argent octroyé par Moscou était inégalement partagé. Les Arméniens étaient les parents pauvres et en 13 ans, le Congrès de la Fédération transcaucasienne ne s'est tenu qu'une seule fois en Arménie. La Constitution de 1936 en séparant les républiques a fixé les frontières à l'avantage de la Géorgie et de l'Azerbaïdjan. Cela provoque l'indignation des bolchéviques arméniens non contre Moscou, mais contre leurs voisins. Cette grille de lecture discutable traduit l'expérience politique des Arméniens du Caucase de 1905 à 1920.

Les décisions du 10ème Congrès du PCA à Erevan (26 mai - 3 juin 1937) ont été analysées par Simon Vratsian¹⁶. Amatouni a violemment accusé Khandjian d'avoir favorisé les ennemis du peuple, « trotskystes, nationalistes, spécifistes etc. », lesquels, en accord avec les dachnaks et les ramgavars, ont créé un « centre terroriste ». Les « traîtres » Axel Bakoutz, Danouch Chahvertian ont été dénoncés; S. Lougachine, Achot Hovhannissian, hier encore les « maîtres » en Arménie, sont sous surveillance. Aujourd'hui, le PCA est dirigé par des individus à demi-éduqués de deuxième plan ! Et Vratsian de rappeler que l'objectif du Dachnaksoutioun reste l'indépendance de l'Arménie. Ses réflexions sur le processus de l'industrialisation de l'Arménie sont pertinentes. En l'espace de neuf ans l'Arménie un pays rural est devenu un pays industriel. Mais à quel prix ?

« Il est clair que cette transformation s'est faite au prix de la destruction totale de l'économie populaire. Les années sanglantes de la collectivisation

forcée et de la dékoulakisation, des insurrections de masse et des exils sont encore dans toutes les mémoires ».

L'allusion à la résistance des paysans du Daralaguiaz et du Zanguézour face aux mesures de la « deuxième Révolution » décidée à Moscou, à la répression violente, à la destruction ou au regroupement des villages de montagne, à l'exil de milliers de paysans arméniens en Sibérie (1932-1933) est historiquement fondée.

Dans des éditoriaux Schavarch manifeste son désarroi et sa tristesse. Que sont devenus les 40 à 50 figures qui dominaient l'Arménie depuis 15 ans ? « ...Qu'en estil de Zabel Essayan... Elle valait de l'or de 1925 à 1933 à l'étranger, puis en Arménie ? Elle a vendu son âme, elle a même truqué sa langue et la voici devenue à l'heure de l'épreuve une horrible contre-révolutionnaire « ennemie du peuple ». Nous n'aurions pas souhaité assister à une fin si déshonorante même pour le plus déchu des coupables » (03/08/1937).

Le 18 août, **Haratch** annonce l'extension des « purges » en Arménie, au Turkménistan et dans les autres républiques de l'URSS, et la nouvelle menace qui pèse sur l'héritage culturel de la minorité arménienne de Turquie : au même titre que dans les écoles des autres minorités, il y aura désormais un vice-directeur turc dans les écoles arméniennes de Bolis.

Et Schavarch de revenir obstinément sur ce qui heurte sa raison. S'agissant de Khandjian, de Zinoviev et des autres:

Est-il possible de croire qu'en moins d'un an les uns après les autres aient été proclamés espions, traîtres, ennemis du peuple, « agents » de l'Allemagne et du Japon ou du moins « nationalistes » ou trotskystes, les fondateurs et les premiers dirigeants de l'Arménie soviétique, les acteurs de l'Etat et du Parti, ainsi que les « compagnons de route » S. Kassian, Achot Hovhannissian, Armais Yezinkian, D. Simonian, Galoyan, Stépanian, Yéghia Tchoubar, S. Khanoyan, Yéghiazaryan, Arissian, Chahvertian, Piroumian, Dachdoyan, A. Bakounz, Alazan, Totoventz, G. Mahari, Zabel Essayan, Yenkiparian, Knouni, Gostanian (suicidé), Achrakian... mais comment les citer tous ? Et qu'en est-il des autres, ceux qui ont été « éloignés », dont on n'entend plus le nom depuis longtemps, Lougachine, Sako, S. Ter Gabrielian (les respectables « dirigeants »), S. Karimian, Yéghiché Tcharentz, Kamsarakian, K. Vartanian, Karakhan etc. K. Hanésoghlian, président du Comité Exécutif Central, vient d'être « mis à nu » et éloigné... Etre mis à nu, c'est passer dans la liste « noire » et c'est la fin ! (20/08/1937).

Haratch défend sa ligne critique, mais ne participe pas à la curée. Au contraire, le journal déplore que les élites intellectuelles arméniennes aient été décimées pour la deuxième fois en vingt ans. Malgré le divorce politique qui les a séparés après des années d'amitié et d'épreuves partagées, Schavarch conserve son estime et son admiration pour la sensibilité, la capacité créatrice et le génie verbal de Zabel Essayan qui vient de publier à Erevan **Les jardins de Silihdar** (1935) et dont le sort est incertain. Jetée en prison, elle mourra en exil en 1943.

En 1936-1937, **Haratch** a perçu les principes d'action du système stalinien mais n'a pas encore décrypté leur fonction. La terreur de masse qui, au-delà des élites, touche toutes les couches de la population en Arménie ne semble pas concevable à Paris, bien que l'on ait parlé le 10 000 arrestations au cours d'une seule nuit de 1937. Le concept de totalitarisme et le débat des historiens autour de ce concept ne sont pas encore nés.

Le 1er décembre 1937, dans son éditorial, **Le souffle meurtrier de la tem-**

pête, Schavarch se demande ce que sont devenus les « ennemis » de l'Arménie. A cette date, Amatouni a déjà été arrêté. Arutiunov, un Arménien géorgianisé proche de Béria, lui a succédé au poste de Premier Secrétaire du PCA, poste qu'il conservera jusqu'en décembre 1953, après la mort de Staline et l'exécution de Béria. Une nouvelle vague de purges a liquidé les « liquidateurs » précédents, elle emportera Yéjov comme elle a emporté les dirigeants du HOG. Du moins au cœur de la tempête, l'Arménie et la Géorgie ont sauvé leur alphabet national, au moment où l'Azerbaïdjan s'est vu imposer la cyrillisation du sien.

A.T.M.

31 décembre 2007

(1) Nicolas Werth, *La Terreur, et le désarroi, Staline et son système*. Paris, Perrin, 2007.

(2) Y. Tcharentz, *La maison de rééducation, Erevan*, 1926.27 (trad. fr.) Editions Parenthèses, 1992. Gourguen Mahari, *Les barbelés en fleur*, (trad. fr.) Messidor, 1990. Frounzé Dovlatian a montré la déchéance des paysans arméniens dans *Miaïnak enkouzénî (Le noyer solitaire)*, Armenfilm, 1986 et a représenté le génocide et le stalinisme, dans *Garod (Nostalgie)*, Armenfilm, 1990.

(3) Krikor Beledian, « Désastres conjugués », *Revue des Deux Mondes*, oct.-nov. 2006, pp. 138-149.

(4) Gérard Dédéyan (dir.) *Histoire du peuple arménien*, Toulouse, Privat, 2007.

(5) Le film de Nora Martyrosian a été présenté au Festival international du documentaire à Marseille puis au Jeu de Paume à Paris (été 2007). Il est fondé sur la mémoire et la parole d'une femme, Nora Dabagian, recueillies à Erevan en 2006. Adolescente de 14 ans en 1937, elle a assisté à l'arrestation de son père et à la dispersion de sa famille, Rappelons aussi que **Haratch** a publié un article du journaliste Vahan Ichkhanan *Mores « ourich » badmoutioun (L'histoire « différente » de ma mère)* sur ce même thème (16/12/2005).

(6) G. Dédéyan (dir.), *Histoire du peuple arménien*, Toulouse, Privat, 2007, p. 620.

(7) Ibidem, pp. 746-747.

(8) Comme l'atteste le nombre des articles et des numéros spéciaux consacrés au Daron et au Vaspouragan.

(9) Le 10 juin 1936, **Haratch** titre « Un tournant historique : les 40 heures ». Le journal a approuvé la participation des ouvriers arméniens aux « grèves sur le tas » de 1936.

(10) Instaurée par le catholicos Kévork V. (1920), cette journée commémorative est violemment critiquée par les communistes et les progressistes arméniens au motif qu'elle entretient la haine entre Turcs et Arméniens.

(11) Organisation d'aide à l'Arménie, créée en 1921, contrôlée par le Komintern et interdite par l'Etat français en 1935.

(12) **Haratch**, 9/05/1936.

(13) « Vieux bolchévique », membre du gouvernement arméniens, liquidé en 1936.

(14) **Haratch**, 25/11/1936. G. Noradounghian (1852-1936). Issu d'une célèbre famille d'amiras de Constantinople, juriste internationaliste, ministre des Affaires étrangères de l'empire ottoman (1912-1913). A succédé à Boghos Nubar Pacha à la tête de la Délégation Nationale Arménienne.

(15) **Haratch**, 24/12/1936.

(16) « Que se passe-t-il en Arménie ? » du 17/07 au 5/08/1937.

Մ Ն Ն Գ Ե Մ Ն 110 Ե Ի Մ Ա Հ Ո Ւ Ա Ն 20 Ա Մ Ե Ա Կ Ի Ա Ռ Թ Ի Ի

Ռ Ո Ւ Բ Է Ն Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ե Ա Ն

(Հոկտ. 8, 1897 - Դեկտ. 4, 1987)

Ո Ր Ո Շ Հ Ա Ր Ց Ե Ր Գ ՈՒ Ն Ա Ի Ո Ր Զ Ա Ր Ժ Ա Ր ՈՒ Ե Ս Տ Ի

Ղ Ե Կ Ա Վ Ա Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն Զ ՈՒ Ր Ջ ⁽¹⁾

Թարգմանեց՝ Ա Ր Բ Ի Յ Ո Վ Հ Ա Ն Ն Ի Ս Ե Ա Ն

Տիկնայք եւ պարոնայք ²

Այստեղ նստելով, ես ապշեցի այս ժողովի որակից եւ բնույթից: Ես մասնակցել եմ մի քանի արուեստների՝ թատրոնին, երաժշտութեանը եւ գրականությանը վերաբերող ժողովների, բայց երբեք չեմ տեսել մի նման գերիշխող գիտական միջոցառում, որն ի մի է եկել այստեղ: Պիտի ասեմ, որ այս ժողովի անսովոր միջոցառումը յատկանշում է շարժարուեստի եւ նրա ճարտարաբանության իւրաքանչիւր թիւնը:

Որեւէ արուեստ երբեւէ այնքան կախեալ չէ եղել գիտութիւնից, որքան շարժարուեստը: Այդ ասումով, նա արուեստներից ամէնաաշխատեղան է: Այն սկիզբ է առնում այնտեղ, ուր վերջ է գտնում գիտութիւնը եւ դա հեշտ չէ նրա համար: Երբեք գիտութեան ամենամեծ հաջողութեան համար, ճակոզում է, գեղարուեստական ասումով, համատեղ քայլել գիտական եւ տեխնիկական այն նուաճումների հետ, որոնք անդադար տեղի են ունենում շարժարուեստի մարզում:

Եթէ տարի առաջ հնչելու գիտը յեղաշրջեց շարժարուեստը: Մինչեւ այդ համը նկարը ձեռք բերեց խօսելու շնորհ: Այսօր, որպէս գիտական մի նոր նուաճում, գոյնն է եկել շարժարուեստ եւ դա իմ կարծիքով նոյնքան մի հրաշք է, որքան հնչիւնն էր: Կամենում եմ իմ խորին երախտիքն յայտնել նրանց, որոնց անունները մենք չենք լսում ու որոնք լուռ ու մուռն ճշմունք են իրենց փորձառական աշխատանոցներում: Պօքս ուղղուած է այն գիտնականներին, որոնք ստեղծել են թեֆնիֆալոքը ³, որի ճակատագիրը սնորհինում է Դոկտ. Կարմուռը ⁴:

Այժմ, մի էական հարց կայ՝ «Գունաւոր Ֆիլմը ապագայ ունի՞, թէ ոչ»:

Վստահ եմ, որ գոյնը շարժարուեստ է եկել մնալու համար: Վրստահ եմ նաեւ, որ յառաջիկայ մի քանի ամսուայ ընթացքում նոյնքան մտահոգութիւն կը լինի, որքան կար հնչիւնի նկատմամբ:

Ոմանք ասում են, մինչեւ մի բան չունենաս, դրա անհրաժեշտութիւնը չես գրայ: Ոչ ոք չէր գգում երկտարականութեան անհրաժեշտութիւնը, մինչեւ որ այն եկաւ ու փոխարինեց քարիւղին եւ գազին: Ոչ ոք չէր գգում խօսքի անհրաժեշտութիւնը, քանի դեռ շարժարուեստը լուռ էր: Այսուհանդերձ, ենթադրեմք մի համը մարդ, որ իր կեանքի երեսուներորդ տարու մասնը չընորհ է ձեռք բերում. կարող է նա այդ չուգել ու կրկին յետ վերադառնալ լուռութեան: Պօքսը եկաւ շարժարուեստ եւ մնաց յաղթական: Այժմ ենթադրեմք մի մարդ որ տը կար տեսողութիւն ունի եւ սե ալկնոց է կրում ու դրա բերումով աշխարհը գորշ է տեսնում, յանկարծ նա գտնի

իր տեսողութիւնը, դէն նետի ալկնոցը եւ տեսնի երկնքի, երկրի ու ծաղիկների գունային ճոխութիւնը, կարող է նա երբեւէ ուզի յետ վերադառնալ իր սե ալկնոցներին:

Մենք երբեք, գոյնի պակասը պատաստի վրայ չենք գգացել, որովհետեւ շարժարուեստը ծնունդ տւել ու ճերմակ: Դա պայմանական էր եւ պէտք է ընդունուէր. բայց այժմ, երբ յայտնուել է գոյնը, մենք պէտք է որ դրա բացակայութիւնը զգանք նոյնքան ուժգին, որքան զգում ենք հնչիւնի բացակայութիւնը, երբ դիտում ենք նախորդ տարիների նկարահանուած, անհնչիւն Ֆիլմերը:

Ես չեմ կամենում ասել, որ անպայման բոլոր Ֆիլմերը գունաւոր կը լինեն, բայց վստահ եմ, որ դըրանց մեծ մասը կը լինի: Նկարչական արուեստում, սե ու ճերմակ գծանկարը եւ քերծանկարը գնահատելով ու սիրելով հանդերձ, մենք չենք դիմում նաեւ գունաւոր նկարչութեան: Մինչ այժմ շարժարուեստը օգտագործում էր սե մատիտը, այժմ նրան է տրուել գոյնն ու գունապնակը:

Չէի կամենայ, որ ինձ սխալ հասկանաք: Ես չեմ ակնարկում, թէ սե ու ճերմակ Ֆիլմը գեղեցիկ չէ, կամ թէ գունաւոր Ֆիլմը ամբողջապէս գուռս կը մղի սե ու ճերմակին: Իրաւ է, որ սե ու ճերմակն իր որոշ գեղեցկութիւնն ունի, որն երբեք չպիտի խամրի: Պատաստի վրայ շարժուող գունաւոր ըստերների անիրականութիւնը, եւ դրանց հեռաւոր երազային որակը, ապահովում է սե ու ճերմակի գըրաւորութիւնն ու կախարհանքը, որն երբեք չի կարող խափանուել: Միշտ էլ կարելի կը գգացուի որ որոշ նիւթեր այդ հմայիչ գորշ ստուերների միջոցով արտայայտուեն: Բայց այժմ գոյնը շարժարուեստ է եկել, ինչպէս գարունն է գալիս երկրին: Այն եկել է, որպէս ներշնչող ու ոգեւորող շնորհ, որն արուեստագէտին համար ստեղծագործական նոր հորիզոններ է բացելու եւ հանդիսատեսին նոր բաւականութիւն է պատճառելու:

Սա նշում եմ ոչ որպէս մի տեսական փաստ, այլ որպէս մի իրական փորձառութիւն, որն ես ապրել եմ վերջերս: Այդ փորձառութիւնը առաջին լիամետրաժ գունաւոր Ֆիլմի՝ «Փէկի Եարփ» ⁵ ղեկավարութիւնն էր: Դա մի նոր, հիասքանչ ձեռնարկ էր: Այն ինձ պարզեց մի նոր բնագաւառում ուսմանը ըստ լինելու հաճոյքն ու ոգեւորութիւնը եւ նախապէս անծանօթ մի կախարհիչ աշխարհի յայտնաբերումը:

Գոյնը բնութեան ամենահզօր եւ հմայիչ յատկութիւններից մէկն է: Պատկերացրէք միայն, թէ աշխարհն ինչպիսի տեսք կ'ունենար, եթէ վերացնէինք նրա գոյնը: Ինչպիսի կը լինի կեանքը, եթէ

մենք ստիպուենք ապրել այնպիսի մի երկնքի, ծառերի, ծաղիկների եւ այլ բաների հետ, որոնք սե են, գորշ ու ճերմակ: Զրկուելով գոյնի կենսական հաճոյքից, մենք հաւանաբար կը մեռնենք թախծից:

Գոյնի նկատմամբ սէրը եւ դիւրագգածութիւնը մարդու մօտ բանող ամէնատեղ բնագոյնից են: Եթէ յայտնաբերել կ'ուզէք այսօրւայ մարդու մօտ աղաւաղուած ամենահիմնական օրգանական տարրերը, գնացէ՛ք մանուկների, գնացէ՛ք վայրենիների մօտ: Դուք կը տեսնէք, թէ ինչպէս ուտելիքից բացի, նրանք սիրում են վառ գոյնն ու փայլիւնը: Այդ բնագործ կենդանի ու զօրեղ է իւրաքանչիւրիս մէջ:

Գալով շարժարուեստին, գոյնի նկատմամբ մեր պահանջը մինչեւ այժմ չէր գոհացուել: Մենք ընտելացանք այդ վիճակին, այնպէս, ինչպէս ընտելացել էինք ցամաքի վրայ շարժուելուն, մինչեւ որ յաջողեցինք թռչել: Բայց երբ գոյնը մի անգամ շարժարուեստ մտնի, մենք առանց դրա դժգոհ պիտի մնանք: Այն շարժարուեստին ահաւոր ուժ է տալիս: Մեր ամենաուժեղ տպաւորութիւնները կապուած են տեսողութեան հետ: Մինչ այժմ շարժարուեստում մենք զբաղուած էինք լույսի եւ ստուերի ու նկարի կազմութեան հետ: Այժմ ունենք մի լրացուցիչ տարր՝ գոյնը: Դա պարզապէս, արտառոց կերպով շարժուող պատկերները գեղեցկացնելու համար չէ, այլ՝ հանդիսատեսին պատմող նիւթի դրամատիկ եւ յուզական տըպաւորութիւնը աւելացնելու:

Գոյնը, բոլոր զօրեղ տարրերի նման, կարող է վնասել եւ աւել, երբ վատ օգտագործուի. կենսատու ու ստեղծագործ կը լինի երբ լուռ օգտագործուի: Կենդանիները եւ մարդիկ միշտ էլ անգիտակցաբար ազդուած են գոյնի գրաւիչ ներգործութիւնից: Չի՞ պատահել, որ մի անսովոր տուն մտնէք ու թղթապատ պատի գոյնի պատճառով ձեզ սրտնեղուած գգաք: Չէ՞ք միխիթարել մայրամուտի ժայթքող, հարուստ երանգների համադրութիւնին:

Գոյնի զուտ գեղատեսիլ եւ գրաւիչ արժանիքից զատ կայ նաեւ գոյների եւ նրանց երանգների որոշակի յուզիչ բովանդակութիւնն ու իմաստը: Իրանք մենք չենք նկատում, քանի որ միւս բոլոր կարեւոր եւ անխուսափելի երեւոյթներին նման, դրանք մեզ մօտ գործում են ենթագիտակցաբար: Պատահական չէ որ մեր օրերի քաղաքի երթեւեկութեան լոյսերը կանաչ են ապահովութեան, եւ կարմիր՝ վտանգի համար: Գոյները, աննկատ կերպով, մեզ տարբեր տրամադրութիւն, ըզգացմունք եւ մղում են փոխանցում: Պատահական չէ որ անգլերէնում օգտագործում ենք «կարմիր» ⁶, «կապոյտ» ⁷, «կանաչ» ⁸, «սե» ⁹

բառերով կազմուած սասցուածքներ: Զուր չի որ մենք ընդունում ենք թէ ճերմակը անարատութիւն է նշանակում, սեւ՝ վիշտ, կարմիրը՝ կերք, կանաչը՝ յոյս, դեղինը՝ խենթութիւն եւ այլն:

Արուեստագէտը պէտք է շահարկի գոյնին առնչուող իմացական եւ յուզական յատկութիւնները եւ դըրանք ծառայեցնի պատաստի վրայ ցուցադրուող տեսարանի, վիճակի կամ կերպարի տպաւորութեան ուժը աւելացնելուն: Ես աշխատել եմ դա իրականացնել «Փէկի Եարփ»-ում այնքան, որքան նիւթն էր ինձ թոյլ տալիս: Որպէս օրինակ, կարող եմ յիշել իրարանցման բաժնը, որն տեղի է ունենում Դքսուհի Ռիչմոնդի ապարանքում, պարահանգէսի ժամանակ, երբ լսում է Նափոլէոնի թնդանօթների առաջին կրակոցի ձայնը: Դուք կը տեսնէք, թէ ինչպէս աննկատ, բայց խօսուն կերպով, այս բաժինը հասնում է իր գագաթնակէտին, մի շարք յարակցուած, աստիճանաբար զարգացող պատկերների ընթացքով, ուր սառը եւ ժուժկալ գոյները՝ մոխրագոյն, կապոյտ, կանաչ եւ բաց դեղին, տեղիք են տալիս սպառնացող վրտանգի սարսափը դրսևորող մուգ նարինջին ու բոցավառ կարմիրին:

Տպաւորութիւնը ստացուել է կանանց գգեստների եւ գինուորական համագգեստի ընտրութեամբ՝ համապատասխան կերպարների, պատկերի գոյնով եւ լուսաւորութեամբ: Այստեղ ես մի քիչ ինքս ինձ իմ տանն եմ գգացել, քանի որ գոյների եւ գունաւոր լուսաւորութեան օգտագործումը եղել է ինձ յուզող եւ ոգեւորող կարեւոր ազդակներից մէկը թատրոնում: Ի հարկէ թատրոնում բեմադրածս «Փոքի» ¹⁰, «Մարքո Միլլերն» ¹¹ եւ «Գոնկայ» ¹² ներկայացումների տպաւորութիւնը մեծապէս պիտի տուժէր,

(1) Some Problems in the Direction of the Color Pictures.

Առաջին անգամ տպագրուել է՝ International Photographer հանդէսի մէջ, Յուլիս 1935:

(2) Ռուբէն Մամուլեանի խօսքը ուղղուած է Շարժարուեստի եւ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Տեխնիկական Բաժանմունքի (Technician's Branch of Academy of Motion Picture Arts and Sciences) անդամներին:

(3) Technicolor.

(4) Dr. Herbert T. Kalmus (1881.1963), ամերիկացի, լուսանկարչութեան ուսմանը շարժարուեստի համապատասխան յետազոտող: Նախագահ՝ «Թէքնիքոլոյ» հիմնարկի:

(5) Peggy Sharp (1935), նկարահանուած է «Թէքնիքոլոյ» սիստեմով: Դասուած է Հոլիվուտի կարեւոր արտադրութիւնների շարքում: 1935ին ներկայացուել է Վենետիկի փառատօնում եւ արժանացել «Լաւագոյն գունաւոր Ֆիլմ» մրցանակին:

«Ամերիկայի Ֆիլմի Հիմնադր» (American Film Institute), Ֆիլմի իրագործման 50ամեակի առթիւ, վերանորոգել ու վերահաստատել է բնօրինակի գունային կառոյցը:

Այն ցուցադրուել է Հոլիվուտում, 1985ին, Մամուլեանի ներկայութեամբ:

- (6) To see red.
- (7) To feel blue.
- (8) To be green with envy.
- (9) To wear a black frown.
- (10) Porgy.
- (11) Marco Millions.
- (12) Congai.

Situé dans une rue discrète du XVème arrondissement de Paris, un immeuble ancien de quelques étages abrite, au rez-de-chaussée, l'atelier de Roupen. Un espace de travail, devenu aussi, au fil des ans, un lieu de vie, laquelle est priée de se tenir à distance et de ne pas perturber l'art qui seul domine, en vertu de la loi du premier occupant. Premier occupant de l'espace physique de l'atelier, l'art est aussi et surtout le premier occupant de la pensée et de l'activité de Roupen (Najarian).

Un espace lumineux et ordonné, dominé par le blanc des murs et des tables. Sur les premiers, à côté de tableaux, dont un très beau portrait de la mère de l'artiste, ont atterri quelques petits tapis volants, porteurs de lettres arméniennes. Des pierres rangées comme des osselets scandent les surfaces blanches des tables, invitant l'œil au déchiffrement d'un parcours de Petit Poucet. « Dessiner : comme aller loin, dans les pierres », écrivait Yves Bonnefoy¹. Deux chevalets et, en compagnie de Cézanne, une montagne Ste Victoire punaisée sur le mur, des dessins en gestation.

A terre, rangés avec soin, les dessins achevés, c'est-à-dire ceux pour lesquels l'artiste est parvenu à occuper la surface du support de façon à ne plus pouvoir y intervenir, ceux qui exigent le relais, le transport du geste sur une autre feuille de papier. En ce sens, les dessins de Roupen récusent l'achèvement, ils ont chacun un moment d'une série, une variation sur une hantise maîtrisée. Ayant courageusement choisi de délaissier la peinture pour un médium si modeste, Roupen recourt de surcroît au matériel le plus simple. Tel l'enfant auquel les adultes donnent une feuille de papier et un crayon pour l'occuper un moment, il retrouve ce qu'Yves Bonnefoy appelle, dans ses *Remarques sur le dessin*, « une source » : « Comme si l'aveu d'une insuffisance, pour autant qu'on la reconnaisse au comble d'une maîtrise, était la vérité devant laquelle toute autre se décolore, mais aussi un afflux, quelque chose comme une source »². Ses matériaux d'ascète lui suffisent pour faire advenir la vision d'un paysage mental.

Spécialiste de la mosaïque et de la peinture murale, Roupen aborde la feuille de dessin comme un mur. Son geste ressortit au graffiti qui forme la base du travail. Sa première couche, laquelle se développera en épaisseur pour donner lieu à un ensemble ordonné, une harmonisation du chaos originel. Comme sur le mur, au départ, il y a le geste libre, aléatoire et puis, dans l'entrelacement des lignes, l'enchevêtrement des traits, les formes naissent et les contrastes délimitent des champs. On se souviendra de ces taches sur les murs qui pouvaient inspirer Léonard de Vinci : « si tu regardes des murs souillés de beaucoup de taches, ou faits de pierres multicolores, avec l'idée d'imaginer quelque scène, tu y trouveras l'analogie de paysages au décor de

Atelier d'artiste :

Les dessins de Roupen

par Chakè MATOSSIAN
Docteur en Philosophie et Théorie
de la Communication

montagnes, rivières, rochers, arbres, plaines, larges vallées et collines de toute sorte. Tu pourras y voir aussi des batailles et des figures aux gestes vifs et d'étranges visages et costumes et une infinité de choses, que tu pourras ramener à une forme nette et compléter »³. Ce mur souillé, il revient à l'artiste de le créer en maculant le papier déjà fantomatiquement habité, creusé par ses nervures et respirant par son grain. Comme le grain de la voix, le grain du papier donnera peut-être le ton, déclanchera le rythme sur lequel Roupen crée un parcours de lignes, un amoncellement de traits. Sans relâche, il trace nerveusement, énergiquement, mais sans rage toutefois car il ne s'agit pas de décharge mais de recherche, d'un creusement du chemin par son contraire, la superposition. Plusieurs dessins des années 1990 conduisent à une vision géométrique évoquant la vue aérienne d'un paysage de campagne aux champs bien cultivés. On pense aux effets de contraste d'un Matisse, aux plans cézanniens que l'artiste interprète en noir et blanc, en gris.

Peut-être Roupen doit-il à sa formation d'architecte d'intérieur l'usage des guillochis par lesquels il réalise ses œuvres graphiques. Il confère à un procédé ornemental — (les guillochures ou guillochis se composent de lignes et entrelacements de traits symétriques) — une portée essentielle, fondamentale. Il revient ainsi à l'ornement, à ce qui a pu être considéré comme du superflu, du supplément, d'assurer le fondement de l'œuvre, sa fondation même, au sens architectural, pour qu'ait lieu son érection. De même que la frivolité s'avère nécessaire à l'émergence du sens ou le bavardage à celle de la compréhension, de même revient-il ici au guillochis de faire surgir la forme. Sur la surface de la feuille, Roupen délimite des espaces par les contrastes. Il amoncelle les traits jusqu'à atteindre le noir, alors qu'il laisse d'autres parties du papier presque vides, à peine effleurées par le crayon. Certains espaces naissent de traits plus longs qui for-

ment de vraies lignes, tels des sillons venant se heurter aux traits touffus et herbeux ou même épineux, parfois. Paysages aériens, les dessins offrent encore une vision rapprochée, l'œil pouvant abandonner l'ensemble pour se plonger dans la multitude des traits, se perdre dans leur infinité. On pense au paysage de Pascal, « une ville, une campagne de loin est une ville et une campagne; mais à mesure qu'on s'approche, ce sont des maisons, des arbres, des tuiles, des feuilles, des herbes, des fourmis, des jambes de fourmis, à l'infini. Tout cela s'enveloppe sous le nom de campagne »⁴. Dans les dessins de Roupen, il arrive à l'épaisseur du noir de ressembler de près à un tas d'aiguilles qui viendraient s'amonceler sur le papier comme sur une surface aimantée. L'œil vient s'y piquer.

Alors que, par leur agencement spatial, les dessins aux contrastes géométriques procèdent de la mosaïque, d'autres séries de dessins affirment une prédilection pour les courbes et les lignes sinueuses, se rapprochant ainsi du tressage, de la trame, du tissage où la superposition cède le pas à l'entrelacs. Roupen crée des formes nuageuses ouvrant la voie à l'imagination du spectateur. Plus voluptueuses, ces formes associent le corps et le paysage, selon qu'elles sont vues de près ou de loin. On se souviendra des boucles de cheveux que Léonard représentait comme les tourbillons, ou le contraire. Et, au XXème siècle, l'expérience de Fernand Léger montrant la photo de quelque chose comme une planète qui n'était aubout du compte qu'un ongle très agrandi⁵. Par cette polyvalence du point de vue, Roupen laisse au spectateur le choix de sa vision, il le laisse libre de rêver, de parcourir l'atmosphère céleste ou la volupté des corps, d'aller et venir entre l'Eros sacré et l'amour profane.

Dans ses dernières œuvres, Roupen va plus loin en se rapprochant du support. Il quitte le tracé énergique pour lui préférer le filament, le trait en voie de disparition, dans une ténuité qui

frôle la vibration. Le dessin tient sa force de sa fragilité même, il se fait évanescant. Roupen travaille un dessin troublant, un peu hallucinatoire, de l'ordre de la visitation du rêve. Non pas d'un rêve reconnaissable ou assignable mais du terrain même de l'apparition. Il divise une feuille en y traçant, à peine, des carrés élaborant une grille au seuil du visible et sur laquelle un fourmillement de traits, de signes, si éthérés eux aussi, viendront se poser. Degas, nous dit Paul Valéry, aimait à rappeler ces propos d'Ingres : « Il faut poursuivre le modèle comme une mouche qui court sur une feuille de papier »⁶.

En passant de la mosaïque à la peinture et de la peinture au dessin, Roupen témoigne d'un parcours animé par une volonté de dépouillement, de retour à la simplicité qui émane nécessairement de la plénitude. Les derniers dessins montrent le cheminement de l'artiste dans cette voie, il élève le dessin en levant le crayon, en allégeant le graphisme jusqu'à toucher l'invisible qui est cela même qu'il incombe à l'artiste de donner à voir. Devant ces travaux subtils aux signes vacillants, le spectateur ne regarde plus un ensemble délimité mais bien le processus même de l'apparition. La feuille de papier détient la puissance d'un mur, non plus celle d'un mur taché ou crevassé, mais celle des parois que traversent les fantômes lorsqu'ils visitent notre monde en y apportant une respiration qui altère étrangement l'air à travers lequel nous voyons les choses. Roupen ne s'adresse plus à notre regard mais bien à nos antennes.

(1) Yves Bonnefoy, *La vie errante* suivi de *Remarques sur le dessin*, Paris, Gallimard (Poésie), 1999, p.206.

(2) Yves Bonnefoy, *Ibid.*, p 167.

(3) Léonard de Vinci, *Traité de la peinture* (350), Textes traduits et présentés par André Chastel, Paris, Berger Levrault, 1987, p. 332.

(4) Pascal, *Pensées*, in *Œuvres complètes*, éd. J. Chevalier, Paris, Bib. de la Pléiade, 1954, p.1096.

(5) Fernand Léger, *Fonctions de la peinture*, Paris, Gallimard (Folio), 1997, p.191 : « Cet ongle, je le projette grossièrement cent fois et je dirai à une personne : voyez c'est un fragment de planète en évolution. A un autre : c'est une forme abstraite. Elles seront étonnées et enthousiasmées, me croiront sur parole. Mais finalement je leur dirai : non, ce que vous venez de voir c'est l'ongle du petit doigt de la main gauche de ma femme. Ces gens partiront vexés, mais ne poseront plus désormais la fameuse question : qu'est-ce que cela représente ? »

(6) Paul Valéry, *Degas, danse, dessin* in *Œuvres*, Paris, Bib. de la Pléiade, 1960, t.2, p.1185.

Եթէ ստիպուէի զգեստներում, տեֆորներում գոյն, եւ բեմում՝ յուսասաւորութիւն, չօգտագործել :

Ի հարկէ, իւրաքանչիւր արուեստում նիւթը աւելի արտայայտիչ է գառնում երբ իրեն յարմար, տարբեր ձեւի մէջ է բերում : Անտարակոյս կան պատումներ, որոնք շարժարուեստում աւելի կարօտ են գոյնին, քան՝ միւսները : Օրինակ՝ հին անցեալից մի պատմական դէպք, երբ կեանքն ու զգեստները շատ ա-

ւելի գունեղ էին. կամ նիւթեր, որոնք անցնում են այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Իտալիան եւ Սպանիան. որոնք նոյնիսկ այսօր, աւելի գունեղ են, քան մեր արդի կեանքի ու քաղաքակրթութեան որոշ պատումները :

Սեւ ու ճեմակ ֆիլմերը շարժարուեստում զեռ պիտի ունենան իրենց տեղը. բայց ամենայն հաւանակաւնութեամբ, աստիճանաբար զբանք կը պակսեն եւ կը շատանան գունաւորները : Չնայած, որ մեր կեանքը գորշ է այսօր (եւ հէնց այդ բերումով), մենք մեծ սէր եւ հակում ու-

նենք դէպի գոյնը : Արդեօ՞ք առաւել զբաւիչ լինելու համար չէ, որ կանայք իրենց մարմինները ծածկում են գունեղ զգեստներով կամ իրենց դէմքը յարդարում են քնքոյշ, կախարդիչ երանգով : Արդեօ՞ք նոյն մղումը չէ, որ յոգնած եւ գորշ կեանք ապրող աշխատաւորի ընտանիքին կիրակնօրեայ ֆիլմիֆի է տանում. մի տեղ ուր կապոյտ երկինք, կանաչ խոտ ու ծառ ու ծաղիկ կայ :

Այն ինչ գեղեցիկ է աչքին, մի մեծ ընծայ է մարդկութեան : Գոյնը շարժարուեստում մի նման ընծայ է :

Միակ վտանգը որ կարող եմ նկատել սկզբնական շրջանում, գոյնը ծայրայեղորէն ֆիլմերի մէջ օգտագործելն է : Հնչիւնային շարժարուեստը, իր գոյութեան առաջին ամիսներում, չբացառուեց զբանից : Չափազանց խօսք, չափազանց աղմուկ կար ֆիլմերում : Շարժարուեստը մի նոր ծուղակի մէջ չպէտք է ընկնի եւ ցուցամոլ նորահարուստի նմանուի : Գոյնը չպէտք է դառնայ պճնազարդում : Սահմանումը եւ ընտրութիւնը արուեստի համար էական են :

Թարգմանեց՝ Ա. Յ.

Յ Ա Ր Ա Չ

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ԹԻԻ 343

LE NUMERO: 1,20€

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱԽԱՐՇ ՄԻՍԱԿԵԱՆ (1884-1957)

Directrice : ARPIK MISSAKIAN
83, rue d'Hauteville — 75010 Paris
Tél. : 01 47 70 86 60 — Fax : 01 48 00 06 70
Courriel (e-mail) : jharatch@aol.com
Բ Ա Տ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
Ֆրանսա : Տար. 250 եւրո — Վեցամսեայ : 135 եւրո
Արտասահման : Տար. 300 եւրո (Ամէնօրեայ առաքում)
270 եւրո (Շաբաթական առաքում) — Հատը : 1,20 եւրո
C.C.P. Paris 15069-82 E

83րդ ՏԱՐԻ - ԹԻԻ 21-913

Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN

83e ANNEE — N° 21-913

Ո՞Վ Տ ԵՐ Պ Ի Տ Ի Կ Ա Ն Գ Ն Ի

Գրեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Յորեկնական տարի էր 2007ը: Ի չարս բազմաթիւ նշանաւոր ու աննշան տարեկիցներու, բայց նաեւ անոնցմէ գերիվեր, «սեւ» տարեկից մըն ալ նշուեցաւ. 1937ի ստալինեան մաքրագործումներուն 70ամեակը:

Եթէ 1915ը մեր յիշողութեան մէջ այնքան ծանր կը կշռէ, իբրեւ մեր հաւաքական գոյութիւնը սասանող Աղէտ մը՝ իր բազմաճիւղ ու բազմապիսի երկարաձգումներով, նոյնքան ծանր պէտք է կշռէ այդ արձագանգներէն մէկը՝ 1937ը, որուն գոհերը՝ չարչարուած, բանտարկուած, գնդակահարուած, Սիպերիոյ ստանամանիքներուց թէ անոնց ճանապարհին մեռած, նոյնիսկ սակաւթիւ ազատողները, յաճախ Աղէտէն վերապրողներ էին, ուղղակի կամ անուղղակի կերպով անոր երախէն ճողոպրած, թրքական բռնատիրութենէն ազատելով համայնավար ամբողջատիրութեան ճանկերուն մէջ իյնալու համար:

Ու հոս կապ չունի, թէ 1915ի գոհերը արեւմտահայ էին (բայց կային նաեւ արեւելահայեր), իսկ 1937ի գոհերը՝ արեւելահայ (բայց կային նաեւ արեւմտահայեր): Երկու պարագաներուն ալ տուժողը հայ ժողովուրդն էր առանց որեւէ գատորոշումի: Ով որ ուղղակի իր կամ իր պապերուն մորթին վրայ զգացած է, իր սրտին վրայ զգացած է, կամ պէտք է զգայ, որպէս Հայ եւ որպէս մարդ արարած:

Եթէ 1915ի դեռ լին չգրուած սեւագոյն էջերէն մէկը թրքական պետութեան գործակից հայանուն մատնիչներուն եւ լրտեսներուն պատմութիւնն է, 1937ի դեռ լիովին չարձանագրուած նոյնքան սեւ էջ մըն է վարչակարգին հետ գործակցած, ամենատարբեր հանգամանքներով (լրտեսէն մինչեւ մատնիչը, «գատաւոր»էն մինչեւ դահիճը) գեր ունեցած հայանուն մարդոց պատմութիւնը:

Մինչ 1915ի էջը այս կամ այն ձևով պատմութեան գիրքը անցաւ (որոշ մարդիկ այնպատացան, իսկ ուրիշներ պատմութեան գիրքերուն մէջ արձանագրուեցան իրենց արդար անարեւելաժին բերումով), թէ եւ արժանի է իր յայտնի ու այնպատ ծաղիկով պատմութիւն՝ խորագրուած թաղուելէ առաջ, 1937ի սեւ էջին այդ գրուագը տակաւին կոտորակաւորներուն շարքին էին (ո՞վ պատմութեան հեղինակը) նաեւ... Աղէտէն ազատածներ:

1915ի մատնութեան ծնունդ տը-

ւող օսմանեան վարչակարգը անհետացաւ ու միայն Հայու բեկորներ մնացին անոր իրաւայաջորդ թրքական հանրապետութեան բռնի լուծութեան գատակնիքին տակ: Անցեալը վերաշարադրուեցաւ ու մոռացութեան մատնուեցաւ, թերթի հաւաքածոներն ու արխիւները բծախնդիր մաղումի կամ փճացումի արժանացան, եւ միայն այդ սահմաններէն դուրս հրատարակուած կամ անոնցմէ դուրս մնացած գիրքեր ու թերթեր ցարդ վկայութիւններ կը պահպանեն:

Բայց 1937ի ահաւոր դէպքերը իրագործող վարչակարգը այնուհետեւ աւելի քան կէս դար գոյատեւեց: Անցեալը շարադրուեցաւ ու վերաշարադրուեցաւ, իսկ սահմանումի ենթարկուած ժողովուրդը միայն կարողացաւ իրեն ընձեռուած նեղ «պատուհաններ» թիզ առ թիզ բանալ՝ անսահման ուղադրութեամբ, փորձելով քիչ մը աւելի լոյս սփռել այդ անցեալին վրայ:

Նման պարագաներու, յաճախ կը պատահի, որ գրաւոր թէ բանաւոր վկայութիւններու ճամբով աւելի բան լսուի կամ տարածանքի տըւեալ երկրի սահմաններէն դուրս: 1937ի Մեծ Սարսափին ընթացքին կամ անկէ ետք վիճակը տարբեր չէ՛ղաւ: Այդ տարիներուն էր, որ Զօպանեանը «Յուդա Նայիրիները» (Իմա՛ Նայիրի Չարեանը) կ'ամբաստանէր որպէս խորհրդահայ մտաւորականութեան ջարդի մեղսակիցներ՝:

Սակայն, բնական է, որ հիմնական հրատարակումները, հիմնական բացայայտումները վերջին քրտանամեակի տեղի ունենային Հայրենիքի մէջ, ու այդ ընթացքն ալ շարունակուէր յետագային:

Նոյնքան բնական է, որ տակաւին շատ ուժեղ ընդդիմութիւն մը ըլլայ՝ հրատարակումներուն ու բացայայտումներուն մինչեւ վերջը հասնելու: Ի վերջոյ, միայն 1937ը խնդրոյ առարկայ է, այլ ամբողջ վարչակարգը եւ բազմաթիւ անձերու դերակատարութեան չափն ու պայմանները: Տուժածներուն եւ իրենց ընտանիքներուն կողքին, տուժողներուն հարազատներն ու բարեկամները կան, եւ այն, եւ այն: Ներկայ է նաեւ «Ժամանակն էր մեղաւոր»ի հոգեբանութիւնը, որ տարբեր ընկերութիւններու տարբեր աղէտալի պահերու փորձած է հակադարձել յետին ճշմարտութեան սրտնումին: Ընդունինք, որ վերջինս, եթէ զգուշութեամբ յառաջ

չտարուի, մերթ վհուկներու որսի վերածուելու եւ նոյնիսկ հասարակութեան ուղադրութիւնը շեղելու կամայ թէ ակամայ դերին կրնայ ծառայել:

Գալիֆորնիարնակ գրագէտ Ստեփան Ալաջաշեանը այդ հոգեբանութեան մէկ օրինակը մէջբերած է՝ ներկայիս մաս առ մաս լոյս տեսնող ու խորհրդային տարիներուն նուիրուած «Յորձանուտը» յուշագրութեան մէջ: Հոն կը վկայակոչէ 1968ին Մոսկուայի մէջ հանդիպած ու 1930ականներուն «վերեներեց» հրամանները գործադրող հայաստանեան ջարդարար «տրոյկա»յին (երբեակ) անդամներէն մէկը: Լսելէ ետք անմեղ «ժողովուրդի թշնամի»ի մը ոչնչացման մասնակցութեան մանրամասնութիւնները, Ալաջաշեան կ'ընդմիջէ:

«Մի շարունակի՛ր, - խնդրեցի, - մարմինս փշափաղուեց... Քստմնեցուցիչ պատմութիւնն է, ստորագր'յն, մորթապաշտի պատմութիւն...»

- Հօ՛ւնք փոխարէն մե՛նք չէինք կորչելու: Արդէն Սերժո՛սիկ [sic] տարան, գնդակահարեցին, դէ Ալեքսէն էլ մեռաւ... Միակ վկան էր, ու մեռաւ...»

- Գնա՛ ի սէր Աստու՛ն... գնա՛, խոստովանահայր գտի՛ր...»

Նրա փոխարէն ե՛ս էի խեղճաւում: Անմեղ մարդ էր կարել, իսկ մեղաւորը դեռ շնչում էր, խրտուիլակ էր մնացել ու շնչում էր, թոյն էր շնչում...»

- Բայց ես թշնամանք չունեմ հրամայողների նկատմամբ: Ժամանակն էր մեղաւորը, ու մեղաւորներ մեր այս ֆաղափում էր [sic], այստեղ, իրավիճակը և ժամանակը այս ֆաղափի մեղքում էր, ժամանակները չեն պատժում... Ժամանակի պատիժը նրա վատ յիշուելն է, վատ ժամանակներ էին, հաւատացէ՛ք...»

Ես գունաթափ հասայ հիւրաւնց»²:

Եւ սակայն ժամանակին մեղքը կարելի է պարտկել՝ մեղաւորները մոռացութեան գիրքը նետելով: Մանաւանդ՝ առօք-փառօք խախուտ պատուանդաններու վրայ բազմածները անոնց վրայ ձգելով:

Պարզ է որ այդ գործը չի յաջողիր մեղաւորները լուտանքներու

տեղատարափի մը տակ թաղելով: Մարդիկ սովոր են աչք ու ականջ գոցել, երբ նման «անձրեւներ» կը տեղան, որովհետեւ... հայհոյանքը փաստի սով կրնայ նշանակել: Եւ նոյնիսկ եթէ ան արդարացի ըլլայ եւ հիմնաւորուած՝ հազար ու մէկ անհերքելի փաստերով, նախընտրելի է անկէ դերձ մնալ՝ հայհոյողին ստորնութեան աստիճանին չիլնելու համար, ու փաստերը կուտակել որպէսզի հանրային կարծիքը իր վճիռը արձակէ:

Փաստերու կուտակումի այդպիսի գործի մը ձեռնարկած է, օրինակ, 1937ի գոհերէն մէկուն՝ Գուրգէն Մահարիի որդին, բանասէր Գրիգոր Աճէմեանը, որ իր հօր գրական անտիպ ժառանգութիւնը ընթերցողին հասցնելու համբերատար ու մենակեաց գործին զուգահեռ, այդ ժառանգութեան բաժին նամակներու եւ փաստաթուղթերու, ինչպէս եւ այդ աղբիւրներու օժանդակութեամբ վերջինս փաստալից յօդուածով մը արձագանգած էր Գիտութիւններու Ակադեմիայի Մ. Արեղեան գրականութեան հիմնարկի մէկ հրատարակումին «Գրական Թերթ»ի մէջ, որ փորձած էր քննադատել 1937ի սեւ գործակիցներուն «ազտոտ լաթերուն» լուսցումը: Վերնագիրը՝ «Մակրէթը չի լուսնում իր ձեռքերը», բաւական բան պէտք է յուշէ չէջափորեան այդ հակահեղափոխ նոյնիսկ հարեւանցի կերպով ծանօթներուն:

Այդ յօդուածէն կ'ուզենք քաղել միայն մը, որ յատկապէս վրդովեցուցիչ է, բայց մաս կը կազմէ խորհրդահայ ժառանգութեան անաւարտ հաշուեյարգարին, որ դեռ երկար ժամանակ պիտի շարունակուի, որքան ատեն որ բարոյական արդարութեան լուծում մը չգտնուի՝ սուրբ վերջանելու եւ, այսպէս սով, թէ՛ անմեղ մեղեւներուն վերջնական հանգիստ տալու եւ թէ՛ ողջ ժառանգներուն անդորր պարգեւելու: Վերջին հաշուով՝ նաեւ աւելի առողջ նախադրեալներու վրայ վերադասաւորելու ընկերութեան հիմքերը:

Գրիգոր Աճէմեան վերստին յիշեցուցած է, որ 1937ի ոճիրներուն գործադիր մարմիններուն ու անձերուն կողքին, նաեւ եղան անձեր, որոնք բարոյական անարեւելիներու դերը ստանձնեցին ու, այսուհանդերձ, «Ժամանակն էր մեղաւոր»ի նոյն սկզբունքով եւ խորհրդային հասարակութեան կիսկատար «ճիւնհալ»ին շնորհիւ, իրենք զիրենք կըրցան ազատել վերջնական դատաստանէ, նոյնիսկ եթէ դրական դերակատարութիւն մը ունեցան իրենց կեանքին վերջին տարիներուն: Մընացին, պիտի աւելցնէինք, կասկածելիներու ցանկին վրայ: Ամէնէն կարկանդակն զէմքերն էին Նայիրի Չարեանն ու Հրաչեայ Քոչարը:

«Շատերի համար դա եղել է մի փորձութիւն, որով պիտի էր անցնել ստիպողաբար, ուզած թէ չուզած, իսկ ահա Ն. Չարեանի, Հ. Քոչարի

(Շաբ.ը Դ. էջ)

Ժ Ա Մ Ա Ն Ա Կ Ի Զ Ո Շ Ը

Սովետ Միությունը, որպեսզի ուղղորդի մտաւորականի միաբեր, հսկի նրան, կանխարգելի այլախոհութիւնը, ստեղծեց բազմաթիւ ըստեղծագործական եւ գիտական միութիւններ: Ամէն մի «իրեն յարգող» միութիւն ունէր իր կուսկումը, պրոֆկումը, ինչպէս նաեւ «յատուկ բաժին», ուր նստում էր «հասարակական մատնիչը», որին այն ժամանակներում անուանում էին «ազենտ», իսկ մեր ժամանակներում՝ «լրտու» (գէթ լաւ է որ ոչ «լրաբեր» կամ «աւետարեբ»):

Մէկ անգամ հեռուստատեսութեամբ իմ շատ սիրելի գրողները մէկը ամենայն անկեղծութեամբ յայտարարեց, որ «ժամանակներն էին մեղաւոր եւ բոլորն էլ մատնում էին՝ չի կարելի մէկին սարքել քառութեան նոխալ»: Այստես չնչեց այդ անպիտան ժամանակի տեւողութիւնը: Պէտք է ենթադրել, որ նկատի ունէր միայն անհատի պաշտամունքի տարիները:

Դէ, ուրեմն, ես բաց կը թողնեմ, չեմ պատմի հա, թէ ինչպէս 1931 թ.ին խորհրդային գրողները միահամուռ, համերայխօրէն Լեռն Կամսարի ոտն ու ձեռք կապելով, դրեցին զոհասեղանին, այլ կ'անցնեմ միանգամից 1956թ., երբ արդէն պաշտուող անհատը գամուած էր անարգանքի սիւնին:

Մի բանի համար եմ, գիտե՞ք, ցաւում, որ իր ամբողջ կեանքում

Լեռն Կամսարը չիմացաւ իր լաւն ու վատը, չհասկացաւ «ժամանակի պարտադրանքը» եւ չօգտուեց դրանից:

Չէ՛, ապրելու եւ յարմարուելու բանաձեւը, որը նոյնպէս արուեստ է, էզպէս էլ չսովորեց:

Չէ՛, էլ ո՞նց կը լինէր, պիտի հեծնէր իր «արդարութեան եւ ճշմարտութեան աւանակին» եւ յամռնէր:

Ոնց բոլորը, մէկն էլ դու: Յետոյ կ'արդարանայիր՝ բրդեղով ամէն ինչ ժամանակի շալակը:

Եւ ինչո՞ւ համար, եղբայր, ինչո՞ւ...:

Է՞ս չի քո գրողի կարգավիճակը...:

Եղբայր, հա, ի՞նչ էի ուզում պատմել...:

Վերադառնալով աքսորից՝ երգիծաբանը տեսնելով, որ փակ են իր առջեւ բոլոր հրատարակչութիւնների եւ խմբագրութիւնների դռները, որոշեց գոնէ կենսաթոշակը վերականգնել, որ գոյատեւէր: Դիմեց գրողների միութիւն, որն անմիջապէս ընդառաջեց իր յանձնարարականով:

Բայց դէ, հօ աշախույժ «լրտու» քնած չէր: Մինչ Լեռն Կամսարը իր ծերունական քայլերով գրողների միութիւնից կը հասնէր համապատասխան մարմիններին, Չեկայի եւ Կենտրոնի սեղաններին գրուեց 1918թ.-ին «Հորիզոն»ում լոյս տե-

սած երգիծաբանի մէկ ֆելիետոնը Լենինի մասին:

Չուր էր այդքան չարչարուէի «լրտուն»՝ քրքրելով արխիւները: Նա ընդամենը կարող էր տալ Թումանեան 15/4 հասցէն, որտեղ ոչ թէ մէկ, այլ հարիւր մէկ այդպիսի պամֆլետներ կարելի էր գտնել: Այստե՛ս, շատ ափսոս, որ նա այդ չարեց: Խրուչովեան հալոցքն էր, չէին սպաննի երգիծաբանին, այլ կ'արտաքսէին երկրից:

Չեղ եմ թողնում միայն երեւակայել, թէ որքան կը շահէր հայ ժողովուրդը եթէ մեր այլախոհը եւ յաւերժ ընդդիմախօսը յայտնուէր Արեւմուտքում՝ իր բոլշեւիկեան դարչանքը պատկերող «Կարմիր օրագրով»: Մի «լրտուի» ոչ պրոֆեսիոնալ աշխատանքի պատճառով տեսնում էք ինչ պատեհութիւնից զրկուեցինք:

Շատ են ականջիս շնչացել մատնիչի անունը, բայց լրիւ անկեղծ եմ ստում, ոչ խոցուել եմ, ոչ էլ յուզուել: Եթէ «բոլորն էին այդպէս», ուրեմն՝ «բոլորի» հերն էլ անիծած:

Դարդս միայն այն է, որ նրանց ստեղծագործութիւններով եմ սրնուել ու յղկուել, հիմա էլ որդիներիս եմ նրանցով կրթում ու դաստիարակում:

Ահա որն է սարսափելին, որն է որդարին...:

Վ.Ա.Ռ.Ն.Ի.Զ.Ի.Թ.ՈՎ.Մ.Ա.Ս.Ե.Ա.Ն.

Հայաստանի Դրոյնների Միութեան Վարչաւիճակը

Միութեան անդամ Լեռն Կամսարից

Դ Ի Մ Ո Ւ Մ

Յարգելի ընկերներ,

Քառասունհինգ տարուայ ստաժով հայ գրող եմ ես, որից քսան տարին՝ ամենարեղուն շրջանը իմ կեանքի, զոհ գնաց մի ցաւալի թիւրիմացութեան, որն ափսոսալիւ համար բառեր չեմ գտնում:

Քսան տարի ետ եմ մնացել: Ու այժմս, երբ կորուստը դարձանելու համար կամենում եմ քայլերս արագացնել՝ տեսնում եմ, որ ոտներին մէջ ուժ չկայ: Ուժ չկայ ոչ նրա համար, որ 70ի մօտ հիւանդ մարդ եմ, այլ ուժ չկայ որովհետեւ... քաղցած եմ:

Հայ գրական ասպարէզում «քաղցածութիւնը» անսովոր տեքմին չէ, եւ շատ գրողներ են քաղցած մեռել: Բայց այդ այն ժամանակ, երբ գրողները չեն ունեցել իրենց մասին հոգացող մի կազմակերպութիւն: Իսկ ներկայումս, երբ գոյութիւն ունի հայկական կառավարութիւն, գրողների միութիւն եւ այլ բազմաթիւ կազմակերպութիւններ, որոնք աշխատում են քարից անգամ գրողներ քամել՝ ասում եմ, այժմս, թոյլ տայ, որ մի բազմամեայ դրական գործիչ սովամահ լինի՝ այդ արդէն թողնում եմ ձեզ երեւակայել, թէ որքան անթոյլատրելի է:

Իմ գրական գործունէութեան ոչ ընթացքին, ես ալ ձեռքով գրել եմ, ձայնով պայքարել կեանքի համար: Իսկ այն դէպքում, երբ կարիքը վիզա փաթաթած օղակը աւելի է սեղմել, ես գրիչս տուել եմ ձախ ձեռքս եւ աջով պայքարել ու երազել այն ժամանակի մասին, երբ ինձ էլ կը լաջողի երկու ձեռքերով գրասեղանիս առաջ նստել՝ մէկով թուղթը բռնել, որ չսահի, միւսով գրել ազատ:

Համար յայտնեմ պիտի իմ շնորհակալութիւնը ձեզ, անխառն երախտագիտութեամբ:

Խորին յարգանքներով՝ Լեռն ԿԱՄՍԱՐ

ԿԱՐՄԻՐ ՕՐԵՐ ՕՐԱԳՐԻՑ

Ուրբաթ 20.- Մի խնդրեմ երեսիս նայեցէ՛ք՝ սիրթնա՞ծ եմ: Չեկայից եմ գալիս այս բոլորիս: Կանչել էին առաջս գնելու երեսունութ տարի առաջ «Հորիզոն»ում գրած իմ մէկ ֆելիետոնը Լենինի մասին եւ բացատրութիւն պահանջելու:

Ես բոլորովին մոռացել էի դրա մասին: Երբ բացեց թերթն ու կարդաց յօդուածը՝ մագերս բիզբիկ կանգնեցին: Այնտեղ գահընկէց Նիկոլայ ցարը հետեւեալն է գրում իշխանութիւնը զբաւած Լենինին.

«Մինչեւ օրս ես մտահոգուած էի, թէ ինձանից յետոյ չի լինի մէկը, որ շարունակի իմ բռնակալ քաղաքականութիւնը: Այսօր, սակայն, տեսնում եմ, որ յանձին քեզ ես ունեմ իմ արժանաւոր ժառանգը:

Ես իմ ողջ կեանքում աշխատեցի երկրից արմատախիլ անել բոլոր քաղաքական կուսակցութիւնները, բոլոր տարբեր մտածողներին, բոլոր ինքնուրոյն մարդկանց, ջնջել խղճի, համոզմունքի եւ կրօնի ազատութիւնները եւ սակայն, այդ ինձ չյաջողուեց, որովհետեւ իմ բռնութեան միջոցները պրիմիտիվ էին, նախնական, իսկ պատիժներս՝ տնայնագործական: Երկու տարին մէկ մարդ էի կախում՝ այն

էլ փտած պարանով, պարանը կլուրում էր եւ, ըստ ընկալելալ օրէնքի, մահապարան ազատում էր երեք տարին մէկ մի տաժանակի էի ուղարկում Սիբիր՝ ամենաշատ տասը տարով: Է՛, երեք տարին մի մարդ ուղարկելուց Սիբիր կը տաքանայ: Ի հարկէ ո՛չ: Բայց հընձուանքով տեսնում եմ, որ դու պատիժը մեքենայացրել ու պուլեմիտով մի բոլորում հարիւր հազար տար մարդ ես փոռում գետնին: Յետոյ՝ այնքան շատ մարդ ես աքսորել Սիբիր, որ «բուլ» է բարձրանում այնտեղից, եւ աքսորականները, տաքութեանը չզիմանալով բաց են արել Սիբիրի դուռն ու պատահաբար, որ այրեցեալ գօտուց մի փոքր գովութիւն ներս թափանցի...:

Չէ՛, սիրելի՛ Լենին, դու իմ փրկողն եմ մարդն ես: Յարակալ բողոք ժանաարմնեքն ու լրտեսները զննում եմ քո արամադրութեան տակ կարիքներին գործածելու համար:

Կաթոզին սեղմում եմ ձեռքը յանկանում քեզ յաջողութիւն եւ մեռնում»:

Կարդաց Չեկայի նախադասալայ, ապա հարցական երեսիս նայեց, ասել ուզելով.

- Այդ գրելուց յետոյ ինչպէ՞ս ես համարձակուել ողջ մնալ ամբողջ երեսունութ տարի:
- Ապա հարցրեց.
- Չգի՞տեմ ես քեզ յանցաւոր:
- Շատ սասախիկ, - պատասխանեցի:
- Հապա ինչպէ՞ս է, որ դրանից յետոյ ապրում ես:
- Ապրում եմ, որովհետեւ...

եմ յանցաւոր: Այդպիսի յանցանք գործողը, երեսունութ տարի բողոքելիկեանն օւժտում ապրելով, չի կարող իր մեղքերը քաւել: Ինձ նըման յանցաւորը պէտք է հարիւր երեսունութ, երկու հարիւր երեսունութ տարի ապրի այս օւժտում, որ կարողանայ քաւել իր յանցանքը...

- Այսքան անտանելի՞ ես համարում մեր օւժտումը, - հարցրեց:

- Այո՛, - պատասխանեցի:

- Այդ դէպքում դու երբեք չպիտի մեռնես, - ոտը դետին գարնելով՝ գոռաց Չեկայի նախագահը ու վեր կացաւ:

Տուն եմ գալիս սոսկալի ընկճըւած: Միշտ ինձ մխիթարել եմ այն յոյսով, թէ մի օր կը մեռնեմ, սըրանց ձեռքից կ'ազատուեմ: Ասացէ՛ք ինչո՞րեմ, սրանից յետոյ ինչո՞վ մխիթարուեմ...

Յուլիուս 1956թ.

ՀՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԸՆԿ. Ծ. ԱՌՈՒՇԱՆՆԵԱՆԻՆ

Նամակ ԼԵՌ ԿԱՄՍՍՐԻՑ

Յարգելի ընկ. Առուշանեան,

Այն հանրապետութեան մէջ, որի նախագահն էք Դուք, ապրում է մի շատ դժբախտ քաղաքացի:

Այդ ես եմ:

Արդեօք չէ՞ք ցանկանայ լսել նրա պատմութիւնը, որը հետեւեալն է:

Ուրեմն՝

Քսան տարի հարածուելուց յետոյ Գերագոյն դատարանի կողմից ճանաչուած եմ անմեղ, ռեպրիտացիայի եմ ենթարկուած եւ որպէս իմ նախկին բոլոր իրաւունքներում վերականգնուած մէկը՝ գնում եմ անհատական թոշակների յանձնաժողովի նախագահ ընկ. Բալարէկ Մարտիրոսեանի մօտ (հետո ունեւարով գրողների միութեան յանձնարարականը) եւ խնդրում վերականգնել նախկինում ստացածս կենսաթոշակը:

Այստեղ ընկ. Մարտիրոսեանը թէ՛

- Քո անհատական թոշակը չենք վերականգնում:

- Ինչո՞ւ, - հարցնում եմ:

- Որովհետեւ դու սրանից 40 տարի առաջ Լենինի մասին Ֆելիետոն ես գրել:

- Ճիշդ է, - ասում եմ, - գրել եմ, բայց չէ որ Լենինն իր կենդանութեան ժամանակ ամխիտիա է տրուել բոլոր իր դէմ մեղանշաններին:

- Այո՛, - ասում է ընկ. Մամիկոնեանը, - ամխիտիա է տուել, բայց չի ասել, տարէք նրանց կենսաթոշակ տուէք, որ ապրեն:

Երբ նրա մօտից դուրս էի եկել՝ յանկարծ մտածեցի.

- Իսկ, հետաքրքիր է, Լենինն ասել է, որ նրանց կենսաթոշակը կտրէք, որ մեռնեն...

Անկարելի է որ ասէք: Ես 40 տարի առաջ Լենինին չէի ճանաչում, բայց յետագային, երբ ճանաչեցի՝ այժմ հաստատ կարող եմ պնդել, որ նա այդպիսի բան չէր ասի: Նա մեծ մարդ էր, սիրում էր հայ ժողովրդին եւ իր մասին գըրւած մի ինչ-որ ֆելիետոնի համար

չէր վեճացնի նրա միակ երգիծարանին:

Հա՛: Այնուհետեւ, խօսակցութեան ժամանակ, ես երկար աշխատեցի համոզել ընկ. Բալարէկին, թէ դրանից յետոյ Հայաստանի ղեկավարութիւնը այդ հանգամանքին տեղեակ լինելով հանդերձ՝ ինձ արտասահմանից կանչեց Հայաստան աշխատակցելու այն ժամանակուայ կենտրոնական օրաթերթ «Սորհրդային Հայաստան»ին, որի մշտական աշխատակիցը դարձայ ամբողջ 15 տարի, պայքարեցի սովետական խորթ լիդերների դէմ ողջ կարողութեամբս եւ արժանացայ անհատական կենսաթոշակի:

Բայց զուր անցաւ ջանքերս, չհամոզուեց նախագահը եւ դուրս եկայ նրա մօտից:

Երբ փոքր ու փոքր գնում էի փողոցով, երեւակայութեամբ բանար վերադարձայ եւ երանի տուի այն օրուան:

Ասում եմ՝ այն ժամանակ, երբ փորձեցի հացադուլ յայտարարել՝ ինձ բռնի կերակրեցին: Իսկ այսօր, ազատութեան մէջ, երբ ցանկանում եմ ապրել՝ բռնի սովամահութեան ենթարկուած...

Մեռնելը ինձ համար դժուար բան չէ, ի հարկէ, կարելի է եւ մեռնել, մանաւանդ հիմա, երբ արդէն 70ի մօտ մարդ եմ, քայքայուած առողջութեամբ, անվերջ հալածանքից չմեծ, կարիքի մէջ խեղդուած:

Ես հէ՛չ:

Ես աւելի շատ սովետական իշխանութեան մասին եմ մտածում:

Ձեզ յայտնի է, որ արտասահմանում դաշնակցութիւնը ապրում է բացառապէս մեր ղեկավարութեանը քննադատելով: Եթէ այդպիսի ծանր պայմաններում մեռնեմ՝ պիտի վեր կենայ եւ աշխարհով մէկ յայտարարի թէ՛ տեսէ՞ք, Լեռ Կամսարը իր ամբողջ կեանքի ընթացքում ծաղրեց մեր բոլոր սըրբութիւնները մենք նրան ներեցինք, իսկ սովետական կառավարութիւնը ընդամենը մի ֆելիետոնի համար սովասահութեան ենթարկեց նրան:

Այստեղ, յարգելի ընկ. Առուշանեան, կարելի է վերջացնել նամակիս առաջին հատորը (առանց նրա երկրորդ հատորով սպառնալու Ձեզ) եւ վերջակէս դնել:

Իմ խնդիրը վճռելիս՝ նայեցէ՛ք Ձեր յարմարութեանը:

Եթէ կը հաստատէք Գերագոյն դատարանի վճիռը իմ անմեղութեան մասին եւ կը վերադարձնէք ինձ իմ կենսաթոշակը՝ խորին շընորհակալութեամբ Ձեր երկու ձեռքերը կը սեղմեմ, իսկ եթէ կը դուռնէք, որ ոչչ իրօք որ ես իրաւունք չունեմ ապրելու, այն ժամանակ ի նկատի ունենալով, որ սովետական կողմից ստովամահութեան պատիժ նախատեսուած չէ՛ կը խնդրէի Ձեզ «ձերման կարգով» իմ սովամահութիւնը գնդակահարութեամբ փոխարինէք:

Լաւ է միանգամից մեռնել, քան մեռնել ամէն օր 24 ժամ:

Ինքնաստիքեան, ուրեմն, հասկանալի է, թէ ինչ անհամբերութեամբ եմ սպասում Ձեր պատասխանին:

Խորին յարգանքներով՝

ԼԵՌ ԿԱՄՍՍՐ

1956թ. Մայիսի 10

ՀՍՍՌ ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀ ԸՆԿ. Ծ. ԱՌՈՒՇԱՆՆԵԱՆԻՆ

Երկրորդ նամակ՝ ԼԵՌ ԿԱՄՍՍՐԻՑ

Յարգելի ընկեր Առուշանեան.

Սրանից ուղիղ 22 օր առաջ մի խնդրանքով Ձեր դուռը բախեցի ու մինչեւ օրս դրան վրայ կանգնած պատասխանի եմ սպասում, բայց պատասխան չկայ:

Ես Ձեզանից գատ ուրիշ բան չեմ տեղեր պիտի դիմեմ: Երեւակայեցէ՛ք եթէ ամէն մէկի դրանը 22 օր կանգնեմ՝ ի՞նչ կը լինի իմ վիճակը:

Յետոյ նկատի ունեցէ՛ք նաեւ այն, որ երբ մի մարդ իր լինել-չլինելու խնդիրը յանձնում է մի ուրիշի հայեցողութեանը, ապրում է սպասողական, տաքնապալի, դառնում է սնահաստ, հաւատում երազների, փոքարուն գանգան իմաստներ վերադրում, քնում է խռովայոյց ու յաճախ վատ երազներ տեսնում:

Պատմեմ մէկը դրանցից:

Անցեալ գիշեր երազումս ես մեռայ: Այո, երբ տեսայ ապրելու բոլոր ջանքերը զուր անցան՝ մեռայ:

Ու գնում եմ թաղման բիւրօ՝ Շահապուհուց տեղ խնդրելու:

Բայց ճանապարհին մտածում եմ: Երբ պետական բոլոր հիմնարկները չուղեցին որ ես գէթ մի երկու տարի էլ ապրեմ, թաղման բիւրօն ինչո՞ւ պիտի ինձ յաւիտեան մեռնելու իրաւունք տայ: Ձի տայ, ուրախացայ եւ քայլերս արագացնելով: Մինչեւ դիմումիս վրայ մակագրելը ես երկար կ'ապրեմ դեռ:

Բայց... որքան մեծ եղաւ զարմանքս, երբ Շահապուհին դիմումս կարդալուն պէս մակագրեց՝ այն էլ դրական իմաստով:

Ի՞նչ կարող էի անել: Օրգերը ձեռքիս, ախար-տրտում քայլեցի դէպի գերեզմանոց, սակայն մի թաքուն յոյս սրտումս, թէ գերեզմանոցի դրանը կը կարգամ՝ «բատուգման պատճառով գերեզմանոցը փակ է» ու մի որոշ ժամանակ էլ կ'ապրեմ:

Գերեզմանոցի դրանը, սակայն, ոչինչ չէր գրուած: Ու ես հանգըստարան մտնելուց առաջ հետեւեալը մտածեցի:

- Հէ՛յ աշխարհ, - ասում եմ, - ինչո՞ւ ամէն բան էսպէս թարս ես ստեղծել: Այն հիմնարկները, որոնք ստեղծուած են կեանք տալու մարդկանց՝ անվերջ մերժում են, իսկ այն հիմնարկները, որոնք մահ են մատակարարում, այսպէս սիրալիր են վերաբերում դէպի յաճախորդի կարիքները...

Իսկ որքան լաւ կը լինէր աշխարհը, եթէ ճիշդ դրա հակառակը՝ մահ տուող հիմնարկները անվերջ մերժէին մեռնողներին, իսկ կեանք տուողները անմիջապէս ընդունէին:

Այդ ժամանակ գիտէք ի՞նչ կը դառնար մարդկային ցեղը:

Կ'անմահանար:

Այսինքն այն, ինչ մարդկութիւնը երազել անգամ չի համարձակուած ներկայիս:

Մի երկրորդ երազ էլ եմ տեսել՝ ընկեր Առուշանեան, բայց թողնում

եմ երրորդ նամակիս պատմելու: Ես գիտեմ՝ Դուք դեռ երկար կ'ուշացնէք դիմումիս պատասխանը, որովհետեւ հարցը ծանրակշիռ է:

Թէեւ՝ ճամբարիս է, 40 տարի առաջ գործած «յանցանքը» ներուած է Լեւինի դեկրետով իր ժամանակին, ներուած է Հայաստանի կառավարութեան կողմից 1921 թուականին, այնուհետեւ ներուած է Գերագոյն դատարանի կողմից 1956 թուին, բայց կ'երեւի մի «յանցանքին» երբեք ներում քիչ է դեռ:

Միայն ընկեր Առուշանեան, եթէ պատահի այնպէս, որ Դուք կամենաք չորրորդ անգամ ներել ինձ, խնդրում եմ տակն աւելացնել՝ «ներումն վերջնական է եւ անբեկանելի»:

Թէ չէ ես այսքան բարի մարդիկ որտեղից ձարեմ, որ ինձ անվերջ ներեն:

Մնում նոյն յարգանքներով՝

ՆՈՅՆ ԼԵՌ ԿԱՄՍՍՐ

1956թ. Յուլիուսի 2

Երեւան

Վ. Ե. Ջ. Ա. Բ. Ա. Ն. ԽՈՐՀՐԴԱՍԵՆՆԻՈՒ ՀԱՄԱՐ

«Կարմիր Օրեր» գրքից

Գիշերս, երբ թոշակառու յանձնաժողովի նախագահ Բալարէկ Մարտիրոսեանը պաշտօնապէս յայտնեց, թէ քառասուն տարի առաջ Լեւինի մասին Ֆելիետոն գրելու համար ինձ թոշակ չի կարող տալ՝ վեր կացայ, երկինք գնացի, ասացի դրանմ նախապէս ինձ տեղ պատրաստեմ՝ գամ մեռնեմ, ապառուեմ սըրանց ձեռքից:

Բարձրանում եմ երկինք եւ ի՞նչ եմ տեսնում. սոսկալի խուճապ: Վերին էրուսաղէմի զարնիզոնի նաչալիկի հրամանով պատերազմական դրութիւն է յայտարարուած քաղաքում, ամէն ոք աշխատում է իրեն տուն դրել, փողոցները բոստապէս ամալանում են, խանութները փակում: Մի հրեշտակի հարցրի՝ ի՞նչ է պատահել, ասաց՝ վերջին դատաստանն է, ու առաջին հերթին դատուելու են այն բոլոր անպատեհ սատուածները, որոնք պաշտուել են մարդկութիւնից:

Եւ, իրօք, տեսնեմ դժոխքի կողմից գալիս է աստուածների էտապը՝ շրջապատուած սատանաների խիտ շղթայով:

Իսկ աստուածների շարքին վերջ չկար. գալիս, գալիս, գալիս եւ անհատում շարքերով:

- Տէ՛ր աստուած, ասում եմ, - մի՞թէ մարդիկ այսքան աստուած են պաշտել: Կամ՝ այսքան աստուած պաշտելուց յետոյ մարդիկ ինչպէ՞ս են ժամանակ գտել ուրիշ բան էլ անելու...

Առջեւից գնում էին կաւէ աստուածները, նրանց ետեւից տոտեմները, պաշտուած նախահայրը, հին յունական աստուածները՝ Ձեւսի գլխաւորութեամբ, ապա նրա տառացի թարգմանութիւնը՝ հայկական աստուածներն Արամազդի առաջնորդութեամբ, Եգիպտացոյ Ապիս ցուլը՝ իր սրբազան պոչով, յետոյ՝ ո՞վ գարմանք... մեր Լեւինը, մեր Ստալինը:

Ամէնից վերջը գալիս էր Իսրայէլի ժամանակաւոր Աստուած, Ահա-

րոնի շինած Ոսկէ հորթը՝ երկու սատանայի օգնութեամբ: Շատ էր փոքր աստուածը, ու ետ մնալու պատճառով մի սատանայ քաշում էր նրա վզից կապած թուղը, միւսը՝ ետեւից հրում:

Ես յաջողեցի ինձ մի կերպ դատաստանական դահլիճ գցել եւ ապշած դիտում էի շուրջս, սպասելով ի՞նչ պիտի պատահի:

«Ահեղ» դատաւորի աթոռին նըստած էր նա ինքը՝ արարիչը բոլոր արարածներին, ամենակալ, ամենակարող, միակ, կենտրոնական Աստուածը, որը միայն իրաւունք ունի մեծատառով գրուելու: Մի սերովբէ աջ կողմում, մի քերովբէ էլ՝ ձախում: Աչքերի մէջ բարկութեան շանթ ու կայծակներ: Մի կողմում տիեզերական դատախազը, միւսում՝ պաշտպանութիւնը:

Նախքան պրոցէսի սկսելը կարգացուց պաշտպանութեան դիմումը, որով խնդրում էր ազատ արձակել Ոսկէ հորթին, որպէս 18ը չըլրացած անչափահասի: Դատական կազմը ընդունեց միջնորդութիւնը, եւ կապը հորթի վզից արձակելով՝ բաց թողին անչափահաս աստծուն:

Պէտք էր տեսնել, թէ ուրախութիւնից ինչպէ՞ս էր այդ հորթը տըրտինդ տալիս երկնքի բացերում... Առաջ կանչուեց Ապիս ցուլը:

- Ձեր անո՞ւնը, զբաղմո՞ւնը, - հարցրեց ամենակարող Աստուածը:

Ապիսը նշանացի հասկացրեց, որ ինքը խօսել է իմանում եւ իր պաշտպանին ցոյց տուեց:

Պաշտպանը յայտնեց, որ իր պաշտպանեալի անունը Ապիս է, իսկ զբաղմունքն է՝ կովերին բեղմնաւորելը:

- Օ՞ո անասո՞ւն, - պոռաց Աստուածը, - մի պոզերի՞դ նայիր, մի պոչի՞դ նայիր, դու այժմ վիճակով ինչպէ՞ս յաջողեցիր դարբերով պաշտուել Նզդիպտացիներին:

Սրա վրայ պաշտպանը վեր կացաւ ու՝

- Տէ՛ր Ամենակալ, - ասաց, - այս կենդանունը դու ես ստեղծել, եթէ վատ բան է պող եւ պոչ ունենալը, ինչո՞ւ ես տուել: Ստեղծել ու ծաղրել՝ դա վայել է ինչը զլիւսին Աստուծուն: Իսկ ինչ վերաբերում է նրա պաշտամունքին, երեւակայեցէք, մինչեւ օրս էլ նա չի իմանում, որ ինքը պաշտուել է երբեւիցէ...

Դատավարութեանը, յունական Չեւսի եւ հայկական Արամազդի խմբակները, որպէս գուգահեռ աստուածութիւններ եւ միեւնոյն յանցանքում մեղադրողներ՝ մի պաշտպան էին բռնել, որն աշխատում էր արգարացնել իր պաշտպանեալներին, մեղքը երկրի աշխարհագրական կառուցուածքի վրայ բարդելով:

Նա ասում էր.

- Եթէ չլինէին Օլիմպոսն ու Մասիսը, եւ դրանց դաւանող ժողովուրդները ապրէին տափաստանում, այսօր ո՞չ Չեւս գոյութիւն կ'ունենար, ո՞չ Արամազդ:

Աստուած այս խօսքի վրայ կանչեց Լենինին ու Ստալինին ու՝

- Ձեր երկրի մակերեւոյթը ի՞նչ

Ո՞Վ Տ ԵՐ Պ Ի Տ Ի Կ Ա Ն Գ Ն Ի

(Շար. Ա. Էջէն)

Եւ մի երկուսի համար՝ «հասարակական» այդ պահանջը հնչել է որպէս մարտահրաւեր, որին ունկնդիր՝ նրանք գնացել են ամենաստոր քայլերի՝ գոհերին վերջնականապէս ոչնչացնելու, նշմարիտ գրականութիւնը կեանքից դուրս յայտարարելու համար: Իրար հետ մրցակցելով, գրել են անթոյատրելի յօդուածներ եւ ունեցել ելոյթներ, վստահ, որ պատասխան չի լինի, քանի որ հակառակ կողմը չի ունեցել այդ հնարաւորութիւնը: Դա քաղաքական հաշուեյարդար էր՝ յանուն շահախնդիր նպատակների եւ գրական աշխարհում բարձր դիրքերի»³:

Կ'արժէ յիշել նաեւ, որ Սիւրբէն ձայն մը Պօղոս Մնակեանը, ստալինեան գոհերուն բազմիցս անդրադառնալէ ետք խորհրդային ժամանակաշրջանին, 1996ին «Բագին»-ի մէջ գրած իր մէկ նշմարը կ'եզրուփակէր հետեւեալ տողերով. -

«Ինքն էր, հոս բոլորովին անձանօթ, հոն՝ վերապահութեամբ յիշատակուող Հրաչեայ Քոչարը, որ Նայիրի Չարեանի, Արտաշէս Ոսկերիչեանի եւ աղաւաղուած մէկ-երկու ուրիշ խառնուածքներու հետ հայ գրականութեան դաշիններուց եւ ունեւոր հրահրող սանձագրած գործունեւոր մէկը եղաւ ամբողջ քաղաքում մը, 1936էն մինչեւ 1956»⁴:

«Ժամանակն էր մեղաւոր»-ի դիրքերէն մեկնող, այժմ հանգուցեալ Սիւրբ Կապուտիկեանը, տարբեր կարծիք մը արտայայտած էր իր կեանքին վերջալոյսին. -

«Ընդունուած է ասել՝ փաստերը անողոք են... Սակայն փաստերը անողոք են նաեւ աշն պատմաբանը, որ երբեմն ծածկում են խորքային մը մարտութիւնը: Իսկ նշմարութիւնը հետեւեալն է: Պահը եղել է ուղղակի մզնաժամային: Գրողների Միութեան այդ օրերի դեկավարները Չարեանին, Քոչարին, նրանց ընկերներին հեռացրել էին կուսակցութիւնից, սպասում էր մօտալուտ բանադրութիւն: Միակ ելքն

էր՝ հեռացրել Մոսկուա եւ իրենց նացիոնալիզմի մէջ մեղադրողներին մեղադրել նոյն այդ նացիոնալիզմի եւ ժողովրդի քշումիներին հովանաւորելու մէջ... Միակ ելքը՝ գրապարտել գրապարտիչներին: Դա ժամ, ահաւոր ժամանակներ...»⁵:

Իր յուշագրութեան մէջ, Ս. Կապուտիկեան խոստովանած է, որ ինք 1933-1938ի դէպքերուն մասին միայն մամուլէն ու մարդոց պատմածներէն գիտէ: Այդպէս ըլլալով հանդերձ, «ճշմարտութիւնը» շարադրելու իր փորձը բաւակալեցին մակերեսային է: Այո, յայտնի է, որ Ն. Չարեանի «մաքրագործուելու» կարգը եկած էր: Բայց տրեւ... 1938ին էր, երբ Չարեանն ու միւսները այլեւ բանտը մեռած, գնդակահարուած կամ Սիւրբերոյ ճամբան բռնած էին: Իսկ մամուլի ու արխիւներու ցարդ հրատարակուած վկայութիւնները բաւական կ'երեւէին անուստին այդ ժամանակներուն զաղափարական ահաբեկչութեան մեղսակիցները նրկատելու համար Չարեանն ու Քոչարը:

Ս. Կապուտիկեան անբարդարձած է այն իրողութեան, որ Գրողներու Միութեան մուտքին, պատերու վրայ փակցուած յուսանկարներու շարքէն կը պակսին Ն. Չարեանն ու Քոչարը: Առաջինին «չուրջը չարամբտորէն խտացրած սեւը», կը գրէ ան, «իր ծիրի մէջ առաւ Ն. Չարեանի այդ տարիների մտերիմ ընկերոջը՝ Հրաչեայ Քոչարին»⁶: Բայց մեզի կը թուի թէ սեւը «զրպարտութիւն» չէր, հակառակ բանաստեղծուհիին պնդումներուն:

Պատմութեան ուրիշ հեղինակներով, այս երկու դէմքերուն անունով կը կոչուին այսօր դիրար շարունակող երեւանեան երկու փողոցներ: Գետնուղիի (մեթրոյի) վերջին կայարանի՝ «Բարեկամութիւն»էն սկսող Հրաչեայ Քոչար փողոցը, որուն սկզբնական բաժնին մէջ կը գտնուի ոչ այլ ինչ (երրորդ հեղինակը), քան Հայաստանի Պատմութեան Արխիւ-

ներուն գլխաւոր շէնքը, կը շարունակուի Նայիրի Չարեան փողոցով: Եղիշէ Չարեանը, Ակսել Բակունցը, Գուրգէն Մահարին, Վահան Թոթովեցը կամ Չապէլ Եսայեանը նոյնպէս զիրենք յիշող փողոցներունն են, որոնցմէ միայն առաջինը, որքան գիտենք, քաղաքին կեդրոնը: Ամէն պարագայի, չհարցնեմք թէ ամէն մէկուն անունը կրող փողոցը ո՞ր կը գտնուի՝ քաղաքի աչքառու տեղ մը, թէ կորսուած թաղամասի մը ծայրը:

Իր յօդուածը կանխող աւելի կարճ գրութեան մը մէջ («Ամբողջ ձայնով...»), Գ. Աճէմեան հարց կու տար...

«Որքանով բարոյական է միեւնոյն քաղաքում ունեւոր գոհերի եւ դաշինների անուններով փողոցներ...»⁷:

Որքանով: Ճիշդ չափը կարելի չէ որոշել: Բայց եթէ ստալինեան բռնարարներուն «արժանացած» երեւանդ Քոչարը փողոց մը չունենար իր կառուցած վարդան Մամիկոնեանի արձանին կողմերը, պիտի առաջարկէինք, որ այդ նոյն օրերուն պատահապաշտ հաւատաքննիչի դիմեմ ճակատագրով միացած ու ապա փողոցով անմահացած Ն. Չարեան - Հ. Քոչար զոյգը իր տեղը զիջէր հայաստանեան զաղափարական սեղմումներուն ենթարկուած, 1960ական թուականներուն իրենց մտաւորական անկախութիւնը Երեւանի սրճարաններուն մէջ պահպանած վաղեմի բարեկամներուն՝ Կոստան Չարեանին ու Երուսաղէմ Քոչարին: Փողոցներուն անունները պիտի փոխուէին՝ առանց փոխուելու...

(Այսքանը՝ յուշելու համար, որ Երեւանի մէջ թաղուած Կ. Չարեանը իր մահէն 25 տարի ետք զպրոցի մը անունին արժանացաւ, բայց ո՛չ փողոցի մը):

Կ'արժէ հարցնել նաեւ, թէ որքանով բարոյական է, որ 16 տարիներէ ի վեր անկախ Հայաստանին մէջ, ուր Շառլ Ազնաւուրին նըւիրուած արձան մը անգամ կանգնեցաւ (Գիւմրի), իսկ այս տարի Ուելիւր Մարտիանի նուիրուած արձան մը պիտի կանգնի, տակաւին 1937ի գոհերուն նուիրուած յուշարար մը իսկ կառուցուած չըլլայ իրենց կառափնարանը հանդիսացած մայրաքաղաքին մէջ:

Հարցումը բաց է հայրենի ներկայ ու գալիք սերունդներուն համար. -

Ո՞վ տէր պիտի կանգնի 1937ին...:

Վ. Մ. Կիւ ձըրգի

կազմութիւն ունի, - հարցրեց:

- Հարթ տափաստան է, - պատասխանեցին նրանք:

- Տեսնո՞ւմ ես, - դարձաւ Աստուած պաշտպանին, - Ռուսաստանը ոչ թէ սար, այլ մի պոպոք կտորելու քար անգամ չունի եւ, սակայն, աշխարհի ամենադաժան աստուածներն է տուել, յանձնիս Լենինի եւ Ստալինի: Վերջիններս համեմատել կարելի է միայն Մողոքի հետ. նա այրում էր գոհերին իր շիկացած գրկով, իսկ սրանք անչնացրելով էին Սիւրբի ստանամանիքներում:

Պրոցէսի վերջում զանազան աստուածներ գատապարտուեցին տարբեր ժամանակներով շոյութեան: Իսկ Լենինին ու Ստալինին՝ Աստուած յանձնեց Գարբիէլ հրեշտակապե-

տին, որ տանի երկրորդ անգամ մեռցնի:

Դատարանից դուրս գալիս, Լենինը դարձաւ Ստալինին.

- Մենք այնպիսի մի աւանակ երկրում ենք ծնուել, որ ինչքան շատ մեռցնեն մեզ, այնքան աւելի ուժգին կը պաշտուենք...

Կրօնները, ուր պաշտուում են անհասարակները, դոյութիւն չունեցող աստուածները՝ դա արուեստ է արդէն, եւ տեղի է ունենում իսկական կոմէդիա:

Իսկ Լենինի, Ստալինի նման կերպով - իմած աստուածների առկայութեամբ կոմէդիան Փարսի է վերածւում:

1957թ.

- 1) Այս տողերը կարդացած ենք ատենին, Եւսէյն մէջբերումը յիշողութեամբ կ'ընենք, քանի որ աղբիւրը չենք կրցած գտնել:
- 2) Նոր Կեանք (Լոս Անճըլես), 2008 Յունուար 10:
- 3) Ազգ - Մշակոյթ, 2008 Յունուար 12:
- 4) Պօղոս Մնակեան, Կրկէսին մէջ, հատոր երրորդ, Երեւան, 2005, էջ 70:
- 5) Սիւրբ Կապուտիկեան, «Հրաչեայ Քոչարը եւ իր ժամանակը», Գրականագիտական Հանդէս, Ա., 2005, էջ 215:
- 6) Անդ, էջ 193:
- 7) Ազգ - Մշակոյթ, 2007 Նոյեմբեր 3:

«Ի՞նչ է Ձեր ՆՊԱՏԱԿ...»¹

ՈՒՒԼԻԸՄ ՍԱՐՈՑԵԱՆ ԵՒ ՇԱՐԺԱՐՈՒԵՍԸ

ԾՆՆԴԵԱՆ 100ԱՄԵԱԿԻ ԱՌԹԻՒ

Երբեք չեմ հետաքրքրուել բացայայտ երեւոյթներով կամ այն մանրամասով, որ ընդունելի է յօժարութեամբ:
ՈՒՒԼԻԸՄ ՍԱՐՈՑԵԱՆ

Հոլիվուտը միշտ հետաքրքրուել է ժամանակին, շուկայ գտած հեղինակների տաղանդով: Բնականաբար Ուիլյամ Սարոյեանը, իր ձօնաձողի վրայ սաւառնող խիզախ պատանին՝ հատորի վայելած շողջողուն յաջողութեան բերումով, չէր կարող անտեսուել եւ շուտով՝ 1936-ին, հրաւիրուեց շարժարուեստի մայրաքաղաքը: Երիտասարդ գրողը, ամենայն հպարտութեամբ, արդէն յիշուած հատորի յառաջաբանում բացայայտել էր իր գրելակերպն ու ստեղծագործութեան ընթացքը: Համարձակօրէն նշել էր թէ գրող դառնալու համար, միշտ անտեսել էր ընդունուած գրական կաղապարները, երիտասարդ տարիքից սովորութիւն էր դարձրել արագօրէն մեքենագրելը, եւ ամենակարեւորը՝ քանի որ շուտով մահն էր վրայ հասնելու, գիտակցել էր թէ կեանքը լիազօր գրագործութեամբ պիտի ապրուի:

Հաստատուած միայնով իր անձին, խուսափելով միւս գրողների ոճով գրելուց, մէկ կողմ դնելով անմեղ բառերին բարեացակամօրէն սպաննող ածականները, Սարոյեանը, որ գրել էր միմիայն իր անձնական բարարութեան համար, հաստատ էր թէ շարժարուեստի մայրաքաղաքում եւս, իր բախտն ու շնորհքը պարտադրել պիտի կարողանայ: Սակայն եղաւ հակառակը: Հոլիվուտը, իր հաստատ սահմանումներով, ոչ մի կերպ չհամակերպուեց նրա ստեղծագործական ազատ, աննախատեսուած ընթացքին: Իր տարիներին յարմար միջավայր չգտնելով, հեղինակը շուտով հեռացաւ:

Աստղերի ներկայութիւնը Հոլիվուտեան արտադրութիւնների հիմքն էր: Սարոյեան երեսնական թրւերի վերջում եւ քառասնականի սուղին տարիներում, համարում էր ամերիկեան պատմուածքի ու թատերական արդի գրականութեան նոր աստղը: Հոլիվուտ գիտակից էր դրան: Մեծապէս շուկայ գտած նրա նոր պատմուածքներն ու բեմական խաղերը, Հոլիվուտի հսկաներին կրկին մտածել տուեցին ու 1941ին, Սարոյեանը բարձր աշխատավարձով, Մեթրօ-Կոլտուրի Մարձէր հիմնարկի կողմից, նորէն շարժարուեստի մայրաքաղաքը հրաւիրուեց: Նա, որ իր կեանքը մեծ համոզմունքով բախտախաղի օրէնքների հիման վրայ էր տնօրինում, այժմ բախտն ու ժամանակը շարժարուեստի մարզում պիտի փորձարկէր:

Երիտասարդ ու խիզախ գրողը, իր իւրայատուկ աշխարհը տեսնելի դարձնելու համար, 1939ին, Քո Կեանքի ժամանակը խաղի բեմադրութեան օրերին արդէն, փորձել էր իր բեմադրել, իրեն Պրոտէկտի արտադրիչներին պարտադրել եւ մասամբ յաջողել է: Այժմ, յատկապէս Ֆիլմի համար շարժարուեստ պատմուածքի նոր շարան՝ ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ, իրագործելու համար, առանց նկատի առնելու շարժարուեստի տեսիլական պահանջները, նա ինքն իրեն միակ իրաւասու անձը յայտարարեց:

Հեղինակային շարժարուեստին յարմար ստեղծագործական միջոցներն ու հիմունքները միայն յետ պատերազմական տարիներին միջազգային արտադրիչներին պարտադրուեց: Հոլիվուտում գրողը դեռ նախ գրող էր, բեմադրել՝ փորձառութեան ճամբով ունակութիւն հաստատած անձ: Սարոյեան իր կարողութիւնը հաստատելու ու արտադրիչներին համոզելու, բաւարարելու համար, անտարակոյս բրնձուքիւն պիտի անցկացնէր: Համեստ միջոցներով՝ գրամեքենայի օգնութեամբ, հասարակ թղթի վրայ անձնական մտայնացքին ընթացք տուող հեղինակը, այժմ պիտի արտայայտուէր թանկարժէք ժապաւէնի ու նկարահանման խցիկի միջոցով:

ՄԻ ՔԱՆԻ ԶՔԱՒՈՐՆԵՐ

Սարոյեան ֆնուրիւն անցկացնելու համար, անմիջապէս աշխատանքի անցաւ: Ընտրեց արդէն հրատարակուած իր Մի Քանի ԶՔաւորներ վատմուածքը: Դերակատարների ընտրութեան պահերին, ներշնչուած ոմանց ունակութիւնից, պատուով մէջ մի քանի յաւելեալ տիպարներ ներառեց: Ի միջի այլոց ընդգրկեց մի Հայի, որին անուանեց՝ աշխարհի բանաստեղծը: Նա, Գալիֆորնիայում նպարտվածուից Զմիւռնիայի թուղ գնելիս, պիտի հայերէն խօսէր, ինքն իրեն համբէր ու ասէր՝ իսկապէս քաղցր եմ: Երկար ժամանակ կ'ուտեմ: Այդ պիտով, առաջին անգամ լինելով, Հոլիվուտում նկարահանուած մի Ֆիլմի մէջ, Սարոյեան պիտի յաջողէր հնչեցնել հայերէնը: Հեղինակը՝ կարճամետրաժ ֆնուրիւնը

վերնագրեց ԼԱՒ ԳՈՐԾ: Շարժարուեստի մարզում, դա եղաւ նրա առաջին ու վերջին իրագործումը: Արտադրիչները՝ յատկապէս Լուիս Բ. Մայէրը, արդէնքը ձայնող գործ համարեցին ու ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ Ֆիլմի վերածելը, հեղինակին չվստահուեց:

Հեղինակային իրաւունքները արդէն 60-000 տոլարով գնած լինելով, Մայէրը Սարոյեանի պատուով յանձնեց գրող - ցենարիստ Հոուարտ Էսթայրուքին՝ եւ բեմադրի Բարթէն Պրատին: Սարոյեանը որոշեց ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ 80-000 տոլարով յետ գնել: Մայէրը մերժեց ու փոխարէնը՝ 15-000 տոլարով, ԼԱՒ ԳՈՐԾ-ը նրան վաճառել ուզեց: Հեղինակը չհամաձայնուեց: Այդուհետ, Հոլիվուտի հսկաների ու Սարոյեանի միջեւ ծայր առաւ Գողիարթի ու Դաւթի պայքարը յիշեցնող մի իրավիճակ: Դա շարունակուեց երկար տարիներ: Այն թէ՛ շարժարուեստի եւ թէ՛ թատերական բեմադրութիւնների մարզում, մեծապէս խանգարեց ու խաթարեց Սարոյեանին: Իր Հոլիվուտեան փորձառութեան մասին, նա եօթնասունական թուերին, այսպէս արտայայտուեց: Շարժարուեստը կարող էր ինձ համար մեծապէս յարմար լինի: Բայց ես կարողացայ ցանկացած անի: Զկարողացայ անել այն ինչ ինձ էր անհրաժեշտ, ստիպուած արի այն, ինչ պահանջում էին, եւ դրա համար ես անկարող էի: Ֆիլմի արհեստը դրամատիկորէն, խար

պիտի յաջողի, այն այդպիսի՝ կատարեալ նուիրումով պիտի իրագործուի⁵:

Պրատին նշումները էլ աւելի են հաստատում ու հիմնաւորում Սարոյեանի արդար բողոքն ու դայրոյթը: Արտադրիչները պարտադրանքով իրագործուած Ֆիլմը, բեմադրելը միայն իրեն սրտից բխածին է վերագրում ու բուն հեղինակի նուիրումը չեղեալ է դատում: 1943-ին Սարոյեանի նիւթը, իր բեմադրական ֆիլմի համար գրուած տարւայ լուսագոյն իւրօրինակ պատում, պարզեցարուեց Օսքար մրցանակով: Քանի որ ըստ արտադրիչների ֆիլմի ցենարիստը յայտարարուած էր Հոուարտ Էսթայրուքը, Սարոյեանը անմիջապէս, ի պատասխան կատարուածին, իր բուն գրութիւնը հրատարակեց իր բեմադրիչը: Մինչ օրս ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ համարում ու մնում է հեղինակի ամենասիրուած ու տարածուած երկը:

Վիպակը վերնութեցելիս, պիտի նկատենք, հակառակ Պրատին պընդումներին, կրճատումներից զատ, նիւթը արտադրիչների միջամտութեամբ բազմիցս է խեղաթիւրուել եւ միանգամայն տարբեր շնորհ է նկարահանուել: Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի օրերին շուկայ հանուած ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ Ֆիլմը, բացուած ու փակուած է Սարոյեանի պատումի ոճին միանգամայն անյարիր շեշտ կրող յաւելեալ բաժիններով: Դրանք կրում են Թորնթոն Ուայլ

Գրեց՝ ԱՐԲԻ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

դախներով, սրիկաներով, խարբաներով եւ դեռ աւելի գէշերով լեցուն էր, եւ դեռ է:

ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ

Ֆիլմի բեմադրի Բարթէն Պրատինը, կեանքի վերջին տարիներում շարժարուեստի պատմաբանների մօտ, այսպէս արտայայտուեց. «Սկզբում նախատեսուած էր, որ Ուիլյամ Սարոյեանն է իրագործելու Ֆիլմը: Լուիսը (Մայէրը) հիացած էր նիւթով եւ պատումը գնելու նախատեսելով նաեւ, որ Սարոյեանը ինքը պիտի դեկավարի Ֆիլմը: Ուրեմն, որպէսզի նա սովորի թէ ինչպէս պիտի նկարահանման խցիկից օգտուի, տեխնիկական փորձառութեան համար, նրան մի կարճամետրաժ ֆիլմի նկարահանումը յանձնեցին. արդիւնքը մի խայտառակ, խայտառակ խառնաշփոթ բան էր: Նա միայն մատիտով էր կարող պատմութիւն պատմել: Յետոյ ծրագիրը յանձնեցին ինձ: Սարոյեանի ցենարը չափազանց երկար էր՝ 250 էջ: Պատումը կորիզ ունէր, բայց նա չգիտէր երբ միտքը հասկացուեց, երբ նկարը պիտի կողի ու միւսին անցնի: Էսթայրուքի (Հոուարտ) ու իմ արածը, խմբագրութիւն էր: Մեծ ու չինչ չյաւելացրիմք, ոչինչ չփոխեցինք: Միայն ցենարը կրճատեցինք, հասցրինք 115 էջի: /.../ Այն (ՄԱՐԴԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆԸ), ամենասիրած գործն է: Գիտէ՛ք, ամէն մի տեսարանը սքրպիցս է բխել: Եթէ երբեւէ մի ֆիլմ

տրբի՝ Մեր Քաղաքը՝ թատերախաղի եւ 1940ին Հոլիվուտում նկարահանուած, համանուն ֆիլմի ազդեցութիւնը: Դա մեծապէս խանգարում ու խեղաթիւրում է Սարոյեանի անարատ աշխարհահայեացքը:

Կարձ՝ Սարոյեանի գրական գունեղ, զուարթ ու զգայուն ընթացքը, ոճի առումով, Ֆիլմի մէջ իրեն յարմար շարժարուեստի լեզուն ու հոսքը չի գտել: Նիւթի հիմնական գործող անձի՝ Հոմերի, հանգուցեալ զօր մասին պատմելիս, բեմադրելը դիմել է երաժշտութեամբ ընդգրծուող յուզական ընթացքի եւ խօսելակերպի: Լոկ զգացական երբ շօշափող երաժշտութեամբ զուգակըցուած բաժինները, Ֆիլմի վայելած լայն տարածումն ու գոտած յաջողութիւնը, անհիմն կերպով Սարոյեանին դերագրելու հեղինակի պիտակով սահմանափակեցին: Մի բան, որ գալիք տարիներում, ընթացողների մօտ պղտորեց նրա անարատ ոճի ընկալումը:

Ք. Պրատինի ֆիլմում, մասամբ յաջող են միայն մանուկների բաժինները, ուր երբեմնակի փոխանցում է հեղինակի միտումը եւ գործի ընթացքը Սարոյեանական շունչ ունի: Օրինակ՝ դերասան Միքի Ռոնիի շարունակական նկարահանութեամբ դիտուած պատկերը, երբ Հոմերի դերում, ընթացում է երբոր նամակը: Այդտեղ գիտողին առիթ է տրուում, առանց յաւելեալ միջամտութիւնների, ընկալել բովանդակութեան արթուն ու ըզ

ԿԵԱՆՔԻ ՈՒ ՄԱՀՈՒ ՕՐԵՐ ԵՒ ՓԱԽՈՒՍՏ ԴԵՊՈՒ ԼՈՒՍԻՆ (*)

ՌԻԻԼԻԸՄ ՍԱՐԳՅԱՆ

ՕԳՈՍՏՈՍ 18 (1967)

ՔՈ ԿԵԱՆՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Հողի վուտում իրագործում, հեղինակի երկրորդ երկարամետրաժն է: Մարոյեանը միշտ շեշտել է, թե իր գործերը երաժշտական կառույց ունեն ու նրանց ընթացքը կարող է բանել նմանակի զգացողություններ: Նրա երկերի թարգմանություններում, բեմադրություններում ու շարժարվեստի տարբերակներում, միշտ անտեսուել ու բացակայ է հենց այդ իւրայատկությունը: Դրա բերումով նկարահանումը պատումները թերի ու գուրկ են գործի ներգործական լիցքից: Այս ֆիլմում եւս, նիւթը բանում է, երբ գրական խօսքի հոսքն է լսում: Այսպէս՝ ֆիլմը մակերեսայինորէն դիտուած, խիստ կրճատուած, դիպուածների խտացումն է շարան է: Մարոյեանի հիանալի գունեղ հնարքը՝ տիպարներին տարբեր արտայայտչամիջոցներով, օրինակ պարի միջոցով խօսեցնելը՝ բեմադրիչ Հ. Ս. Փորթրիի նկարահանման խցիկի անճարակ օգտագործումով, եւ հեղինակի ոճին անյարիր հայեցակէտով, հասարակ ու միջանկեալ երեւոյթի է վերածուել եւ տիպարների երթ եւ եկն ու ապրածը խիստ պարզունակ է դարձել:

Այժմ, Ռենէ Մակըրթըն ալ մահացաւ, ախորժավայել, երեւակայութիւն նկարներուն պիտիայի հեղինակը: Մահը մահ է, անշուշտ, սակայն ամէնէն տպաւորիչ մահը, որուն աւանատես եղած եմ, Գալիֆորնիոյ ծովափին էր Մալիպու փողոցին թիւ 24848ին վրայ, տասնչորս տարի առաջ: Զրագուաւ մը մահն էր: Փոքր թուշուր ծովը թողուց մը թընչաղին, դժուարաբայլ անցաւ ծովափին խոնաւ աւազին ընդմէջէն, բարձրացաւ տասը ոտք, մինչեւ հողէ քարափին ծանծաղ խորը, երես դարձուց ծովուն, արեւուն, եւ բոլոր միւս ապրող էակներուն կեանքին, եւ այնտեղ կանդնեցաւ, սպասման մէջ: Հսկեցի եւ յետոյ հեռացայ քարեր հաւաքելով: Երբ վերադարձայ ժամ մը ետք, արեւը անհետացեր էր եւ Զրագուաւ քաշուած էր ժայռին փոքր խորշին աւելի խորը: Մօտակայ ծովափին վրայ տասնեակ մը կամ աւելի ուրիշ Զրագուաներ տարած էին կեանքով: Անոնք անտես-

ցին մեռնող թուշուր: Եւ այնպէս թուեցաւ որ թուշուրն ալ նախընտրեց անտեսուել: Մահը անձնական էր, ոչ ոք եւ ոչինչ կրնար գայն կանգնեցնել: Այդ գիշերը Զրագուաւն մասին մտածեցի եւ առաւօտուն կը սպասէի զինք մեռած տեսնել, սակայն տակաւին ոտքի էր, կքած՝ ժայռին խորշին ներքին եզրին աւելի մօտեցած: Ուշ կէսօրէ վերջին, դեռ կրնակը դարձուցած էր աշխարհին, սակայն, տակաւին՝ կենդանի: Արդ, մահը կրնայ դանդաղօրէն գալ որեւէ ապրող էակի: Թուշուրը ընտրած էր խորը իր սպաստարան, ուր կը սպասէր մահուան, սեղուններու ճամբայէն հեռու մնալու համար, նոյնպէս անոնց աչքերէն՝ ծովափի մարդոցմէ: Եուները մինչեւ մահ նեղացուցած պիտի ըլլային թուշուրը, իսկ մարդիկ պիտի ուզէին վերակենդանացնել զինք, օգնութեան սարսափազու միջոցով գայն սպաննելով, այնինչ որ ամերիկեան բժշկական մարմինը ինքզինք պարտաւոր կը պալ

մարդ արարածներուն հանդէպ գործադրելու: Իրիկունը, տունիս ցածը, կանգնած՝ կը դիտէր մակընթացութեան դազաթնակէտին հասած ծովը, երբ վերջիչեցի թուշուրը եւ քալեցի մի քանի հարիւր մեթր, մինչեւ անոր ապաստան գտած վայրը: Այժմ, մահացած էր, վերջապէս, ինկած ինք իր վրայ, խորշին մէջ, բոլորովին անբան, իր վեհութիւնն ու ճշմարտութիւնը անեղծ պահած: Մարդոց պարագան տարբեր է: Կարգացած եմ մահերու մասին որոնք որոշակի վեհութիւն ունեցած են, սակայն, միշտ ալ ունէ մարդու մահուան պարագային սխալ բան մը կայ, որովհետեւ մարդը այն արարածն է որ բնաւ չէ խոնարհած մահուան: Ան հնարեց Աստուածը, երկինքը, յաւերժական կեանքը, վերամարմնաւորումն ու շատ ուրիշ մահուան վտարումներ: Բայց թերեւս ան բնաւ չհնարեց այս բոլորը: Իրապէս, պիտի չուզէի գիտնալ: Մարդը կրնայ ճշմարտութիւնը, Զրագուաւ՝ սխալած: Թերեւս, Զրագուաւ, ներկայիս, վերջին հաշուով, կը կերակրուի երկինքին մակընթացութեան մէջ:

Թարգմանեց՝ ԺԻՐԱՅՐ ՉՈՒԱՔԵԱՆ

* Days of Life and Death and Escape to the Moon (The Dia Press; N.Y. 1970) Յուշագրութիւն:

ՀԵ՛Յ, Ո՞Վ ԿԱՅ...

Արտայայտչապաշտ ոճով, շեղակի տեղադրուած բանաձողերի մէջ առնուած, լոյսի եւ ստուերի զօրեղ շեշտ կրող մի միջավայրում, ձէյմս Ուէյլը՝ 1949ին նկարահանած ՀԵ՛Յ, Ո՞Վ ԿԱՅ-ն, մինչեւ 1967ը, երբ նրա մասին մի նոր յիշատակում տպագրուեց¹⁰, միանգամայն մոռացւած ֆիլմ էր: Այն իրագործուել է համանուն, ամէնուր բազմիցս բեմ հանուած, մէկ արար խաղի հիման վրայ, որի նկատմամբ Մարոյեանը մեծ համարում չունենալով, դրա հեղինակային իրաւունքը 9-000 տոլարով վաճառել էր բախտախաղից յառաջացած իր պարտքը վճարելու համար: Հողի վուտում դա նրա վերջին գործն էր:

Մոսկուա հիմնուած, շարժարվեստի բարձրագոյն դպրոցը, որ միջազգայնօրէն այդ մարզի ամենաառաջնակարգ կառույցն էր համարուում, իր ուսանողներին թոյլատրում էր աւարտական ֆիլմերի համար, միջազգային գրականութիւնից քաղուած նիւթերի օգտագործումը: Եթէ ֆիլմի ստեղծողները գիտեն թէ ինչ նպատակի են հետամուտ, ապա նրանց առաւելութիւններն ակնայայտ են: Նպատակի գիտակցումը օգնում է նրանց իրենց ասելիքը գեղարուեստական առաւել լաւ միջոցներով արտայայտելու¹¹: Սառն Պատերազմի օրերում, այսպէս էր թարգմանուել, Մարոյեանի հակա-Հողի վուտեան մէկ գրությունը: Ժողովուրդների համեմատ խաւերի հեղինակ պիտակով թարգմանուած ու տարածուած Մարոյեանը, Սով. Միութեան մէջ ապառնով գրող էր: Երկու ուսանողների, մէկը Մոսկուայից Անդրէյ Սմիլնով¹², միւրը Բաբուխի՝ Ռորիս Եաչին¹³, 1963ին արտօնուեցին իրագործելու նրա գրուած քիչ քաղուած ստալին սովետական ֆիլմը՝ ՀԵ՛Յ, Ո՞Վ ԿԱՅ...: Սա երկրորդ անգամն էր, որ խաղը նկարահանուում էր:

ԻՄ ՍԻՐՏԸ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ Է

Վաթսունական թուերին, Մարոյեանը մտադրուեց շարժարվեստի մարզում գործակցել սովետական Հայաստանի հետ: Փորձը սպարդիւն անցաւ ու նա չուտով

եզրակացրեց. Ոչ ոք չկարողացաւ մի բան անել: Այնտեղ նոյնպէս, վարչական արգելքներ կան, նրանց համակարգը նոյնպէս նեղիչ է: Նրա ոճը, ժամանակին Հայաստանի շարժարվեստում, իր արձագանքը գրուում Հենրիկ Մալեանի Եռանկիւնի (1967) ֆիլմում: Մի բեմադրիչի աշխատանքում, որի արտայայտչաձեւը, գերութեամբ, առանց չափազանցութեան ունակ էր Մարոյեանական պատումի երանգները շօշափել: Միւս տասնամեակում, արհամարհելով հեղինակի ցանկութիւնը, Երեւանում երիտասարդ մի նոր սերունդ, նկարահանեց ԻՄ ՍԻՐՏԸ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ Է եւ ՀԵ՛Յ, Ո՞Վ ԿԱՅ ԱՅՆՏԵՂ ֆիլմերը: Վերջինս երրորդ անգամն էր որ ֆիլմի էր վերածուում:

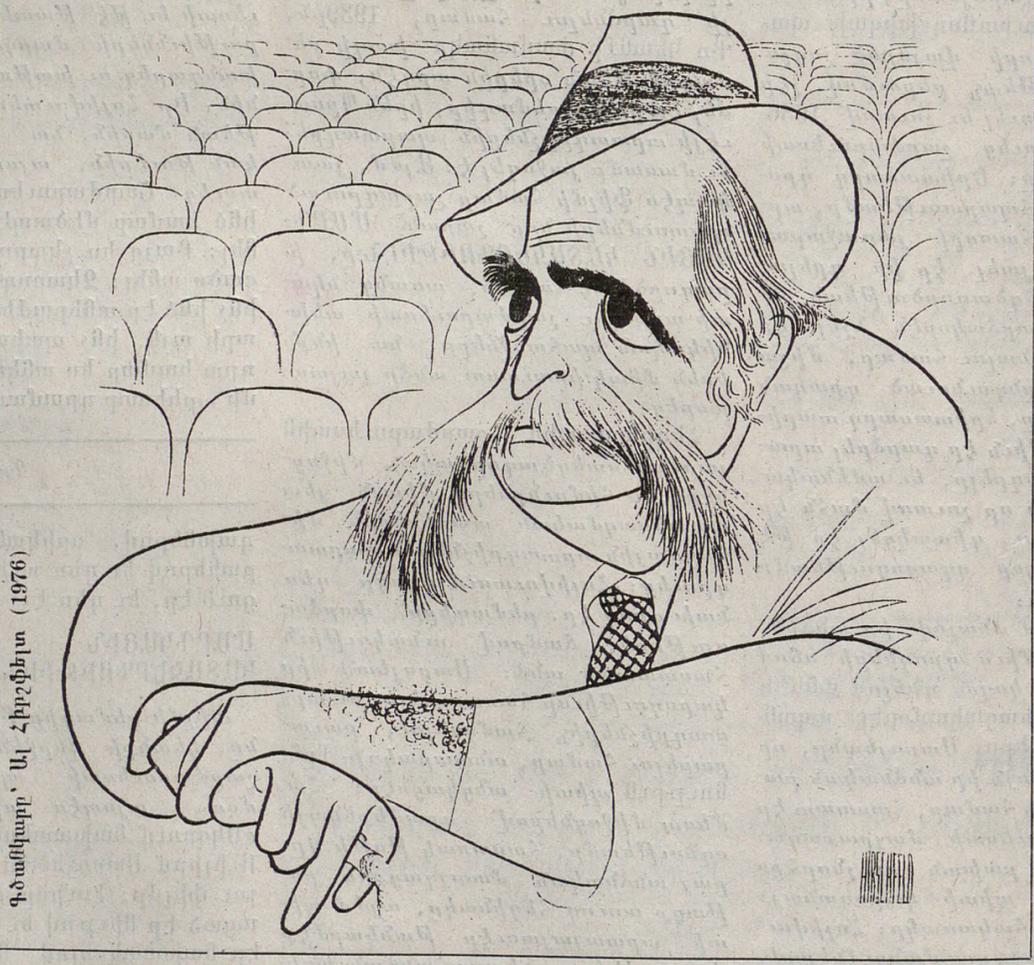
Հայաստանի ֆիլմաշխատողների ու մի քանի անուանի գերասանների մասնակցութեամբ, Իմ Սիրտը Լեղ-

ներում է թատերախաղի եւ Սպիտակ Ձիու Ամառը պատմուածքի շարգախով, առանց հեղինակի համաձայնութեան, անազնօրէն նկարահանուած ԻՄ ՍԻՐՏԸ ԼԵՌՆԵՐՈՒՄ է-ն, այնպիսի ոճով իրագործուած, վատորակ ֆիլմ է: Այն այսօր գտնուում է Երեւանի շուկայում, ուսուերէն տարբերակով: Ժամանակին Մարոյեանը, իր իրաւունքը պահանջելու նպատակով, մի եռամսկ ուղղեց Սփիւռքահայաստանի հետ կապի կոմիտէի նախագահ՝ Վարդգէս Համազասպեանին. Պետք է ասեմ, որ ժընեի կոմիտէից հայ մասնակից երկիրները նախքան որեւէ հեղինակի գործը շարժանկարի վերածելը, պետք է թոյլտուութիւն քուտանան հեղինակից: Ասեմ ինչի համար: «Իմ սիրտը յեռներում է» պիտի ունենար, դիրքիկտորը, դերակատարները կարող են չհամապատասխանել այդ պիտի պոտէ-

ցիակին, քանի որ դրանց ոչ միջոցներու իւրը կը վնասի պիտի, հեղինակին եւ որ ամենակարեւորն է՝ հայ հանդիսատեսին: /.../ Այս ամէնը մեծ հոգս կարող է բուսաւ սակայն պիտի ասեմ, որ գրեթէ նոյնպէս հոգս է: Եւ այն, ինչ ես եմ գրում, իմ երկար տարիների դժուարին աշխատանքի արդիւնքն է, եւ ես ուզում եմ, որ բոլոր ժողովուրդները և մասնաւորապէս հայ ժողովուրդը, որ մարդկային ցեղի գուտ ազնուական շերտն է կազմում, իմ գործը կարգայ այնպէս, ինչպէս ես եմ գրել՝ չաղաարդուած, չփոփոխուած, պարզ ու շիտակ (20 Ապրիլ, 1976, Փարիզ)¹⁴:

Հայաստանում Մարոյեանի պատմուածքներից, յետ մահու, իրագործուել է վեց կարճամետրաժ Երկուսը խաղարկային, երեքը

(Շար.ը Դ. Էջ)

Պատկերացրել էր Հիլըֆելդը (1976)

Ի՞նչ ՊէՏՔ է ԽԱՂԱՆՔ

ԽԱՂԱՅԱՆԿԵՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԹԱՏՐՈՆԻ ՄԸ ՀԱՄԱՐ

ՈՒՆԻԿԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆ

Ի՞ՆՉՊԵՍ 300 ՏՈՒՆՐՈՎ ՇԱՐԺԱՆԿԱՐ ՄԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵԼ (1)

Ազգային Թատրոնը կը սպասէ անելի խաղալու ու բարեկամատ օրերու գործնապէս կեանքի կոչուելու համար: Եւ քանի որ անելի բան քան ինչ որ շաղախը, խաղացանկն է հիմնաքարը որովք ազգային Թատրոնի, ԹԱՏՐՈՒԱԿԱՆ ԱՐՈՒՆԵՍՆԵՐԸ՝ յարմար գտաւ, իր ֆանսիֆոնը՝ յարմար գտաւ, իր ֆանսիֆոնը յարմար գտաւ, իր ֆանսիֆոնը յարմար գտաւ, իր ֆանսիֆոնը յարմար գտաւ:

այն արուեստալի ու իրական ա՛կունքներէն, որոնք ինծի կը թուին թէ կարելի ունին անյապազ առանձնանալու եւ ներծծուելու ամերիկեան ցեղին կողմէն: Իմ մտադրութիւնս է, այստեղ, թեւազերի միայն մեթոտ մը եւ ծրագրել մը նախագիծը: Բնականաբար, շատ մը զանազաններ պիտի ըլլան:

- 1 — Խոսի տերեւներ¹⁴ - Մալիթ Ուելթման¹⁵-էն, պատշաճեցուած Վերտաուար Մորլէյ¹⁶-ի եւ Ուելթման Ռոզալէնթ¹⁷-ի կողմէ: Խաղին բոլոր դերակատարները անանուն պիտի ըլլան, ոչ պատում, ոչ նախագիծ, զուտ թատրոն: Բեմայարգարումը՝ զոյներ եւ լուսարձակուած պատկերներ, թերեւս Բորիս Արոնսոն¹⁸-ի ձեւաւորումով: Առանց ընդմիջումի: Մի քանի ժամ ուղիղ դիտում: Երաժշտութիւն՝ Փոլ Պոլլար¹⁹:
- 2 — Թում Սոյըր եւ Հաֆ Ֆիլմ²⁰, Մարք Թուէյն²¹-էն, պատշաճեցուած Գարլ Սանտպլերի²²-ի կողմէ: Պատմութիւն, բեմայարգարում, միջնարարներ, եւլն.:
- 3 — Շիքակո 1905-1925, ազատ խաղի վերածուած բոլոր այն մարդոց կողմէ ու անոնց համար որոնք Շիքակոն ստեղծեցին: Սանտպլերի, Բանաստեղծական հանդէս²³ եւ Հարրի Մոնրոէ²⁴, Վաշէլ Լինտսէյ²⁵, Էտկար Լի Մասթրըր²⁶, Պէն Հէյլ²⁷ և ուրիշներ:
- 4 — Տուրուամբոյ²⁸ կատակներ (դարասկզբի շարժանկարներէն), պատշաճեցուած Մաք Սէնթ²⁹-ի, Հալ Բօօ³⁰-ի, Հարրի Լանկտոն³¹-ի, Մնայ Փոլլար³²-ի եւ ուրիշներու կողմէ:
- 5 — Լրատուական ժապաւեններ³³, ընտրութիւններ առաջին շրջանի լրատուական տեսերիզներէն, նախագիտ ցուցադրուած պատմութիւն վրայ, յետագային աւելի լրիւ եւ արուեստով բեմին համար թատերականացած, ընտրուած, դասաւորուած եւ պատշաճեցուած՝ առաջին շրջանէն, այդ ճարտարութեան արուեստը անձերու կողմէ:
- 6 — Վոտըլի³⁴, 7 — Միծաղաշարժ խաղեր³⁵, 8 — Չուրճակի³⁶, 9 — Շարժարուեստասիրարանութիւն³⁷ (Movie love) (Ժամանակակից շարժարուեստի կենցաղային ազդեցութիւն):
- 10 — Մարգարադեր. պէյպոլ³⁸, Ֆոլթպոլ³⁹, ձիարշաւ⁴⁰, եւլն.:
- 11 — Չայնասիի⁴¹
- 12 — Շարժարուեստասիրարանութիւն⁴² (Movie love) (Ժամանակակից շարժարուեստի կենցաղային ազդեցութիւն):

Անկեղծ ըսեմ, ըլլալիք բան չէ: Երկարամետրաժ Ֆիլմի մը համար ժապաւենի մը գինը ինքնին, ըստ «The Consumers' Research»-ին եւ ըստ ընկերոջ մը որն անունը կը նախընտրեմ չըսել, 137,50 տոլար է: Կը մնայ 162,50 տոլար մասը մուշի ծախքերու համար, որոնք յաճախ ահապին դրամի կը կարօտին: Իմ գաղտնի հաշիւներուս համաձայն, շնորհով Ֆիլմ մը 347,50էն 395,50 տոլարի կը նստի: Յիսուս սենթ ալ յատկացուած է շտապ պէտքերու, ինչպէս պատկերահանման կրկնութիւններ, ծխախոտ, հեռագրիներ, կամ Ուելի Հէյլի³ աշխատակազմը կաշառելը, եթէ յանկարծ պատմութիւնը գոհնիկ է, կամ այդպէս բան մը: Ֆիլմ ըսելով՝ ըսել կ'ուզեմ գործ մը որ կրնայ ամբողջ աշխարհին ցուցադրուիլ, եւ որ կրնայ գրեթէ 1.257,643,50 տոլարի շահ բերել:

Մտածէ՛ ասոր մասին: Կ'արժէ՞ արդեօք Ֆիլմ չիւնել: Անշուշտ թէ կ'արժէ:

Ի՞նչ ունի որ դուն չունիս շարժանկարի սովորակաջ, արտադրիչ մը: Դրամ: Է՛հ, այո՛, բայց արդեօք քեզմէ աւելի երջանիկ է, կամ վերջապէս երկուքնէդ ո՞րը փորացաւ ունի: Արտադրիչը անշուշտ: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ քեզմէ աւելի լաւ երեւակայութիւն ունի: Բնականաբար, առաջին ընելիքը երեւակայութիւնը մշակել է: Չես կրնար Աւեսարանէն պատմութիւններ գոյնալ առանց աշխոյժ երեւակայութեան մը: Ուրիշ ի՞նչ ունի որ դուն չունիս: Նկարագրի՛ր: Է՛հ, ձեւով մը, այո՛:

Ան կը կարծէ որ խելացի է: Դուն ալ կրնաս սորվիլ ինքզինքդ խելացի կարծել: Կրնաս նոյնիսկ սորվիլ ընկեր գտնել եւ մարդոց վրայ ազդեցութիւն ունենալ: Բարդ գործ մը չէ: Առաջին ընելիքը արթննալ է, եթէ կրնաս: Յետոյ ինքզինքդ համոզի՛ր որ ամբողջիս կամ գոնէ ակտիւները խոզանակես: Լուսացուէ՛, եթէ տաք ջուր կայ, եւ անկէ վերջ որեւէ բանի պատրաստ ես:

Պատրա՞ստ:

Լաւ, սկսի՛նք:

Շատ պարզ է, կ'ուզես քանի մը հարիւր տոլարով Ֆիլմ մը պատրաստել: Լաւ, խելքդ բանեցո՛ւր եւ ժպտի՛: Երբ միանկ ու տխուր ես, եւ բոլոր ընկերներդ քեզ լքած են, յիշէ՛ որ մէկը կայ որ քու մասիկը կը մտածէ. մայրդ: Նստի՛ եւ իրեն նամակ մը գրէ, եթէ իր հասցէն կրնաս յիշել: Դրամ մի՛ դրկեր: Չուզեր քու գրամը: Միայն գիտնալ կ'ուզէ թէ իր տղան լաւ է:

Շատ բարի: Եղա՞ւ:

Լաւ, սկսի՛նք:

Առաջին բանը որ պէտք է, ըստ Մեթրօ-Կոլտուեր-Մայէրին, պատմութիւն մըն է որ ունի սկիզբ մը, մէջտեղ մը եւ վերջ մը: Մի՛ մտա՛ հոգուիր սկիզբին, մէջտեղին եւ վերջին մասին: Աշխարհի վրայ չը կայ բան մը որ չունենայ սկիզբ մը, մէջտեղ մը եւ վերջ մը, նոյնիսկ գերասանուէի մը: Ոեւէ մէկը կրնայ պատմութիւն մը հնարել, եւ ոեւէ պատմութիւն կ'ունենայ սկիզբ մը, մէջտեղ մը եւ վերջ մը: Ա. արար, Բ. արար, Գ. արար: Իրիկուան դէմ, Երեքարթի, 1908: Յաջորդ առաւում: Նոյն օրը, կէսօրէն վերջ:

Ի՞նչ ունի որ դուն չունիս: Կը յիշե՞ս:

Պարզ թող ըլլայ: Քիչ մը սէր դիր մէջը, բայց պարզ թող ըլլայ: Հետեւեալ պատմութիւնը քեզի գաղափար մը կրնայ տալ:

Տեսարանը տեղի կ'ունենայ քաղաքէն դուրս: Երեսասարդ մը 12 տոլարնոց քոսթիւմ մը հագուած՝ կը քալէ դէպի արեւմուտք, ամայի ճամբու մը վրայ: Ասիկա սկիզբն է: Երկար կը քալէ: Երբեմն կը սուլէ, երբեմն ոտքը ձեռքը կը շարժէ, եւ տեսնը մէյ մը շտապաբար ըստ մը կ'ըսէ, որ Ֆիլմի ձայներիցն կը լսուի որպէս «Մէրի»: Ահաւասիկ սիրային երեսակը: Քալելէ երեք չի դադար, ինչ որ մէջտեղն է: Երբեմն օդը կը փոխուի: Ի վերջոյ հագուստները կը մաշին, մանաւանդ կոշիկները: Ասիկա վերջն է: Իր ստեղծուած՝ կոշիկին տակէն դուրս ցրցելէն ձեռք առալ, ահապէս ազմուկ կը լսուի Ֆիլմի ձայներիցն վրայ: Ասիկա գաղափարակէտն է: Կը ցուցադրուի խոչոր պատկերը իր ստեղծուած, յետոյ մէկէն իր աչքերուն: Այդ պահուն կ'անդրադառնանք որ կոյր է: Ամէն մարդ ինքզինքին հարց պիտի տայ թէ ինչպէ՞ս Նիւ Եորքէն դէպի այս ամայի ճամբան հասաւ, ինչ որ դիտողին հարցադրումն է:

Այս պատմութիւնը ամէնուր գրուիչ է եւ կրնայ շարժանկարի վերածուիլ մօտաւորապէս 379,50 տոլարի ծախքով: Եթէ աշխարհիս վրայ ոեւէ մէկը կատարեալ է, այս պատմութիւնն ալ է:

- Ցանկ մասնակցող անձերուն -
- Լորանս Օլիվիէ² - դերասան եւ բեմադիր
 - Էօթէն Օ'Նիլ³ - քատերագիր
 - Էլմըր Բայս⁴ - քատերագիր
 - Հարրիս Գլըբման⁵ - բեմադիր
 - Օրիոլ Լի⁶ - դերասան եւ բեմադիր
 - Թորնթոն Ուայտըր⁷ - քատերագիր
 - Ռիչըրտ Ուորթ⁸ - դերասան, բեմադիր
 - Ուելթման Սարոյեան⁹ - գրող եւ քատերագիր (տե՛ս իր գրութիւնը)
 - Ռաբէլ Գրոթըր¹⁰ - քատերագիր
 - Ուելթման Պրատի¹¹ - բեմադրութեան արտադրիչ
 - Արթուր Հոփքինզ¹² - քատերագիր եւ բեմադիր
 - Իրուին Շոու¹³ - գրող եւ քատերագիր

Անկեղծ ըսեմ, ըլլալիք բան չէ: Երկարամետրաժ Ֆիլմի մը համար ժապաւենի մը գինը ինքնին, ըստ «The Consumers' Research»-ին եւ ըստ ընկերոջ մը որն անունը կը նախընտրեմ չըսել, 137,50 տոլար է: Կը մնայ 162,50 տոլար մասը մուշի ծախքերու համար, որոնք յաճախ ահապին դրամի կը կարօտին: Իմ գաղտնի հաշիւներուս համաձայն, շնորհով Ֆիլմ մը 347,50էն 395,50 տոլարի կը նստի: Յիսուս սենթ ալ յատկացուած է շտապ պէտքերու, ինչպէս պատկերահանման կրկնութիւններ, ծխախոտ, հեռագրիներ, կամ Ուելի Հէյլի³ աշխատակազմը կաշառելը, եթէ յանկարծ պատմութիւնը գոհնիկ է, կամ այդպէս բան մը: Ֆիլմ ըսելով՝ ըսել կ'ուզեմ գործ մը որ կրնայ ամբողջ աշխարհին ցուցադրուիլ, եւ որ կրնայ գրեթէ 1.257,643,50 տոլարի շահ բերել:

Լաւ, սկսի՛նք:

Շատ պարզ է, կ'ուզես քանի մը հարիւր տոլարով Ֆիլմ մը պատրաստել: Լաւ, խելքդ բանեցո՛ւր եւ ժպտի՛: Երբ միանկ ու տխուր ես, եւ բոլոր ընկերներդ քեզ լքած են, յիշէ՛ որ մէկը կայ որ քու մասիկը կը մտածէ. մայրդ: Նստի՛ եւ իրեն նամակ մը գրէ, եթէ իր հասցէն կրնաս յիշել: Դրամ մի՛ դրկեր: Չուզեր քու գրամը: Միայն գիտնալ կ'ուզէ թէ իր տղան լաւ է:

Շատ բարի: Եղա՞ւ:

Վեանքի կոչուած որեւէ Ազգային Թատրոնի բացման եղանակին առիթով, պիտի նախընտրէի տեսնել կարգ մը խաղեր, որոնք տակաւին որոշակիօրէն թատերական խաղեր չեն: Անոնք, աւելի շատ, ամերիկեան թատերական զօրութեանակաւ նիւթեր են, եւ թերեւս, ներկայի, մեր թատրոնին հետ առընչուած մարդիկ, պէտք է առընչուած չըլլան շահագրգռուող համար որ այս խաղերը պիտի կազմեն սկիզբը խելական ամերիկեան բեմական արուեստին, անցեալին մէջ արմատ ունենալով, ներկային մէջ՝ ուղղութիւն մը, եւ յարատեւ կարողականութիւն մը՝ ապագային մէջ: Իմ խաղերս կ'ընտրեմ ամերիկեան կեանքին՝ ներքին ու արտաքին, նկարագիր եւ խմոր ունեցող

գործը. վերջին հաշուով՝ ըլլայ ա՛նանուն կամ ոչ: Եթէ այսպիսի թատրոն մը կեանքի կոչուի, պիտի ուզէի որ զիս իբր աշխատակից նկատի ունենայիք, մասնակցելու աշխատանքներէն մէկուն, զոր ուրախ պիտի ըլլայ ընտրելու յարմար պահուն, թերեւս խաղ մը ամերիկեան ազգային փոքրամասնութեան մը վերաբերող, հաւանաբար՝ Հայերու:

Թարգմ. Ժիրայր Զոլաֆեան

Լաւ, սկսի՛նք:

Շատ պարզ է, կ'ուզես քանի մը հարիւր տոլարով Ֆիլմ մը պատրաստել: Լաւ, խելքդ բանեցո՛ւր եւ ժպտի՛: Երբ միանկ ու տխուր ես, եւ բոլոր ընկերներդ քեզ լքած են, յիշէ՛ որ մէկը կայ որ քու մասիկը կը մտածէ. մայրդ: Նստի՛ եւ իրեն նամակ մը գրէ, եթէ իր հասցէն կրնաս յիշել: Դրամ մի՛ դրկեր: Չուզեր քու գրամը: Միայն գիտնալ կ'ուզէ թէ իր տղան լաւ է:

Շատ բարի: Եղա՞ւ:

(Շար. Բ. Էջէն)

գծանկարչական (շարժանկարչական) եւ մէկը տիկնիկային (տես՝ կցուած ֆիլմերի ցուցակը): Խաղարկային ֆիլմերը միաներին՝ գըծանկարչականին եւ տիկնիկայինին համեմատելիս, պիտի նկատենք, որ վերջիններս առաւել յաջող պատկերացումով են մտացել Սարոյեանի աշխարհին: Այդուհանդերձ գըրանք բոլորն էլ նկարահանուել են հեղինակին խորթ ցենարներով՝ հիման վրայ: Գծանկարչական առաջին ֆիլմը՝ ՆՈՒՆԵՆՆԵՐԸ, պատուհի ոճը խորամանկօրէն խեղաթիւրել է անյարիւր կերպով կուռնիկ երգին է կցել ու հայրենիքից դուրս գտնուող հողը, նունենիներէ համար, անապատ եւ չբեր յայտարարելով, բովանդակութիւնը ժամանակի քարոզչութեանն է յարմարեցրել: այն ինչ Սարոյեանը գրել է՝ ոչ մի խօսք չստացիմք, որովհետեւ ասելու շատ ու շատ բան ունէիմք, բայց դրա համար բառեր չկային: Երկրորդը՝ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԻՆ, յաջող պատկերային ոճ ունի: Սակայն գրութիւնը այստեղ եւս խեղաթիւրուած է: Օրինակ՝ բնագրում կայ Աչքերդ գոցի, բայց չքննա: Ֆիլմում լուսն էնք Աչքերդ չգոցես, որը միանգամայն տարբեր բան է յուշում: Լուսն էնք նաեւ ճամբորդի հօրեղբորը վերագրուած այս խօսքը՝ Ես հող ունէի, անուն: Սա նախորդ ֆիլմի պէս, Սփիւռքահային Սարոյեանին անպատկան խօսքով ներկայացնել է: Կան ուրիշ անյարիւր միջամտութիւններ եւս: Երրորդ ֆիլմը՝ ՏԱՆ ԽԱՂԱՂ ՀՈՎ: ՏՈՒՄ, անտեղի յաւելումով խօսում է ծիրանի մասին: Փոփոխութեան է ենթարկել նաեւ Սարոյեանի յիշած, հայ դէմքերի անունները: Օրինակ՝ սպասազրկան շարժումների վիպասան Բաֆֆին, ֆիլմի հեղինակները դարձրել են վարդան Մամիկոնեան: Մի դէմք, որն Բ. Աշխարհամարտից յետոյ, զրկուած իր պատմական կրօնական լիցքից, ասրբեր բովանդակութեամբ, վերադարձնելու ժողովրդականացուել էր սովետական Հայաստանում: Տիկնիկային ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԵՐ ԳԻՒՂՈՒՄ-ը նիւթ ունի Ա. աշխարհամարտի օրերը: Անկախ նրանից, որ կցուած երաժշտութիւնը անտեղի եւ յաւելեալ չէա է պարտադրում պատուհին, տիկնիկային ոճը շատ յարմար է Սարոյեանին: Ժամանակագրական ու բովանդակութեան անյարիւր միջամտումները ներկայ են նաեւ այս գործում: Օրինակ՝ բուն պատմուածքում յիշատակուած է Չարլի Չափլինի Զէմֆի Ի Ու-ը¹⁵ ֆիլմի ձայներից մեկ յուշում է Ոսկի Փնտռողները¹⁶ ֆիլմի մէկ դրուագը:

ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ

Փոքր տարիքից ես գրել սկսեցի անիմատուիւնից, անօդատակարարութիւնից, աննշանակութիւնից, անկարեւորութիւնից, ազգատուութիւնից, ստրկութիւնից, վատառողջութիւնից, յուսահատութիւնից, խեղճութիւնից եւ բոլոր տեսակի անգրաւիչ, բնական ու անխուսափելի բաներից խոյս տալու համար: Ես յաջողել եմ իմ խեղճութիւնը բաւականին արդիւնաբեր կերպով ծածկուած պահել: Գրել է Սարոյեանը: Ես իր եղբայրիմ¹⁷ վէպը, յոռետես լինելու բերումով, հիւանդագին եւ ճնշիչ գործ է համարել: Յաւել է, որ այնտեղ բացակայ է ժպիտը: Հետաքրքիր է, հէնց այդ գրութեան հիման վրայ իրագործուած ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ ֆիլմում է, որ առաջին անգամ լինելով, Սարոյեանի արձակի հոսքին համապատասխան, պատկերային գլխաւոր լեզու ու ոճ է մշակուել: Բեմադրիչը՝ Անդրէյ Զուպրինցեւ¹⁸,

ուշիմօրէն շարժարուեստի լեզուով ապրեցրել, բացայայտել ու հնչեցրել է Սարոյեանի վէպի խորքը: Ես զուսպ միջոցներով, առանց որեւէ զգացումով հնարքի, յաջողել է մեկ հարցը հեղինակի դառնութիւնն ու տագնապը: Անտարկտիկայի միջօրս, ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ-ը, Սարոյեանի գրութիւնից քաղուած ամենայնօրեայ իրագործումն է շարժարուեստում: Յատկապէս պիտի ընդգծենք, որ ֆիլմի եւ վէպի միջեւ գտնուող տարբերութիւններն այստեղ գործում են, հեղինակի գրական գագաթական հոսքին ու լեզուին ոչ թէ հակառակ, այլ շարժարուեստի գըծով ազնուօրէն, ապրեցնում ու բացայայտում են Սարոյեանի խենթութեան հասած մղումն ու թաքնուած թախիծը: Դիտողը, առաջին անգամ լինելով, յասակօրէն տեսնում է գրողի իւրայատուկ, ոչ դրամատիկ հոգեբանական ընթացք հետեւող ոճն ու զգացումը, որն բխել է խորապէս ապրուած, զգացումով վիճակների խորքից եւ որ գերէ է ըզգայացուցիչ գրուածքներ պատկերելու միտումից: Սարոյեանի գրականութիւնը մտքի, զգացմունքի շարժման շարունակական հոսքն է: Մի բան, որ խիստ յարմար է շարժարուեստին: Ստեղծագործութիւնը արուեստ է, ոչ թէ պատմութիւն. իսկ արուեստը երգից է սերում: Եթէ նոյնիսկ դա ասելուութեամբ լեզուն արուեստ է, միեւնոյն է, երգից է սերում: /.../ Արուեստի նշմարտութիւնը զգացմունքի նշմարտութիւնն է. ոչ բանակալուութեան¹⁹: Գրել է նա:

ԱՐՏԱՔՍՈՒՄ-ը նկարահանուել է Եւրոպայի մի քանի երկրներում: Այն մեծապէս գնահատուեց 2007ի Գաննի Փառատօնում որպէս ուսուական արտադրութիւն եւ պարգեւատրուեց լաւագոյն դերասանի մըրցանակով: Ֆիլմը, որ անմիջապէս ներառուել էր Հայաստանի Ոսկէ Ծիրան Փառատօնում, արհամարհուեց այնտեղ: Սա ինքնին կրկին հաստատում էր թէ Սարոյեանի բուն արժանիքների նկատմամբ, Հայաստանում ինչպիսի անտարբերութիւն կայ եւ ընդհանրապէս որքան մակերեսայնօրէն է նաեւ ընկալուել միշտ: Երբ Սարոյեանը կեանքի վերջին տարիներում՝ 1976-ին, կըրկին Սովետական Հայաստան այցելեց, մերժեց վարդգէս Համադապեանի հրահրը, որ 1978ին այնտեղ, պաշտօնապէս իր ծննդեան 70ամեայ յորեխանը տօնուի: Միեւնոյն օրերին, Կիւնյի Տանը մի շարք հայկական ֆիլմեր դիտելուց յետոյ, նա ֆիլմաշխատողներին հետեւեալ հարցն ուղղեց. «Ի՞նչ է ձեր նպատակը»: Մի հարց, որ ի զօրու է դեռ մինչեւ այսօր:

ԱՐՏԻ ՅՈՎ ՀԱՆՆԻՍԵԱՆ
Փ ա թ ի գ
Ապրիլ-Մայիս 2008
Ծանօթ:
1) Բարի Հսկան-Հանդիպումներ Ուիլիամ Սարոյեանի հետ Լ Վահագն Դաւթ-

- Խան (Սովետական Գրող, Երեւան 1979) էջ 163:
- 2) The Daring Young Man on the Flying Trapeze (NY, Random House, 1934).
- 3) Howard Estabrook.
- 4) Clarence Brown.
- 5) Clarence Brown : Garbo & Beyond; by Scott Eyman — The Velvet Light Trap, N°18, Spring 1978.
- 6) Thornton Wilder.
- 7) Our Town.
- 8) H. C. Porter.
- 9) James Whale.
- 10) SIGHT & SOUND (1967 / 1968, London).
- 11) ԻնՉԻ ՀԱՄԱՐ է կինՕՆ, Սովետական Արուեստ, 1, 1961:
- 12) Andrei Simonov.
- 13) Boris Yachin.
- 14) Սովետական Արուեստ, 8, 1988:
- 15) Shoulder Arms (1918).
- 16) Gold Rush (1925).
- 17) The Laughing Matter (Doubeday, N.Y., 1953).
- 18) Andrei Zviaguintsev.
- 19) W. Saroyan, Razzle-Dazzle (Harcourt, Brace&Co., N.Y., 1942), p.125.

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ՝

Ո Ւ Ի Լ Ի Ը Մ Ս Ա Ր Ո Յ Ե Ա Ն Ի
Ե Ր Կ Ե Ր Ի Հ Ի Մ Ա Ն Վ Ր Ա Յ
Ն Կ Ա Ր Ա Հ Ա Ն Ո Ւ Ա Մ Ֆ Ի Լ Մ Ե Ր Ի

(Ընդգրկուած է միայն շարժարուեստի մարզում նկարահանուածը: Բացառուած է հետուստատեսութեան համար արտադրուածը)

Հոլիվուտեան արտադրութիւններ (ԱՄՆ)

Կարնամետրաժ (խաղարկային)՝ Կ(Խ)
— The Good Job (ԼԱԻ ԳՈՐԾ) (1942)
director : William Saroyan.

Երկարամետրաժ (խաղարկային)՝ Ե(Խ)
— The Human Comedy (ՄԱՐԳԿԱՅԻՆ ԿԱՏԱԿԵՐԳՈՒԹԻՒՆ) (1942)
starring : Mickey Rooney
director : Clarence Brown; 117 min.

Ե(Խ) — The Time of Your Life (ԳՈ ԿԵԱՆՔԻ ԺԱՄԱՆԱԿ) (1948)
starring : James Cagney and Jeanne Cagney
direction : H. C. Potter; 101 min.

Կ(Խ) — Hello Out There (ՀԷՅ, Ո՞Վ ԿԱՅ) (1949)
starring : Henry Morgan and Marjorie Steele
director : James Whale; 40 min.

Սովետական արտադրութիւններ (ՍՍՄ)

Կ(Խ) — Hello Out There (ՀԷՅ, Ո՞Վ ԿԱՅ) (1963)
directors : Boris Yachin, Andrei Smirnov; 40 min.

Սովետ. Հայաստանի արտադրութիւններ (ՍՍՀՄ)

Ե(Խ) — ԻՄ ՍԻՐՏԸ ԼԵՈՒՆԵՐՈՒՄ Է (1975)
Դերակատարներ՝ Սոս Սարգսեան, Իզնուտի Սմոկտուչնովսկի
բեմադրիչ՝ Լեւոն Գրիգորեան. 70 րոպէ:

Կ(Խ) — ՀԷՅ, Ո՞Վ ԿԱՅ ԱՅՆՏԵՂ (1979)
Դերակատարներ՝ Ա. Պողոսեան, Մ. Սէթ-խանեան
բեմադրիչ՝ Մարատ Վարժապետեան. 48 րոպէ:

Կ(Խ) — ՎԱՐՍԱՎԻՐԸ, ՈՐԻ ՔԵՆՈՒ ԳԸ-ԼՈՒԵԸ ԿՅԵԼ-ՊՈԿԵԼ ԷՐ ՎԱՐԺՅՐԱԾ ՎԱԳՐԸ (1983)
Դերակատարներ՝ Դ. Սարգսեան, Մ. Զաքոյեան
բեմադրիչ՝ Վ. Մելքոնեան. 18 րոպէ:

Կ(Խ) — 1854 ԹՈՒԱԿԱՆԻ ԱՄԵՆԱՅՈՒՐՏ ՁՄԵՈՒԸ (1988)
Դերակատարներ՝ Մ. Զանիրեկեան, Ա. Գասպարեան
բեմադրիչ՝ Վ. Մելքոնեան. 18 րոպէ:

Կարնամետրաժ (Գծանկարչական)՝ Կ(Գ)
Կ(Գ Լ Տ) — ՆՈՒՆԵՆՆԵՐԸ (1987)
բեմադրիչ՝ Ի. Մուրադեան. 9 րոպէ:

Կարնամետրաժ (Տիկնիկային)
Կ(Գ Լ Տ) — ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՄԵՐ ԳԻՒՂՈՒՄ (1989)
բեմադրիչ՝ Գ. Մարտիրոսեան. 10 րոպէ:

Կ(Խ) — ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐ ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԻՆ (1990)
բեմադրիչ՝ Ի. Մուրադեան. 9 րոպէ:

Կ(Գ) — ՏԱՆ ԽԱՂԱՂ ՀՈՎ:ՏՈՒՄ (1991)
բեմադրիչ՝ Ի. Մուրադեան. 9 րոպէ:

Ռուսական արտադրութիւն

Ե(Խ) — Izgnanie / Le Bannissement / (Արտախուսում), (2007)
starring : Konstantin Lavronenko, Maria Bonnevie
director : Andrei Zviaguintsev; 150 min.

ԿԻՐԱԿԻ
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 5
DIMANCHE
5 OCTOBRE
2008

HARATCH
LE PREMIER QUOTIDIEN ARMÉNIEN EN EUROPE FONDÉ EN 1925

Directrice : ARPIK MISSAKIAN
83, rue d'Hauteville — 75010 Paris
Tél. : 01 47 70 86 60 — Fax : 01 48 00 06 70
Courriel (e-mail) : jharatch@aol.com

ՄԻՏՔ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍ

ԹԻՒ 345

ՀԻՄՆԱԴԻՐ՝ ՇԱՒԱՐՇ ՄԻՍԱԿԵԱՆ (1884-1957)

Բ Ա Տ Ա Ն Ո Ր Դ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն
Ֆրանսա : Տար. 250 երօ — Վեցամսեայ : 135 երօ
Արևոստահատ : Տար. 300 երօ (Ամբօրեայ տարեմուտ)
270 երօ (Շաբաթ-ապակ տարեմուտ) — Հատը : 1,20 երօ
C.C.P. Paris 15069-82 E

LE NUMERO : 1,20 €

ՏԻՊ. ՏԱՐԻ - ԹԻՒ 22-045

Fondateur SCHAVARCH MISSAKIAN

84° ANNEE — N° 22-045

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Հ Ա Յ Ե Ր Է Ն Ը՝ Մ Ի Ա Լ Ե Ջ Ի Ո Ւ Թ Ե Ա Ն Բ Ե Ր Դ Ե Ր Ո Ւ Ն Դ Ի Մ Ա Ց

ԼԻԻՍԻ ԱՍԼԱՆԵԱՆԻՆ՝
Մանկախնամ,
(Assistante Maternelle)

Ե. Ժ. Գ. Գ. ՏԱԼԿԱԼԵԱՆԻՆ՝
Լեզուարան

Անտարակոյս, մանուկի մը համար, մինչեւ երեք տարեկան հասակը, ամէնէն անջնջելի ու անփոխարինելի շրջանն է լեզուական ու հոգեկան զանազան կարողութիւններու ծրարակալումն ու աշխարհն ընկալելու անկրկնելի փորձառութեան: Եւ եթէ ան բախտն ունենայ, ծնողները այդ ուղղութեամբ աշխատած ըլլան, անոր ամէնէն բեղուն շրջանը կ'ըլլայ նաեւ երկրագնդէն անտառին հիմնաքարերու հաստատումին:

Սփիւռեան առաջին տպաւորութիւններ՝ ԵՐԿԵՐԻՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԱՍՏՈՒՄՆԵՐԻՆ

Ինչ կը պատահի մինչեւ երեք տարեկան: Ֆիզիքական աճին կողքին, ինչ հոգեկան ու լեզուական ձեռքբերումներ կ'ունենայ: Մանկան, կեանքին հետ առաջին հանդիպումներն են, առաջին տպաւորութիւնները, որոնք բոլորը իրենց հետքերը կը ձգեն նորածինին հոգիին ու ուղեղին մէջ, որուն վրայ, որուն հետ, կը կառուցուի մանուկին աշխարհընկալումը, կ'ապրի կեանքի իր առաջին փորձառութիւնը: Որքան տպաւորութիւնները հարուստ ըլլան, այնքան երախտին հոգեկան աշխարհը հարուստ կը դառնայ մանուկ հասակէն:

Այս տպաւորութիւններուն ստացումը կը կատարուի նաեւ լեզուի մը կամ լեզուներու միջոցով: Անոր կախարհերի առաջին գուտ ձայնային բարբառումներէն մինչեւ յօդաւորուած ձայներու արտաբերումն ու անոնց իմաստային առնչութիւններու հաստատումը, հոգեկան զարգացման հսկայական ուսումներ կը կատարէ, որոնց վրայ ապագային դեռ պիտի կառուցուին նոր խօսելու, կարգալու, գրելու, եւ ընդհանրապէս ազատ արտայայտուելու, ստեղծագործելու կարողութիւնները:

Այս էական ժամանակաշրջանին է նաեւ, որ հայ մանուկը կ'ապրի ըստ փիլոսոֆային իր առաջին փորձառութիւնները, ընտանեկան յարկէն ներս եւ դուրս, կը ստանայ սպորումներ, ձայնային ու զգայական, զգացական մասնաւոր վերաբերում ու տպաւորութիւններ որոնք կը տարբերին ըստ աշխարհագրական վայրին, ըստ ընտանիքէն ներս հրշակած լեզուներուն ու տիրող միջավայրին: Լեզուներուն միջեւ կը ստեղծուի գոյակցական դաշտ մը, որ կ'աճի, կը զարգանայ ըստ լեզուներուն կրած ու փոխանցած զգացական ու մտաւոր բովանդակութեան ճիւղերէն:

ԵՐԿԵՐԻՈՒԹԵԱՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆ

Եւ լեզուները թարգմանները կը հանդիսանան հայկական ու տեղական մշակոյթներուն: Կարելի է ըսել մշակոյթներու առաջին հանդիպումները տեղի կ'ունենան այս պահուն, որոնք յետագային մանուկին առօրեային անբաժանելի մասնիկը պիտի դառնան, անոր վերջնական, հոգեկան զարգացման ու ներքին բախումներուն ու հաշտեցումներուն առանցքը, երկու մշակոյթներու գոյակցութեան դաշտը:

Ծնողները, ընտանիքը, երախտներուն համար օրինակի դեր կը կատարեն: Այն ինչ, զարոցական տարիքին, ուսուցիչը կամ ուսուցիչներն ալ պիտի ծառայեն իբր օրինակ: Ծնողներուն, իրենց բնածին լեզուին հանդէպ ունեցած ուշադրութիւնն ու կապը եւ այլ լեզուներուն հանդէպ ունեցած վերաբերումը, կ'առաջնորդեն դեռատու մանուկը իր լեզուական աճին, ինքնաձեւանումն ու արտաքին աշխարհին հետ յարաբերելու առաջին քայլերուն մէջ որոնց հետքերուն հետեւելով, ան կ'իւրացնէ իրեն հըրամցուածը:

Գիտական հետազոտական հրահայտական կարուած մըն է մինչեւ երեք տարեկան մանուկներու լեզուական կարողութիւններու ձեռքբերման ուսումնասիրութիւնը: Կարուած մը որ բազմազան կրթանքներու թիրախն է՝ լեզուագիտութիւն, հոգեբանութիւն, մանկաբուժութիւն, նեարդային բժշկական գիտութիւն եւ մանկավարժական գիտութիւններ:

Երախտն մինչեւ երեք տարեկան իր ունեցած լեզուական փորձառութեամբ իւրացուցած կ'ըլլայ լեզուին առնչուած յետագայ զարգացման, այսինքն՝ մանկապարտէզէն սկսեալ մինչեւ նախակրթարանի միջնակարգի ու թերեւս համալսարանի մէջ դասաւանդուած կրթանքներուն բոլոր նախադրեանները: Բայց նաեւ այս ժամանակաշրջանին, անոր ինքնութիւնը կը թրծուի փիլոսոֆան երկրակալութեային խորին փորձառութեամբ: Յաճախ, դառն փորձառութիւն մը, այնքանով որ ինչ որ կը ստանայ հայկականէն այն լիարժէք հիմնաւոր ժառանգութիւնը չէ, որուն կտակատէրն է, ըստ ինքեան:

Այս ժամանակաշրջանին կարեւորութեան անդրադարձը հիմնականին մէջ միայն ծնողներուն ու շարժութեան ենթակայ կարուած մը հանդիսացած է եւ շատ յաճախ բոլորովին լեզուած կարուած մը, գոնէ Ֆրանսայի հայ համայնքային կա-

ռոյցներուն կողմէ, բաղդատած դպրոցներու մասին եղած վերաբերումին ու քարոզչութեան եւ կամ ընդհանրապէս մշակութային տուններէ ու զանազան ակումբներէ ներս գոյութիւն ունեցող աւելի բարձր տարիքի մանուկներու կամ պատանիներուն ուղղուած հայերէն լեզուի դասընթացներ հաստատելու ջանադրութեան: Արդէն, ընդհանրապէս զարոցներու հանդէպ գոյութիւն ունեցող ուշադրութիւնը բոլորովին անբաւարար է, ուր մնաց նախադարձական շրջանի երախտներուն ցուցաբերուածը, որ պարզապէս չգոյութիւն մըն է, ոչնչութիւն:

Թէեւ այս նախադարձական շրջանի պատրաստութիւնը անզուգահե՛ս նուէր մըն է թէ երախտին, թէ հայ համայնքին ու հիւրընկալ երկրին: Երախտն այս տարիքին կ'իւրացնէ, գրեթէ բնազոյւ, այն բոլոր ինքնութեան կարողները որոնք կը գործածուին իր անմիջական շրջապատին մէջ, որոնց շնորհիւ ան փոքր տարիքէն կը զինուի սպրելու համար, իր հոգեկան աշխարհը կը կառուցէ, կեանքին ու

Գրեց՝ ԺԻՐԱՅՐ ԶՈԼԱՔԱՆ

մշակոյթներուն ընծայած զանազան բարիքները ամբողջութեամբ կարենալ վայելելու ու յետագային ալ անոնց բերելու իր մասնակցութիւնը: Նոյն բանը կարելի է ըսել հայ հաւաքականութեան համար, որուն ամէն մէկ անդամին զարգացումը ընդհ. մակարդակը բարձրացնելու ուղղութեամբ տարուած հիմնաւոր քայլ մըն է: Հիւրընկալ երկրն ալ նպաստի իր բաժինը կը ստանայ ուրիշ լեզուներու եւ մշակոյթներու բերած ներդրումէն:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ԼԵԶՈՒԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒԱՍ

Նախադարձական շրջանին հայերէնի իւրացումը կանխահաս երկրակալութեան բնական ճանապարհն է: Հայկական դպրոց յաճախելու նախապատրաստութիւն մըն է նաեւ: Հայկական դպրոցին մէջ հայերէն լեզուի դասաւանդութեան լիարժէք օգտուելու, դաս կատարելագործելու համար լուազոյս միջոցը: Հայ մանուկը, եթէ մինչեւ երեք տարեկան, ընտանեկան օժանդակման մէջ չէ սպրած երկրակալութեան փորձառութիւնը, արդէն արմատապէս շատ բան կորսնցուցած է, եւ եթէ յետագային բախտն ունենայ հայկական մանկապարտէզ մը յաճախելու, այնուհետ ստանալիք հայերէնի գիտութիւնը լեզուական

պատուաստի արժէք ունի: Այդ պատուաստը կրնայ բռնել եթէ մանկապարտէզը ամուր կրթական ու մանկավարժական հիմքեր ունենայ, այսինքն՝ լեզուական հասարակ բախում հայերէնի ու տեղական լեզուին միջեւ, երկրակալութեան համար զարգացում եւ այս ուղղութեամբ լաւ պատրաստուած անձնակազմ եւ միաժամանակ եթէ ընտանիքն ալ ըմբռնէ երկրակալութեան կարեւորութիւնը եւ տան մէջ արձագանգէ դպրոցը ուսուցուած հայերէնին:

Իսկ եթէ մանուկ մը, մինչեւ վեց-եօթը տարեկան, լեզուներու այս տարրական փորձառութիւնը չապրի, եւ միայն նախակրթարանի տարիքին սկսի հայերէն սորվելու, այդ փորձառութիւնը, գոնէ լեզուի իւրացման առումով, արկածախնդրական է ու անորոշ: Յաճախ, այս իրավիճակը կ'ըսուի թէ համար է որեւէ օտար լեզու սորվելու դրութեան: Սակայն ան աւելի բարդ է քան սոսկ օտար լեզու մը սորվելու երեւոյթը, որ արդէն ինքնին հսկայական ջանք, ժամանակ ու տրամադրութիւն կը պահանջէ, ինչ

որ դժուար գտանելի հոգեվիճակ է վեց-եօթը տարեկան մանուկին մօտ: Կեանքն ու զարոցական դասընթացները այնքան աւելի գրաւիչ պահեր կ'ընծայեն, այնքան աւելի պահանջկոտ ու պարտաւորիչ պայմաններ կը ստեղծեն անոր, որ դժուար թէ ան ինք ըստ ինքեան մղուի հայերէն սորվելու:

Եւ երեւակայեցէք որ այս է շատ մը մշակութային տուններու, աւելումներու ու եկեղեցւոյ կից հաստատուած հայերէն լեզուի դասաւանդման յաճախող մանուկներուն, պատանիներուն պարագան, ուր հայերէնի դասընթացներ կազմակերպուած են միայն նախակրթարանի տարիքէն վեր աշակերտներուն համար: Այս պատճառով ալ անոնց դերը կը մնայ զուտ խորհրդանշական ոչ-հայախօս մանուկներուն համար, իսկ հայախօսներուն համար ալ Ֆրանսերէնի կամ այլ տեղական լեզուին ամէնօրեայ դպրոցական կրթութեան սնուցողական թափը չունենալով կը մնայ աննշան:

ՀԱՅԵՐԷՆԸ ՇՏԱՐՈՒԱԾ ԼԵԶՈՒ

Եւ ինչո՞ւ հայերէն սորվելը ոչ

Հայաստան երախայի մը համար աւելի բարձր է ու անորոշ քան օտար լեզու մը սորվելը: Ենթադրեալ թէ օտար լեզու սորվելը ունի մասնակի համար, ինչպէս նաեւ հայ մասնակի համար անոր ուղեղին մէջ լեզուական անարատ մաքուր էջ մը բաժնու նման է ուր պիտի արձանագրուին նոր լեզուէն ստացուած հրճիչները, բառերն ու քերականական օրէնքները, երբ արդէն տեղական լեզու մը գորտուր կերպով իւրացուած է անոր կողմէ: Իսկ հայերէնի պարագային նոյն վեց-եօթը տարեկան մասնակի համար, կրնայ մաքուր էջ մը բանալու պարագայ մը հանդիսանալ, եթէ ընտանիքէն ներս անոր հետ բնաւ չէ կատարուած հայերէն խօսելու փորձը:

Սակայն, երբ մասնակին հետ հայերէն խօսելու, անոր հայերէն սորվեցնելու փորձեր եղած են տունէն ներս, առանց պէտք եղած միջոցները ձեռք առնուած ըլլալու եւ առանց պէտք եղած ժամանակը յատկացուած ըլլալու լեզուական փորձառութիւն մը փոխանցելու ու ապրեցնելու, մասնակը ընտանեկան անյաշող փորձին փորձառութեամբն ու յիշատակովն է որ կը վերագրուին կամ կ'երթայ հայերէն սորվելու միօրեայ հաստատութեան մօտ: Կան կիսաա մասնագիտ փոխանցման պարագաներ ալ, երբ մեծ հայր կամ մայր մը կամ այլ պարագայ մը ընտանիքէն ներս հայաստանութեան առանցքը հանդիսացած ըլլալով, յանկարծակիօրէն կը հեռանայ: Ընդհանուր առմամբ, նոյնիսկ եթէ լեզուն չէ իւրացուած, հայկական ենթահող մը կրնայ ապրուած ըլլալ տան մէջ, հայկական ինքնութեան տիրող գեղացում մը առկայ ըլլալ, առանց որ լեզուն ամբողջապէս փոխանցելու պայմանները ապահովուած ըլլան: Ուրեմն, յետագային, երբ ուշ տարիքին այդ փոխանցումը կատարելու փորձը կ'ըլլայ դարձեալ կամ միջոցով, պէտք է այդ նախաձեռնութեան գերակատարները՝ այսօրինքն՝ ծնողներն ու դպրոցին պատասխանատուները գիտակից ըլլան այն բոլոր դժուարութիւններուն զորս երախան պիտի զիմազըրաւէ: Երբ պատեմ են բոլոր մանկավարժական յենակներուն, յաջողեցնելու համար այդ ուսուցումը:

Անյաշող փորձը սրբազրիչ, մասնաւոր փոքր տարիքի մանուկներու մօտ, դժուարին հարց է: Փոքր տարիքին ամէնօրեայ գործածութեանէ դուրս այլ լեզու մը սորվելը մասնակին համար ինքնակամ չէ: Այդ որոշումը ընդհանրապէս հաստատութեան կամ ծնողական: Մանուկը կ'ենթարկուի այդ ընտրութեան: Սակայն կրնայ ներքնապէս հակառակ լինել պայմաններն ու կարճակերպութիւնը համոզիչ չըլլան իրեն համար:

Պետական դպրոցական համակարգը օտար լեզուներու դասաւանդումը կը պարտադրէ ըստ պետականօրէն սահմանուած կրթական ծրագրի: Երբ այդ որոշումը ընտանեկան նախաձեռնութիւն է, նորէն պարտադրութիւն մըն է մանուկին համար, սակայն պարտադրութիւն մը դպրոցական միջավայրէն, ուսման սահմանուած վայրէն ու անոր սահմանած ժամերէն դուրս: Ուրեմն, կարելի եղածին չափ այդ պարտադրութիւնը պէտք է հաճելի ընկերային ու ստեղծագործական ըլլալու պայմանները յարգել, երբ ընկերային ու ինք ըստ ինքեան պահանջ չէ:

Մէկ խօսքով՝ հայերէնը հայ մանուկին համար ինքնութեանական անընտրելիութիւններ ունի, զորս չունին ընդհանրապէս օտար լեզուներու ուսուցման հետեւող մանուկները:

Սակայն, այս չինչանակեր թէ հայերէնի ուսուցման համար չօգտագործուին օտար լեզուներ ուսուցանելու մեթոտները, որոնք հետաքրքրական ու անհրաժեշտ են: Այստեղ է որ կը դադուրի դպրոցներուն եւ այլ հայերէնի դասընթացներուն ստանձնած ծանր պարտականութիւնը որոնք յանձն կ'առնեն այն ինչ որ ընտանիքը չէ կրցած իրականացնել, այսինքն՝ երկրակուլութեան հող մշակել: Ընտանիքը չէ սնած համայնքային ներգրումէն, ոչ ալ համայնքը՝ ընտանիքներու ներգրումէն:

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԲԱՋՄԱՆԵՆՈՒԹԵԱՆ ՆՈՐ ՏԱՐԱԾԻՔ

Ընտանեկան ու համայնքային կառուցելու վեր կայ նաեւ պետական լեզուական ու կրթական քաղաքականութիւնը եւ տեղական երկրին սահմանադրական ու օրէնդրական համակարգին ստեղծած իրավիճակը որ թոյլտուութիւններու եւ կաշկանդումներու օրինական դաշտ մը կը սահմանէ, ուր դաւաճային, փոքրամասնական ու օտար լեզուներն ու մշակութիւնը ապրելու, գոյատեւելու եւ գոյակցելու դանազան հարաւորութիւններ ու արգելքներ կ'ունենան: Ուր համայնքային կառուցներու գործելու, կրթական ու մշակութային գործունէութիւն ծառայելու իրաւասութիւնները կը սահմանուին: Եւ այս օրինական սահմանին մէջն է որ կարելի է միայն հայերէն լեզուի իւրացման ընդունելի քաղաքականութիւն մը մշակել:

Արդարեւ, եթէ Փրանսայի պարտան նկատի ունենանք, այն ինչ որ անցեալին անհնար էր ընել Փրանսայի պետութեան Փրանսայի սակեզրոն լեզուական քաղաքականութեան պատճառով ու անոր կրթական համակարգին այլ փոքրամասնական ու գաւառային լեզուներուն հանդէպ համակեցութեան այլամերթ ու անհամատեղելի կեցածքով, այսօր կարելի կը դառնայ քաղաքական ու քաղաքականութեան Սիւլլիթեան ստեղծումին բերումով:

Եւրոպական Միութիւնը 1992ին կը բուհարկէ Եւրոպական Լեզուներու Ուխտը (Շաքք Էօրօփէէն տէ Լանկ) ², որ լայնատես լեզուական քաղաքականութեան մը որդեգրումն է, որ բազմալեզուային նոր քաղաքական համակարգ մը կը ստեղծէ, ուր հզօր պետական լեզուներու կողքին, ինչպէս՝ անգլերէն, Ֆրանսերէն, գերմաներէն, ելն. և, կան պաշտօնապէս ընդունուած գաւառային ու փոքրամասնութիւններու լեզուներ, որոնք կարգին հայերէնը եւ յատկապէս արեւմտահայերէն տարբերակը, իբր Եւրոպայի գիրկը հաստատուած փոքրամասնութիւններու բնածին լեզուն, որ անհետացման վտանգին ենթակայ ըլլալով պաշտպանութիւն կըրնայ վայելել, նիւթական նեցուկ ստանար Եւրոմիութեան տարածքին մէջ:

Փրանսան կ'ընդունի հայերէնը իբր փոքրամասնական լեզու, թէեւ չէ ստորագրած Եւրոպական Լեզուներու Ուխտը ³: Ներկայիս միայն Կիպրոսի Հանրապետութիւնն է, որ հայերէնը պաշտօնապէս ընդունած է իբր փոքրամասնական բնածին լեզու իր հանրապետութեան տարածքին եւ ստորագրած վերոնշեալ Ուխտը:

Անկախ Հայաստանի Գ. Հանրապետութիւնն ալ ընդունած է Եւրոպական լեզուներու Ուխտը եւ

պաշտօնապէս իր հողատարածքին վրայ ճանչցած մի քանի փոքրամասնական լեզուներ, ինչպէս՝ յունարէնը, սուաբէնը, քրաբէնը, ասորերէնը: Հայաստանի Հանրապետութիւնը հայկական իրակապտութեան մէջ ինքնութեանական նոր ազդեցիկ հասցէ մըն է, սակայն մինչ օրս գրօսաչափային մտայնութիւնը կը գերակշռէ մշակութային ու ինքնութեանական հարցերու լուրջ քննարկումին, Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններուն մէջ:

Մօտիկ ապագային մեծ ապաստաններ պէտք չէ ունենալ, որով իբր անկախ պետութիւն, Հայաստան գեռ անկարող կը մնայ բնիկ հայաստանցի քաղաքացիին անտեսական ու ընկերային տարրական պահանջները գոհացնելու: Մշակութայինն ու կրթականը երկրորդական կամ երրորդական կարգի մնացած կալուածներ են, շատ թէական է ապաստան հայերէնի պաշտպան հանդիսանալու, արեւմտահայերէնի հանդէպ անկանխակալ կեցողածք ցուցաբերելու, ընդհանուր առմամբ հայերէն լեզուի իւրացման քաղաքականութիւն մշակելու պետական քաղաքականութիւն մը: Այսուհանդերձ կարեւոր է ընդգծել որ անչունի պիւրօթահայութիւնը երկփեղկող, իրարու թշնամացող անցեալի խորհրդային շրջանի խանգարիչ գործունէութիւնը:

Փրանսայի մէջ Հայաստանի տարիին նշումը Փրանսա - Հայաստան - Սփիւռք գործակցութեան կարեւոր երեւոյթ մըն էր: Իսկ մշակութային մարզին մէջ «լեզուական» բնագաւառին՝ գրականութեան, թատրոնի, ... գրուած սահմանափակ տեղն ալ խօսուեւ պատկերը բացթողումներու:

ԲՆԱԾԻՆ ԼԵԶՈՒԻ ՓՈՒՍՆՅՄԱՆ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ

Ընտանեկան յարկէն ներս փոքր տարիքին հայերէնի, իբր բնածին լեզու, փոխանցման ճախողութեան պատճառներուն ուսումնասիրութիւնը կրնայ թերեւս անոր առաջին աննելու միջոցներուն մասին մը տածելու մղել: Իսկ եթէ ընտանեկան յարկէն ներս անկարելի է այդ փոխանցումը, կա՞ն արդեօք այլ ընտանեկաններ, ուրիշ ճանապարհներ, ծնողները փոխարինող անձեր կամ կառույցներ, որոնք պիտի կարենային ստանձնել այն ինչ ծնողները չեն կրցած իրականացնել:

Բնածին լեզուի իւրացումը մանուկին մօտ կը կատարուի բնակարանային, ամէնօրեայ չիումով: Անոր յաջողութիւնը ծնողներէն կ'ենթադրէ երեք հիմնական պայմաններու առկայութիւնը:

Ա - Համոզում բնածին լեզուի փոխանցման կարեւորութեան եւ գիտակցութիւն անոր ինքնութեանական արժէքին,

Բ - Ժամանակ,

Գ - Հայերէնի բաւարար գիտութիւն ու միջոցներ:

Երրորդ պայմանը՝ հայերէնի գիտութիւնը, անհրաժեշտութիւն մըն է, նոյնպէս՝ հայկական մշակութային փոքրիկ շտեմարանի մը գոյութիւնը, մանկական գիրքերու, երգերու, խաղերու:

Երկրորդ պայմանը՝ Ժամանակն ալ մեծ հարց է, յատկապէս ներկայ գերած քաղաքներու տնտեսական ու ընկերային պայմաններուն մէջ: Երբ երկու ծնողները կ'աշխատին, եւ ընտանիքէն ներս ուրիշ հայերէն գիտցող անձ մը չի կրնար ըզբաղիլ անոնց դասակին հետ, ան կը յանձնուի մանկապարտէզի մը կամ մանկախնամի մը: Այս պահէն արդէն հայերէնի ստացումը վտանգը

ած կ'ըլլայ, շարաթը հինգ օր երախան կարուած ըլլալով ընտանեկան անխնայական շրջանակէն:

Իսկ առաջին պայմանը էական է: Անոր բացակայութեան կարելի չէ յաջողցնել որեւէ լեզուական փոխանցում: Եթէ ծնողներուն մօտ տիրէ այն մտայնութիւնը թէ «Ինչ բանի պիտի ծառայէ հայերէն խօսիլը հիւրընկալ երկրի մէջ, երբ հարցը երախաներուն ապագային կ'վերաբերի, լեզու սորվելը պէտք է ծառայէ ապագային դիւրութեամբ գործ մը գտնելու», կամ մինչև անոնց անտեղի մտալիսութիւնը թէ «հայերէն սորվելը կրնայ վտանկ երախային Փրանսերէն կամ տեղական լեզուն սորվելուն» եւ գեոն «նախ Փրանսերէնը թող սորվել, յետոյ՝ հայերէնը» եւ կամ շուտով տեղական միջավայրին համարվում քաղաքացի երեւելու, տեղացիին նմանելու տրամադրութիւն մը: Նոր գաղթած հայ ընտանիքներուն համար՝ օտար կամ այլ երրորդ աշխարհէն վախած անձի երեւոյթը թօթափելու ցանկութիւնը: Ստանամուսնութիւններու պարագային եւ նոյնիսկ հայ գոյգերու պարագային, այլ բարձր կացութիւններ կը ստեղծուին եթէ ամուսիններէն մէկը որեւէ պատճառով հակառակի հայերէնի ուսման:

Ընդհանրապէս լայնատեսութիւնը եւ մշակութաիրութիւնը բնական դեղատոմսերն են նման դիրքերու առաջին աննելու համար: Բայց կայ նաեւ Հայերուս պարագային այլ էական ազդակ մը բնածին հայաստանութեան կառելու: հայերէնը ապրեցնել, կը նշանակէ իբր ինքնանկախ հաւաքականութիւն ուրիշ հաւաքականութիւններու կողքին գոյատեւելու իրաւունք ստանալ, որուն շնորհիւ կարելի է հետապնդել Հայու ճակատագրին առնչուած բոլոր միւս պայքարները: Հայերէնը ապրեցնել Եղեռնի դէմ եղած առաջին եւ մեծագոյն յաղթանակն է, լեզուով մշակոյթը կ'ապրի, միայն զոհերուն եւ նահատակներուն յիշատակը չէ որ կը յաւերժանայ, այլ անոնք կը շարունակեն ապրիլ իրենց բնորոշ ու վերապրողներու սերունդին փոխանցուած մշակութային ժառանգութեան ընդմէջէն:

ՄԱՆԿԱՍԵՆԱՄՆԵՐ ՈՒ ՄԱՆԿԱՄՍՈՒՐՆԵՐ ԿԱՆՈՒՆԱԿԱՆ ԵՐԿՂԵՆՆԵՐԸ ԵՒ ՆՈՐ ԳՆՆԵՐԸ

Փրանսահայ հաւաքականութիւնը բնաւ չէ փորձած օգտուիլ Փրանսական մանկախնամներու ու մանկապարտէզներու համար հաստատուած գրութեանէն, որ հակառակ ներգրում մը պիտի ըլլար նախամանկապարտէզեան շրջանի մանուկներուն երկլեզուութեան դուռը բանալու: Արդարեւ, Փրանսա գաւառան պաշտօնական եւ անպաշտօն մարմիններու միջոցաւ, ինչպէս՝ Ընտանեկան Յատկացումներու Գանձանակ (Գէս տ'Ալլոբատիոն Ծաւիլիալ), Ընկերային Ապահովագրութիւն, քաղաքապետարան, թաղապետարան, նաեւ՝ անկախ ընկերութիւններ ու հաստատութիւններ, հիմնած են մանկապարտէզներու պատասխանատու մանկախնամներ, որոնք կ'օգնեն ծնողներու բերթթեցնելու, անոնց աշխատանքի ժամերուն եւ արձակ օրերուն, նախադպրոցական տարիքէն մինչև 5-6 տարեկան մանուկներուն խնամքը յանձն առնելով:

Այս գրութեանէն կ'օգտուին բնականաբար բոլոր այն հայ ծնողները որոնք աշխատանքի ժամերուն չեն կրնար իրենց զակին հետ զբաղիլ: Այս գրութիւնը կարելի է նաեւ գործածել կանխահաս երկլեզուութեան

ամբողջական համար, անոնց կողմից որոնք կարողություն ունենան հայերենի գիտություն պահպանելու և լեզուական փոխանցումը կատարելու, անոնք կրնան հայ մանկախնամներու դերակրողները որպեսզի իրենց զուգահեռ պահեն եւ միաժամանակ մասնակցի հայերենը իւրացրելու և բնական պայմաններում մէջ եւ նաեւ իրեն հասակակիցներու շրջակայքում մէջ, որովհետեւ մանկախնամ մը պաշտօնագրի կրնայ միաժամանակ մինչեւ երեք երախայ պահել իր տան մէջ:

Այդ դրութեան կրնան նաեւ օգտուել հայերէն լաւ գիտցող ծրարներ որոնք երբ նորածին երախայ մը ունենան, կրնան ուրիշ ընտանիքներէ երկու երախայ ալ ընդունել իրենց տան մէջ, իբր վարձատրուած աշխատանք, եւ իրենց պակաս ինամելու զուգահեռ օգտակար ըլլալ նաեւ ուրիշ ընտանիքներու:

Ասիկէ անդին կարելի է նաեւ ծրարական կամ ընկերակցական մանկամտերնէր բանալ ու պաշտօնագրի ընդունելի երախաներ ու պետական նպատակներ ստանալ զայն տնօրինելու համար:

Ահաւասիկ, նոր կրթական ու մշակութային ասպարէզ մը հայերի տասարդութեան եւ գործելու տարիքի անձերու համար, որոնք մասնագիտական աշխատանք տանելով միաժամանակ պիտի նպաստեն ընտանեկան հայերէնի վերահաստատման ընտանիքներէն ներս ու անոնց զուակները բնական եղանակով սորվին հայերէնը երկլեզու կամ բազմալեզու միջավայրի մէջ: Ասպարէզ մը որ աւելի արդասարբէր է քան հայերէնի ուսուցիչներուն որ ներկայիս շատ սահմանափակ կը մնայ, նկատի առնելով հայկական դպրոցներուն սահմանափակ թիւը եւ այնտեղ պաշտօնավարելու կանչուած հայ ուսուցիչներուն սահմանափակ պահանջը:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ԿՈՒՈՒԱՆԸ

Մինչեւ երեք տարեկան, նախամանկապարտէզեան շրջանին ստացուած ու ապրուած լեզուական մշակույթը անփոխարինելի է: Եւ այս փամանակահատուածին համար ծրարողները մշակուած կրթական թելադրանքներու ու տարրական ծրագրի կարիքն ունին: Նաև՝ քաջալերանքի կարիքը, մանկավարժական տարրական գիտելիքներուն ծանօթանալու, հետաքրքրուելու երկլեզուութեան յենակներով: Ծնողներու համար արհեստավարժ մանկախնամներու սերունդի մը պատրաստութիւնը և տեղեկատուական ցանց մը, հսկայական ներդրում մը պիտի ըլլար այս կալուածէն ներս:

Այսպէս նախադպրոցական շրջանի հայերէնի փոխանցման հարցը կը վերիմաստաւորէ հայերէնի ուսուցման համայնքային համակարգը, փոքր ու մեծ կառույցներուն աշխատանքը, կը վերաբերէր ընտանեկան յարկէն սկսեալ մինչեւ միօրեայ եւ ամէնօրեայ դպրոցներու, մշակութային տուններու, եկեղեցւոյ աշխատանքը, մինչեւ արուեստագէտներուն անտեսուած դերը որոնք մանկական աշխարհին համար մշակութային ու մանկավարժական գեղարուեստական ծրագրերն են իրենց քաջալերանքը, երգեր պատրաստող մշակներ են: Ընտանիքէն ներս հայերէնի վերահաստատումը հայկական դպրոցական ցանցի մը ստեղծումին նախապայմանն է:

Երրորդական Միութիւնը, իբր բազմազգեան զերպետութիւն, բազմալեզուութեան նոր տարածք մըն է ու նոր փորձառութիւն մը, ուր Յը

րանսան ալ իբր հիմնադիր պետութիւն յամբարձալ կը բացուի բազմալեզուութեան: Հայերէնի գործածութեան համար ալ այլ լեզուներու կողքին գոյատեւելու ու զարգանալու նոր հորիզոն մը կ'ուրուագծուի, եթէ անշուշտ այդ առիթը նպատակայարմարօրէն օգտագործուի հայ համայնքներուն կողմէ:

Աշխարհայնացումի դարուն համատարած միալեզուական վտանգը բոլոր ազգերու գլխուն կանգնած է դամոկլեան սուրի նման: Անգլերէնի միահեծան իշխանութիւնը կը սպառնայ բոլոր լեզուներու զարգացման: Ասոր կողքին կան նաեւ այլ պետութիւններու սահմանած միալեզուութեան աքցաններ, ինչպէս Ֆրանսերէնը, Ֆրանսայի մէջ, թրքերէնը՝ Թուրքիոյ մէջ, արաբերէնը՝ Միջին Արևելքի մէջ, նոյնիսկ՝ արևելահայերէնը՝ Հայաստանի մէջ: Միալեզուութիւնը, ըլլայ ան անգլերէն, Ֆրանսերէն կամ հայերէն, մէկ լեզուի մէջ լծանալու, մէկ լեզուամտածողութեամբ սահմանափակուելու վտանգը կը ներկայացնէ, ուրիշին, այլին բացուելու հնարաւորութեան, այլընտրութեան կարողութեան ինքնազրկում է: Ընտանիքի մէջ հայերէնի վերահաստատումը կարելի է կրնան մըն է պայքարելու մշակութային ինքնուրոյնութիւն պահպանելու, միատեսակ ու միահարթակ ընկերային ու մշակութային արժէքներու տիրապետութեան ձեռքազատելու, այլօրէն մտածելու ազատութիւն պաշտպանելու: Ընտանեկան հայերէնը երկլեզուութեան բացուելու սեմնն է: Ան ինքնութեանական պայքարի հիմք է եւ միաժամանակ հաւաքական մշակութային լծացումի դէմ մղուած դադարաբանական պայքար:

ՃԻՐԱՅՐ ՉՈՒԱՔԵԱՆ

(1) Ժիլպէր Ծալկալեան - լեզուաբան եւ կանխահաս երկլեզուութեան մասնագէտ: Ունի բազմաթիւ գիտական յօդուածներ եւ երկու հրատարակուած աշխատանքներ՝ Gilbert Dalgalian — *Enfances Plurilingues* (2000), Ed. l'Harmattan; *Reconstruire l'éducation — ou le désir d'apprendre* (2007), Ed. Temps.

(2) Եւրոպական Լեզուներու Ուխտը (Charte Européenne des Langues) նպատակ ունի պաշտպանելու, ֆաշլաբելու պատմականօրէն Եւրոպայի տարածքին հաստատուած ու խօսուած գաւառային ու փոքրամասնական լեզուները:

(3) Ֆրանսայի Սահմանադրական հորիւորդը 1999ին ընդմիջեց Ֆրանսայի պետութեան կողմէ Եւրոպական Լեզուներու Ուխտի ուղեգրումը, աւարելով որ ան կը հակասէ Ֆրանսայի Սահմանադրութեան 2րդ յօդուածի տրամադրութեան՝ «Հանրապետութեան լեզուն ֆրանսերէնն է»: Սակայն, 2008 Յուլիսին սահմանադրական բարեփոխումով մը, 75-1 յօդուած, Ֆրանսան գաւառական լեզուները ընդունեցաւ իբր ազգային ժառանգութիւն:

(4) Տե՛ս. «ԿՈՉ "ԾՆՈՂԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐՄԱՆ ԻՐ"»-ը, Լաբա Վարդանեան, «Յատաչ», 2004 Սեպտ. 2:

(5) Այս յօդուածին մէջ գործածած եմ բնածին կամ ընտանեկան հայերէն և ոչ՝ «մայրենի» եզրը, նորածին մանուկին ստիպած առաջին լեզուն կամ լեզուները բնորոշելու համար: Ինչո՞ւ:

«Մայրենի»-ի հասկացութիւնը, նեղ կու գայ մեր այսօրուան բազմալեզու իրականութեան լեզուական դրութիւնը բացատրելու: Արդէն եղեռնէն ու տարագրութեան շրջանէն ի վեր անորոշ եւ անոր իմաստային եզրերը: Սփիւռքի մէջ,

ԵՐԱՅԱՆԵՐ ՊԱՀԵԼՈՒ ԶԱՆԱԶԱՆ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐ (*)

Երկու հիմնական եղանակներ գոյութիւն ունին.

Ա - Հաւաքական պահպանութեան կեդրոնները

Բ - Անհատական պահպանութեան միջոցները

Ա - ՀԱՄԱԿԱՅԱԿԱՆ ՊԱՀՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՂՈՆՆԵՐԸ

Երայսաներ պահելու զանազան կառոյցներ գոյութիւն ունին որոնք կրնան այս մարզին մէջ ծնողները գահացնել՝ մանկամտեր, մանկապահոց (halte-garderie), մանուկներու այլազան ընդունարաններ (structure multi-accueil) եւ մանուկներու պարտէզ (jardin d'enfants): Բոլոր այս հաստատութիւնները ենթակայ են յատուկ կանոնակալութեան եւ ստիպուած են գործելու Շրջանային Ընդհանուր հորիւորդի կողմէ մասնաւոր արտօնագիր ստանալէ ետք:

Գետափ մանկական պահպանութեան արհեստավարժ գործողներ կ'ապահովեն այդ աշխատանքը: Ընդունելութեան վայրը կը յարգէ անվտանգութեան չափանիշները եւ անոր ներքին կարգն ու սարքը կը խրախուսէ մանուկներու ժրջանութիւնը:

Ըստ կառոյցին ներքին սարքաւորումին, երայսաները կրնան ընդունուիլ կանոնաւոր կամ ժամանակաւոր կերպով մինչեւ իրենց մանկապարտէզ արձանագրութիւնը:

Կը մատակարարուին շրջանային կառավարական մարմնի մը կողմէ (թաղապետ, ֆալապետ, գիւղապետ, եւլն.) կամ անձնական նախաձեռնութեամբ տնտեսուած կառոյցներով (ընկերակցութիւն, ընկերութիւն...):

Ընտանեկան Յատկացումներու Գանձարանը (Caisse d'Allocation Familiale) կ'օժանդակէ բոլոր մանկական հաւաքական ընդունարաններու տնտեսութեան: Ծնողներէն ալ կը պահանջուի վճարում մը, որուն գումարը կը սահմանուի ըստ պաշտօնական ստախանացուցակի որ նկատի կ'ունենայ ընտանիքներուն եկամուտը:

ՄԱՆԿԱՎԱՐՄԱՆ ԻՐՆԵՐՈՒ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ

Մանկամտերները երայսաներ կ'ընդունին կանոնաւոր կերպով գործի կամ այլ պատճառով իրենց գաւառներուն ցերեկուան հոգածութիւնը ապահովելու անկարելիութեան առջեւ գտնուող զոյգերէ:

Գոյութիւն ունին երեք տեսակի մանկամտեր.

ա - Հաւաքական մանկամտերներ (crèches collectives)

բ - Ընտանեկան մանկամտերներ (crèches familiales)

գ - Ծնողական մանկամտերներ (crèches parentales)

ա - Հաւաքական մանկամտերներ կ'ընդունուին մինչեւ չորս տարեկան: Անոնք կանոնաւոր կերպով 20էն 60 երայսայ կրնան ընդունելի: Անոր ներքին դասաւորումն ու մանկավարժական սարքերը կը նպաստեն մանուկներուն մարմնային ու հոգեկան կարողութիւններու արթնութեան: Մանուկներուն խրանմէք յանձն կ'առնուի դետափ մանկան արհեստավարժ զանազան մասնագիտութեան տէր խմբակի մը կողմէ (մանկամշակ, դաստիարակ, մանկաբույժ, մանկախնամ...):

բ - Ընտանեկան մանկամտերները պարագային մանուկները կը պահուին մանկախնամին տունը: Մանկախնամը պաշտօնեան է ֆալապետարանի մը կամ այլ Շրջանային հորիւորդի: Կը վարձատրուի անոր կողմէ: Երայսաները մանկախնամին կը յանձնուին պաշտօնական խողովակով, ան իրաւունք չունի մերժելու իրեն հոգածութեան յանձնուած մանուկները, ոչ ալ կարելիութիւնը ունի իրեն անձնապէս դիմող ծնողներուն ընդառայելու: Կրնայ միաժամանակ առաւելագոյնը երեք երայսայ պահել:

գ - Ծնողական մանկամտերներ կառոյցներ են որոնք կը սնօրինուին ծնողական ընկերակցութեան մը կողմէ, որ կը մասնակցի մանուկներուն ընդունելութեան արհեստա-

ան կը կրէ նաեւ հայրենասիրութեան, հայրենաբաղձութեան գորաւոր շեշտ մը: «Մայրենի»-ն կը յիշեցնէ, բերուս ալ աւելի կը բացօթէ բօքափուրկ կամ կորուստը, տարագիրներուն երկրէն իրենց հետ բերած գաւառային կամ գիւղացիական մշակույթին, մտայնութեան, հողին ու միջավայրին համը ու հորը կրած բառապաշարին: «Մայրենի»-ով մէկ օրէն միւսը գաւառացի, գիւղացի Հայը դարձաւ սփիւռքային ֆալապետ: «Մայրենի»-ն յանախ կը գործածուի «մաքուր» արեւելահայերէն կամ արեւմտահայերէն ըսելու փոխարէն, որ դըպրոցը ստիպուած է, հետո անոր արեւմտական իմաստն որ մօր կողմէ փոխանցուած լեզուն կը յատկանշէ:

Անոնք պարագան Միջին Արեւելի բրքախօս հայ գաղութներուն, որոնց գաւառները բոլորն ալ «մայրենի»-ն ստիպեցան հայկական դպրոց յանախելով: Նոյնը կարելի է ըսել Եղեռնէն ետք Արեւմտահայաստանէն տարագրուած բոլոր Հայերուն որոնց մէջ տեղի ունեցան ներգաւառային խառն ամուսնութիւններ՝ խարբերողին մշեցիին հետ, կամ բրքախօսը գաւառախօս

սին հետ, որոնց գաւառները դըպրոց երբայով «մայրենի»-ն զարձան ու բոլորն ալ մոռցան իրենց մօր աւանդած գաւառայինը:

Եւ դեռ կայ հորիւորդային Հայաստանի պարագան ուր «մայրենի»-ն բռնագրօսիկ ուրիշ իմաստ ունէր: Հոն ալ բոլոր գաւառախօս եւ արեւմտահայախօս Հայերը ստիպողաբար սովետական «մայրենի»-ն ստիպեցան, որուն ֆարգչական մեքենան արեւելահայերէնը «Մայր Հայաստան»-ի պետական լեզուն հռչակելով, «մայրենի» կ'ընդունէր միայն խորհրդային արեւելահայերէնը, արեւմտահայերէնը մահուան դատապարտուած նկատելով: Մըստայնութիւն մը որ դեռ ի գորտէ Հայաստանի Գ. Հանրապետութեան օրով կարգ մը պետական շրջանակներու մօտ:

Արեւմտեան Սփիւռքի տարածքին ընտանեկան կառոյցը այնքան յեղաշրջուած է, որ երկմշակութայնութեան դրութեան մէջ հայերէնը շատ յանախ կրնայ բնածին ըլլալ կամ ընտանեկան լեզուն ըլլալ ու մօր կողմէ փոխանցուած չըլլալ, այլ՝ հօր կամ մեծ հօր, մեծ մօր կամ այլ ընտանեկան պարագայի կողմէ:

ՄԱՆԿԱԽՆԱՄԻ ՀԱՒԱՆԱԳԻՐ (AGREMENT) ՍՏԱՆԱԼՈՒ ԴԻՄՈՒՄՆԱԳՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐԸ (**)

Իբր մանկախնամ աշխատելու համար պետք է ստիպողաբար ՀԱՒԱՆԱԳԻՐ մը ստացած ըլլա՞ք Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդի նախագահէն:

Դիմումը գոր կը կատարէ՞ չի կրնա՞ր ընդգրկել միաժամանակ անոնի քան երեք երախաներու հիւրընկալութիւն (art. L. 421-4 du Code de l'Action sociale et familiale):

Եթէ հաւանագիրը շնորհուի ձեզի, կը ստանա՞ք նամակ մը որ կը նշուի, ըստ ձեր հիւրընկալման հնարաւորութիւններուն, երախաներուն քանակը գոր կրնա՞ք հիւրընկալել, եւ պահանջեալ պարագային անոնց տարիքն ու հիւրընկալման ժամանակաշրջանը:

ՀԱՄԱՐՕՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Իբր մանկախնամ աշխատելու համար պիտի դիմէ՞ք հաւանագիր ստանալու կամ ձեր ունեցած հաւանագիրը վերանորոգելու. Այս արհեստին գործունէութիւնը կը կախանայ երախաներ ընդունելու մէջ, անպահանջ տան մէջ, առօրեայ ժամանակաւոր կերպով, վարձատրութեան փոխարէն. անոնք կրնան յանձնուիլ ուղղակի ծնողներուն կողմէ կամ ընտանեկան մանկամտութի պարագային Ընտանեկան Ընդունելութեան (Relais Familial) գրասենեակի մը խողովակով: Այս միջոցով ծրուողներ պիտի կարենան հաշտեցնել իրենց ընտանեկան կեանքն ու աշխատակային ու ընկերային պարտաւորութիւնները:

Մանկախնամը, ծնողին կողքին, լրացուցիչ աշխատանք կը տանի, իրեն յանձնուած երախաներուն հանգրատութեան ու անոնց կրթութեան պատասխանատուն է, սահմանուած աշխատաժամի համար: Պետք է

կարենայ գտնուել տալ մանուկներուն ֆիզիքական ապահովութեան ու հոգածութեան հիմնական պահանջներուն, օժանդակել անոնց ներգաղթական գարգացման, նկատի առնելով ծնողներուն սպասումները կրթական մարզէն ներս:

Որպէս մանկախնամ գործելու համար, պետք է կամ ֆրանսահրպատակ ըլլալ, եւրոպական Միութեան եւ կամ եւրոպական Տնտեսական Գոտիի անդամ երկրի քաղաքացի, իսկ, օտարապատակներուն համար, ուժի մէջ եղող եւ գործելու իրաւունք տուող կեցութեան թուղթի տէր ըլլալ եւ դատապարտուած չըլլալ այս ստպարէզի մէջ գործելու կապուած հարցով:

Ի՞ՆՉՊԵՍ Կ'ԸՆԹԱՆԱՑ ՀԱՒԱՆԱԳԻՐԻՆ ՍՏԱՅՈՒՄ Ը

Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդը կանոնաւոր կերպով տեղեկատուական ժողովներ կը կազմակերպէ այս ստպարէզին վերաբերեալ: Հաւանագիր ստանալու առաջին դիմումին առթիւ, ձեզի խորհուրդ կու տանք որ մասնակցի՞ք այս ժողովներէն մէկուն, որպէսզի անի լազիմա՞ք մանկախնամի դերին ու անոր պատասխանատուութիւններուն, անհրաժեշտ ունակութիւններուն ու երախայ ընդունելու պայմաններուն մասին, գոր այս ստպարէզին մէջ գործողն է կը պահանջուի:

- Որքէ ետք պետք է...
- ուշի ուշով լրացնել դիմում նագիրը.
- բժշկական քննութենէ մը անցնել, վստահ ըլլալու համար որ ձեր առողջական վիճակը ձեզի կը թոյլատրէ երախաներով զբաղիլ.
- ձեզի թերեւ անպարտութեան դատական տեղեկագիր, տան յար-

կէն ներս բնակող լճէն մեծ տարիքի բոլոր չափահասներուն համար.

- ԲՊՔ-ածրարը ապահովագրուած ուղարկել կամ անձամբ յանձնել Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդի նախագահին:

Եթէ ձեր ԲՊՔ-ածրարը լրիւ չէ, 15 օրուան ընթացքին ձեզմէ պիտի պահանջուին պակասող փաստաթուղթերը:

Եթէ ձեր ԲՊՔ-ածրարը լրիւ է, ըստացագիր մը կը դրկուի կամ կը յանձնուի ձեզի: Ստացագիրին վերայ նշուած թուականէն սկսեալ, Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդի նախագահը երեք ամիս ժամանակ կ'ունենայ ձեր դիմումին ընդատուելու:

Այս ժամանակաշրջանին, արժեւորում մը պետք է կատարուի մարզային յատուկ սպասարկութիւններուն կողմէ, որպէսզի կարելի ըլլայ գնահատել ձեր տրամադրած ընդունելութեան պայմանները, նկատի ունենալով ձեր դիմումը, երախաներուն թիւը գոր կարող է՞ք ընդունիլ եւ ի պահանջեալ հարկին, երախաներուն տարիք եւ ընդունելութեան յատուկ ժամանակաշրջանը:

Ձեր հետ մէկ կամ մի քանի տեսակցութիւններ, ինչպէս նաեւ ձեր տունը այցելութիւն մը տեղի պիտի ունենայ, որոնց նպատակն է գնահատել.

- ձեր տրամադրելիութիւնը եւ ձեր կազմակերպուելու ու յարմարելու կարողութիւնը.

- ձեր հարձրակցութեան եւ երկխօսութեան կարողութիւնը եւ խօսակցական ֆրանսերէն լեզուին տիրապետումը.

- ձեր դիտարկելու կարողութիւնն ու լեզուով անհատապէս անէն մէկ երախայի կարիքներու, ծնողներուն սպասումները նկատի առած,

- մանկախնամի դերին ու պատասխանատուութիւններուն մասին ձեր ունեցած գիտութիւնը.

Եթէ ձեր տան վիճակը, մեծութիւնը եւ մթնոլորտը կը թոյլատրեն որ ապահովուին անչափահասներուն համգիտը եւ անվտանգութիւնը, նկատի առած անոնց թիւն ու տարիքը, որոնց համար հաւանագիրի դիմումը կատարուած է եւ եթէ կարող է՞ք կանխորոշել բոլոր այն հաւանական վտանգները գոր ձեր բնակարանը կը ներկայացնէ փոքրիկներուն եւ նախատեսել այն անհրաժեշտ յարմարանքները հաւանական արկածներու առաջին անոնց:

Նկատի պիտի առնուին նաեւ ձեր ընտանեկան պարագաները եւ անոնց համարախորհուրդը ձեր աշխատանքային ծրագրին:

Եթէ երեք ամուսն ժամանակաշրջանի աւարտին, պատասխան ըստացած չըլլա՞ք, լոյսեայն հաւանագիրի մը տիրացած կ'ըլլա՞ք, որ Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդին նախագահին կողմէ վկայագիրով մը կը հաստատուի:

Հաւանագիրի մերժումին պարագային ծանուցանող նամակը կը բացայայտէ զրգայատմաները, ինչպէս նաեւ մերժողական որոշումը վերաքննութեան ենթարկելու համար ձեզի յանձնարարուած միջոցներն ու պայմանաժամերը:

որուն կէտը պետք է անցընէ՞ք նախքան ձեր երախայ ընդունելը եւ մընացեալը՝ աշխատանքի սկսելուն առաջին երկու ամիսներուն ընթացքին: Ինչպէս նաեւ շտապ օգնութեան տարրական խնամքը գիտնալու:

Յարգելու հաւանագիրին տրամադրութիւնները երախաներու քանակին ու ընդունելութեան եղանակին վերաբերեալ (միաժամանակ 3 երախայ եւ ընդամէնը՝ 6, բացի յատուկ արտօնութեան պարագաներէն). տունէն ներս, երեք տարեկանէն վար ձեր գաւակներուն, թռններուն, կամ ազգականներու գաւակներուն ներկայութիւնը, անոնց թիւին չափով կը գեղջէ հաւանագիրին թոյլատրած երախաներ ընդունելու քանակը:

Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդի նախագահին տեղեկացնելու բոլոր այն կարեւոր անցուղիները, ձեր ընտանեկան վիճակին ու գործունէութեան վերաբերեալ (նոր երախաներու ժամանում ու մեկնում, արկածներ, մահ...):

Եթէ մասնաւոր անձի մը կողմէ գործի կոչուած է՞ք, անձնական մասնագիտական պատասխանատուութեան ապահովագրութիւն ունենալ պաշտպանուելու համար բոլոր այն վնասներուն դէմ գորս երախաները կրնան յարուցել իրենց ընկերակիցներուն եւ անոնց հանդէպ որոնց գործը իրենք կրնան ըլլալ:

Համակերպելու աշխատանքային օրէնագրութեան տրամադրութիւններուն, եւ եթէ անհատի մը կողմէ աշխատանքի կոչուած է՞ք՝ համակերպելու մանկախնամներու արհեստակցութեան պայմանագրութեան (Convention collective), որուն գործադրութիւնը ստիպողական է: Ինչպէս նաեւ գործատիրոջ հետ կնիւնա՞ք աշխատանքային պայմանագիրին:

Եթէ տեղափոխուի՞ք, ձեր նոր հասցէն հաղորդէ՞ք նոր բնակութիւն հաստատած մարզի Ընդհ. Խորհուրդի նախագահին, որ ամիս մը պայմանաժամ կ'ունենայ այցելելու ձեր նոր բնակարանը եւ հաստատելու ձեր հաւանագիրին լրագործութիւնը:

Յարգելու ձեր հաւանագիրին կցուած ու ձեզի յղուած մանկախընամի գրքոյկը:

ՀԱՒԱՆԱԳԻՐԸ ձեզի թոյլ պիտի տայ՝

Մասնագիտական աշխատանք տանելու, ուղղակի ծնողներու կողմէ կամ ընտանեկան մանկամտութեան կառույցի կողմէ գործի լրծուելով.

օգտուելու ընկերային զանազան առարկայութիւններէ՝ վնասուած արձակուրդներ, ընկերային ապահովութիւն, ծերութեան, գործազրկութեան, եւ այլ ընկերային հատուցումներէ:

օգտուելու տուրքի յատուկ դրուածքէն,

օգտուելու լրացուցիչ արհեստագիտական վարժընթացներէ . . .

(**) Այս դրութիւնը Հաւանագիր ստանալու դիմում նագրին բացառօրոգական բաժնէն առնուած է: Դիմում նագիրը պէտք է Շրջանային Ընդհանուր Խորհուրդի նախագահին յղուի (Cerfa 13394*01):

վարժ անձնակազմի օգնութեամբ (մանկավարձ, մանկավարժ, օգնականներ): Ընդունուող մանուկներուն քանակը սահմանուած կը մնայ 20ով:

Ծնողական մանկամտութիւնը կը ջանան մանուկներուն արթնութիւնը քաջալերել ծնողներու մասնակցութեամբ:

Բ - ԱՆՀԱՏԱԿԱՆ ՊԱՇՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

Մանուկը կրնայ՝
ա - ընդունուիլ մանկախնամի մը տան մէջ

բ - պահպանուիլ ընտանեկան յարկին մէջ ծնողներու կողմէ վարձատրուած անձի մը կողմէ:

Առաջին պարագային, մանկախընամը քաջալերուած պարագային մը տրուած ընտանեկան մանկամտութի մը աշխատատեղը ըլլալով հանդերձ, իր տան մէջ կ'ընդունի մանուկները. կրնայ նաեւ վարձատրուելու ուղղակի ծնողին կողմէ: Այս պարագային մանկախնամը իր տան մէջ կրնայ ընդունիլ երեք երախայ

(*) Սոյն տեղեկատուական յօդուածը առնուած է Ընտանեկան Յատկազումներու Գանձանակի (CAF) Համարձակողական կազմէն, հասցէ՝ www.caf.fr

ԱՐԱՅԱՄ ԱԼԻՔԵԱՆԻ ՏԵՂԸ ՄԵՐ ԻՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Երեւանի Սարգիս Սաչենց-Փրին-
թինֆո հրատարակչատունը հոյա-
կապ նուէր մը ըրած է մեզի այս
տարի. հրատարակչատունը է Արքա-
համ Ալիքեանի բանաստեղծութիւն-
ներու և թարգմանութիւններու հա-
տարար մէջ հատորը, 478 միջակ
չափի էջերու մէջ, իրեն յատուկ այն
նուրբ ճաշակով, որ գերբը կը վե-
րածէ ակնահաստայ առարկայի:
Չայն ձեռները եւ դիտելը զգայա-
կան հաճոյք է ընթերցողի իմա-
ցական տօնէն առաջ: Հայաստանի
Ազգային ժողովի նախկին նախա-
գահը՝ Պ. Տիգրան Թորոսեանը, իր
մասնակցութիւնը բերած է բանի
այս կոչումին՝ մեկենաս դառնա-
լով հրատարակչատունը:

Կըսուի, թէ Ալիքեանին երկրորդ
հատոր մըն ալ պիտի հրատարակ-
ւի շուտով: Երանի այն ատեն հե-
ղինակը առիթ ունենայ ստուգել
սրբագրութիւն կատարելու, որ
պէտքի մեր հրատարակչատունը
անխուսափելի վերադարձնուի նուա-
զագային իրենց ներքին հնարաւորու-
թիւն ստեղծուի:

Այս հատորը գումար մըն է յոյզի
եւ խոհի վախճանամասայ արտայայ-
տութեան: Ուսումնամեակին առի-
թով մէկտեղելով իր վաստակին
յատկանշական էջերը՝ բանաս-
տեղծ - թարգմանիչը վերջնական
իր տեղը կը ճշդէ կարծես մեր իրա-
կանութեան և գրականութեան մէջ:

Այս տեղը շատ որոշ չէր երկար ա-
տեն Ալիքեանի վարած կեանքին եւ
ստեղծած թերթիկութեան ընթացիկ
պատճառով: Անվայր մարդ էր ան
մեղի համար եւ անկայք բանաս-
տեղծ: Քաղաքէ քաղաք փոխադրու-
ած ծնունդէն ի վեր, ո՛չ խորհրդա-
հայ, ո՛չ սփիւռքահայ՝ իր թերթի-
կութեամբ, կարծես քանկերովը
գարու սկիզբի արեւմտահայ բա-
նաստեղծութեան աւանդը կը շա-
րունակէր ժամանակի եւ միջոցի
պատուարներէն անդին:

նետեց Մոսկուա, ուր մնաց մինչեւ
Սորհրդային Միութեան փլուզու-
մը:

Մոսկուայի մէջ ալ գաղթական էր
Ալիքեան: Կը բնակէր կեղերնի պը-
տիկ մէջ յարկաբաժինը, կը դասա-
խօսէր Մաքսիմ Կորբի համալսարա-
նին մէջ, ուր ուսանած ալ էր,
թարգմանութիւններ կ'ընէր, կ'ա-
խտակցէր հայրենի մամուլին եւ
գիրքը կը հրատարակէր, եթէ եւ երբ
հնարաւորութիւնը ունենար: Սրով-
հետեւ, իրեն, ինչպէս շատերուն
համար, հրատարակուիլ մեծ դժ-
ւարութիւններու կապուած էր:

Իննսունական թուականներու ըս-
կիզբէն ի վեր Ալիքեան վերադար-
ձած է Լիբանան, կը գտնուի այն
վայրը, որ հարազատ եղած էր ի-
րեն: Երեւանը, Մոսկուան իր տե-
ղերը չէին, չէին եղած: Լիբանանը
այլ էր քառասունական թուական-
ներուն. պատանութեան իր միջա-
կային էր, ինքնիրագործումի ճի-
գերուն վկան: Բանաստեղծը գտած
էր վերջապէս իր տեղը:

Կարելի չէ ըսել: Տարբեր էր ա-
մէն բան:

Պուրճ-Համուտը, ուր բնակեցաւ
ան սկիզբը, այնքան փոխուած էր,
որ արեւելումի դժուարութիւն ու-
նեցող Ալիքեանը չէր կրնար իսկ հօ-
րենական իր տան թողը երթալ ա-
ռանձին: Փարսյան ու Պիքֆայան,
ուր բնակեցաւ յետագային, ընդար-
ձակուած էին աներեւակայելի չա-
փերով, Պայտան, որ իր յաջորդ
բնակավայրը եղաւ Լեռնայի բնա-
նի մէջ, գոյութիւն իսկ չուէր իր
պատանութեան շրջանին իբրեւ ծա-
նօթ գիրք:

Աւելին. Պէյրութէն հիւսիս տա-
նող ճանապարհը, որ պտոյտներու
դասական սկզբնակէտ էր, փոխ-
ուած էր անճանաչելիութիւն: Ժամա-
նակին նեղ, հին ճամբայ մըն էր
ան, որուն երկայնքին սլքաւով
կ'երթայինք Տպայէ եւ Նահը ըլ-
կալ: Ծովեզերքի կողմը դարաւոր
ծառեր կային, զորս Ալիքեան կ'ան-
ւանէր մէկ առ մէկ: Նախկին քնա-
րական վայրը վերածուած էր երկ-
կողմ մայրուղիի, ճամբան լայնցած
էր ծովուն կողմէն եւ ծառերը
յայտնուած էին մայրուղիի կեղեր-
նը...

Մարդը, ուրեմն, օտար էր միշտ
շրջապատին:

Տարիներու ընթացքին, հակա-
ռակ մենութեան ու լքումի ահաւոր
պահերու, որոնց արձագանքը կը
գտնենք այդ օրերու իր թերթում-
ներուն մէջ, ան իր ուրոյն ուրոյն
ստեղծեց՝ ինչպէս ըրած էր ամբողջ
կեանքի ընթացքին, մտերիմ սեփա-
կան անկիւն մը, ուր ապաստանե-
ցաւ ստեղծագործելու համար: Եւ
թերթողագիրքերը յաջորդեցին ի-
րարու. Ծղրիթը, 1993ին, Հեգ իրի-
կուն, 1995ին, Փարսյան, 1998ին,
Ծղրիթը, նորի՛ն, 2004ին: Բանաս-

տեղը իր վերջնական կայքը հաս-
տատած էր մայրենի թերթողու-
թեան մէջ:

Հեգ իրիկուն խորագրի կրկնու-
թեան կարելի է հետեւեալ բացատ-
րութիւնը տալ. վերջին հատորը
հատարար ժողովածու է եւ բնա-
կանօրէն կրնայ կրկնել արդէն գոր-
ծածուած վերնագիր մը: Իսկ «հե-
գ»ը՝ ամէնէն յարմար որակականն է
հաւանօրէն Ալիքեանի բանաստեղ-
ծութեան գերակշիռ մասը բնորո-
շելու համար. ան բնութեան մըր-
մունջ է, յոյզի եւ խոհի հանդարտ
արտայայտութիւն, ինքնասոյզ հո-
գի ինքնաբաւ ապրում: «Իրիկու-
ն»ը կրնայ ակնարկութիւն ըլլալ
նաեւ ուսումնամեակի տարիներ-
ուն, որոնք իրիկնային լոյսով կ'օ-
ծեն իր կեանքը:

Ժողովածուի յառաջաբանին մէջ
որ կարեւոր է մէկէ աւելի պատ-
ճառներով, Ալիքեան կ'անդրադառ-
նայ բանաստեղծութեան գերին իր
կեանքին մէջ, արուեստի եւ յատ-
կապէս թերթիկութեան ըմբռնու-
մին, աշխարհընկալումի իր ընդհա-
նուր կեցուածքին:

Յատկանշական է լեզուի մասին
իր ըսածը.

Քերականութեան օրէնսդիր պատ-
մուհան ու պատմագագ մէկ կողմ,

Գրեց՝

ԳՐԻԳՈՐ ԾԱՅԻՆԵԱՆ

Իմ լեզուս նարին Սրբագրութիւն
Արքայական Հայերէնն է:

Ամբողջական այս հայերէնը ո՛չ
միայն մնայուն կայքն է իր թերթի-
կութեան, այլեւ արտայայտու-
թեան անզուգական միջոցը՝ արեւ-
մըտահայերէնը գտած ըլլայ թէ՛
արեւելահայերէնը: Երկու պարա-
զաներուն ալ, ճշգրիտ ու հարազատ
է այս լեզուն: Իր արեւմտահայերէ-
նը միաժամանակ ճոխ է և բնական,
երբեմն արեւելահայերէնի յատուկ
ձեւերով («ղբութիւն»՝ «վիճակ»ի
տեղ, «կիսեթ»՝ «բաժնեթ»ու փոխա-
րէն), իր արեւելահայերէնը՝ պատ-
նաստեղծ արեւմտահայերէնի բա-
ռապաշարային հարստութեամբ ու
արտայայտչական նրբութիւններով
(«գունեան» բառով, օրինակ, «գու-
նաւոր»ի, «գունագեղ»ի տեղ):

Ալիքեան իր յառաջաբանին մէջ
կը խօսի նաեւ բառերու հանդէպ ու-
նեցած իր վերաբերումին մասին:
Կը խոստովանի, որ «տարօրինակ
սիրով» մը կը սիրէ գանոնք, «Վօ-
տիկ ֆիզիքալիան հեշտախփին ու հո-
գեկան վերացման» ու բացատրած
կ'ըլլայ մենագրութեան մօտեցող
իր հակումը ճիշդ, այլ հազուադիւ-
րաբար գործածելու, առանց նկատի
ունենալու ընթերցողներու ծանօ-
թութիւնը անոնց: Բանաստեղծու-
թեան մը մէջ («Ստուգիչ կշեռք»),
Ալիքեան դառն կատակի առարկայ
կը դարձնէ այս իրողութիւնը, ու-
րիշի մը մէջ ալ՝ («Անդրադարձ»)՝
կը պաշտպանէ հայկազան բնիկ
բառերու իր ընտրանքը:

Պէտք է հաստատել, որ հազուա-
գիւտ բառերու գործածութիւնը ար-
գելք չէ թերթումի առաջին ընկա-
լումին: Իսկ անկէ անդին, անոր մը-
տերիմ ըմբռնումին համար մեծ զո-
հողութիւն մը չէ բառարանի օգտա-

գործումը: Մանաւանդ որ ան կապ-
ւած է գեղարուեստական բացառիկ
հաճոյքի մը վայելումին: Վաւերա-
կան ո՞ր բանաստեղծի գործը ըն-
թացիկ յօդուածի պէս կը կար-
դացուի:

Ալիքեան կը խօսի տակաւին պատ-
կերային իր համակարգին մասին,
բանաստեղծութեան մէջ թելադրա-
կանութեան կարեւորութեան եւ իր
հաւատարմութեան՝ թերթիկական
աւանդական ըմբռնումին: Ան կը
հաւատայ, որ «սկսելով Գոյքան
երգերէն, մեր շարակաճներէն եւ
անցնելով Շնորհալիէն, Ակնայ ան-
տունիներէն ու Քուչալիէն մինչեւ
Մեծարեցի եւ Չարեցի (...) մեր
բանաստեղծութեան էութիւնը (...) իր
ոգնամուծով կը մնայ անփո-
փոխ»: Համեստօրէն կը խոստովանի
յայտարարելէ, բայց վստահարար
համոզուած է, որ իր տեղը յիշուած
անուններու շարքին է, ժամանակի
անջրպետին վրայէն: Այլ տեղ
(«Քերթովի մը», «Սեւերգ») ան
դէմ կ'արտայայտուի անտեղի նո-
րարանութեան բանաստեղծութեան
մէջ եւ կը դատապարտէ սեռի սան-
ճարձակ ներկայութիւնը հոն:

Իսկական «արուեստ թերթու-
թեան» է այս յառաջաբանը: Ալիք-
եան հոն կը խօսի նաեւ զինք դրե-
լու միող մարմալին եւ իր բանաս-
տեղծութեան ընթացիկ մասին:

Ես, ընդհանրապէս, կը ստեղծա-
գործեմ, որպէսզի սիրոյ երկիւղած
հայեացքով թեթեւցեմ իրերու տի-
րայետութիւնը վրաս: (...)

Ինձի համար ամէն բանաստեղ-
ծութիւն անուշաքիչ փայտած մէկ
կամ քանի մը պատկեր-յոյգերու
միջոցով սիրուող քոճոճ է, սու-
տայն, երբեմն կրկնի, որ փակու-
լու համար յաւելեալ փոխաբերու-
թիւններու յոյժ անհրաժեշտ կարի-
քը ունի:

Այլ տեղ, հետաքրքրական եւ
պատկերաւոր բացատրութիւն մը
կու տայ արուեստին. ան «քոչկո-
տող կայծ է, բուխ մի ծուխ», որ կը
ծնի, երբ դիտողութեան առարկայի
եւ արուեստագէտի նայուածքները
հանդիպին իրարու («Արուեստ»):

Ուրիշ ատեն Ալիքեան այսքան
խօսած է իր մասին: Ամէն պա-
րագայի, լաւ է որ այս ժողովածու-
ին առիթով խօսած է, որովհետեւ,
յարմարագոյն միջոցն է ան, ի՞ր
կան ընտրութիւնը նկատի ունենա-
լով, վերջնական կարծիք կազմե-
լու իր մասին եւ իր թերթողու-
թեան:

Այս հատորին բովանդակութիւնը
ճոխ է եւ այլազան: Հոն կը գըտ-
նենք բանաստեղծութիւններ, որոնք
սիրերգ են, լքումի տրտունջ, հայ-
րենասիրական ապրում, հայրենի
արժէքներու փառերգ, հայ եւ օտար
բանաստեղծներու սգերգ, համա-
մարդկային սէրի յայտարարու-
թիւն, բայց եւ ժամանակակից ի-
րականութիւններու մասին խոր-
հըրդածութիւն ու բողոք՝ առնչը-
ւած սեփական կեանքի դառնու-
թիւններուն:

Բանաստեղծութիւններու կա-
ռոյցն ալ կը համապատասխանէ
կարծես այս բաժանումին: Մտերիմ
ապրումներու երգը իրագործուած է
համեմատաբար կարճ կտորներով,
մինչ խորհրդածական գրութիւն-
ները երկարաշունչ թերթումներ

ՄԻՄՈՆ ՎՐԱՑԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿ ՄԸ ԵՒ ԻՐ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԱՅԻՆ ՀԱՍՑԷԱՏԵՐԸ

Գրեց՝ ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԵՈՍԵԱՆ

Նամակներ կան, որոնք ամբողջ պատմություն մը կը պատմեն մեզի: Իսկ ուրիշներ պատմություն կը կրեն իրենց բովանդակությունն անկախ: Վերջիններուն շարքին կը պատկանի 60ամեայ հնութեամբ եւ անյայտ մնացած նամակ մը, որուն հետքը գտած եւ գոյն քաղուածաբար ներկայացուցած էր հայրենի պատմաբան Նորիկ Սարգսեան քանի մը տարի առաջ:

Նամակը Սիմոն Վրացեանի կողմէ Մայիս 10, 1945ին «Սան Ֆրանցիսկոյից Նիւ Եորք Ամերիկայի Հայկական Ազգային Կոմիտէի (Ա.Հ.Ա.Կ.) քարտուղար Ս. Զօրեանին» գրկուած էր, գրած է Սարգսեան: Այս նամակը, սակայն, հասցեատիրոջ հասած չէր: Միացեալ Նահանգներու պէս երկրի մը մէջ ալ լրտեսական շարժանկարներու յատուկ զէպքեր կը պատահին, քանի որ Ն. Սարգսեան աւելցուցած է, որ «նամակը ճանապարհին "որսացել" են Նիւ Եորքում Խ.Ս.Հ.Մ. հիւպատոսութեան աշխատակիցները, լուսանկարել են եւ ուղարկել Մոսկուա՝ արտաքին գործոց ժողովմասրիստ»: Յօդուածագրին ներկայացուցած հատուածները «Թարգմանուած են ուսուցիչն ընդգրկող», որ հանգրուանած է Ռուսաստանի Արտաքին Քաղաքականութեան Արխիւին մէջ, եւ լուրեայն պէտք է հասկնանք, որ հայրենի ընդգրկող պահպանուած չէ, քանի որ Վրացեան պատճառ չունէր

Ամերիկայի մէջ ուսուցիչով գրելու կուսակցական հարցերու մասին, երբ նամակը ուղղուած էր ո՛չ միայն թղթակիցին, այլև յանձնարարութեան անդամներուն: Հաւանաբար «ուսուցիչն ընդգրկող» խորհուրդային աշխատակիցներուն կողմէ կատարուած թարգմանությունն է, որուն հայերէն ընդգրկին լուսանկարը կորուսած կամ ոչնչացուած է:

Նամակը փաստօրէն ՄԱԿ-ի հիմնադիր խորհրդատուներին մասնակցած դաշնակցական պատուիրակութեան «աշխատանքների հաշուետուութիւնն է»: Արդարեւ, Մայիս 7, 1945ին պատուիրակութիւնը յուշագիր մը ներկայացուցած էր խորհրդատուներին եւ մասնակցող պատուիրակութիւններուն²: Յօդուածագիրը այնուհետեւ կը ձեռնարկէ անոր պարունակութեան վերլուծումին:

Մեզ հետաքրքրողը, սակայն, նամակին է որպէս առարկայ եւ ո՛չ թէ այլապէս շահեկան անոր բովանդակութիւնը: Հարցը այն է, որ անոր գոյությունն ու կորուստը ծանօթ էին անհետացուած ժամանակաշրջանին իսկ, սակայն յետագայ ճակատագիրը անձանօթ մնացած էր:

Այդ պատմութեան ծայրերուն բացումը կ'ենթադրէ Սփիւռքի դաշնակցական - բոլշեւիկեան հակամարտութեան էջերէն մէկուն վերընթացումը:

Այդ էջին ներկայացումը կը պահանջէ նախ եւ առաջ, ճշգրտումներ կատարել նամակին շուրջ: Ինչպէս

ուե՛է իրազեկ անձ կրնայ կուսակցի, Նիւ Եորքի «Ամերիկայի Հայկական Ազգային Կոմիտէ»ն 1944 Դեկտեմբերին Դաշնակցութեան հիմնած «Armenian National Committee of America»ն էր՝ հայերէնով ծանօթ իբրեւ «Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնարարութիւն»:

Փակագրի մէջ, կ'արժէ աւելցընել, որ այդ կազմակերպութիւնը կարճ կեանք ունեցաւ: Անհետացած ըլլալու է նոյն տասնամեակի աւարտին, քանի որ 1950ին արդէն յարուստեան արած էր Հայաստանի Անկախութեան Ամերիկեան Կոմիտէն (American Committee for the Independence of Armenia)³ Վահան Գարտաշեանի հիմնած ու 1918-1934ին փաստօրէն ղեկավարած նոյնանուն կազմակերպութեան անունով, որ 1965ին վերստին կոչուեցաւ Armenian National Committee of America:

Իսկ ո՞վ էր անոր քարտուղարը 1945ին:

Ն. Սարգսեան «Ս. Զօրեան» անունը տառադարձած է ուսուցիչն, առանց պրպտելու այդ անձին ինքնութիւնը: Այդ տարիներուն Դաշնակցութեան հետ առնչուած ու այդ անունը կրող անձ գոյութիւն չունէր: Սակայն, գոյութիւն ունէր անձ մը, որ կ'ապրէր Նիւ Եորք, հայերէնով կը թղթակցէր Վրացեանի հետ եւ պաշտօն կը վարէր Հայ Դատի Յանձնարարութեան մէջ: Այդ անձը Կոստան Զօրեանն էր, ինչպէս վկայած է Նոյնինքն Վրացեանը՝ 1961ի շուրջ գրուած եւ մեր կողմէ հրատարակուած անտիպ յօդուածի մը մէջ, որ կը քննադատէր Զօրեանի այդ թուականին կատարած հակադաշնակցական ելոյթը Երեւանի ռատիօկայանին: -

«Երբ 1945ին⁴, Նիւ Եորքում, Դաշնակցութիւնն հիմնեց Հայ Դատի Յանձնարարութիւնը, Զօրեանը յօժարեալ կամ յանձն առաւ աշխատակ-

ցել "միջակ մտաւորականներ" եւ "վաճառականներ" հետ, ամապլըճարով, ի հարկէ: Ուսուցիչը զնայ առ ոտս Սենատորներին, հայազլտակաւ պարբերաթերթ խմբագրեց, Ժողովները մասնակցեց»⁵:

Եւրօպական լեզուներով, Զօրեանի անունը Constant Zarian կը գրուէր: Տրամաբանական է, որ C. Zarian ինքնութեան անձանօթ ուե՛է ուսուցչու նամակին հասցեատիրոջ անունը գրէր ուսուցչին K կամ C տառերով: Վերջինը կը համապատասխանէ հայերէնի «Ս»ին, իսկ Zarian ձեռագիրը a-ն՝ անվարժ ընթերցումի հետեւանքով, դարձած է 0 (ուսուցչին մէջ նոյն հնչուական արժէքը ունի):

Մնգորոյ առարկայ նամակին ճակատագիրը արդէն կանուխէն մտահոգած էր նամակագիրն ու հասցեատէրը: Անթուակիր, սակայն Մայիս 10, 1945ին ետք գրուած երկտողով մը, Զօրեան կը հաղորդէր Վրացեանին, թէ «սպասուած նամակը չստացանք. ամէնքը անհամբեր ըստպատմ են եւ վարմանում... Այս նամակները պէ՞տք է շարունակել գրելէ ճշգրտ, ակնարկելով ամերիկեան պաշտօնական աղբիւրներէ ըստացուած գրութիւններուն: Իսկ Մայիս 21ին կ'աւելցնէր, թէ «այդ նամակը որ գրած ես ինձ եւ որին անհամբեր սպասում էինք, ինչպէս երեւում է, կորած է: (...)»: Երեք օր ետք, արդէն կը պարզուէր կորուստին իրողութիւնը եւ, աւելին, ապօրինի արարքի մը կասկածը: -

«Այսօրուայ Աստուրին գրած նամակիցը վերջնականապէս (sic) յայտնի եղաւ, որ Մայիս 10ին, իմ անուանս զրկած գեղուցումը եւ նաեւ ինձ ուղղած նամակը կորել են... Այդ բանը թէ ինձ և թէ ուրիշ յանձնաժողովի անդամներին մտահոգութիւն պատճառեց. արդեօք դիտմամբ բողբացած կը լինե՞ն: Փաստելու համար բարի եղիր մի երկու նամակ գրելու օփսսի հասցէին աննշան բովանդակութիւնով, տեսնելու համար թէ նորից պիտի բողբացնե՞ն, իսկ կարեւոր նամակները զրկիր Ալիխանեանի հասցեով կամ Աստուրին»⁶:

Իր գրութեան թուականէն գրեթէ երկու տարի ետք՝ Մարտ 1947ին, նամակին կորուսած չըլլալը պարզուեցաւ: Աւելին. կոտախնձոր դարձաւ:

Առաջին քարը նետեց Ամերիկահայ Յանձնարարական Միութեան պաշտօնաթերթը՝ Նիւ Եորքի «Լրաբեր» շաբաթաթերթը, որ խմբագրականով մը կը մեղադրէր Դաշնակցութիւնը, որ «Դաշնակ կուսակցապետները կը հետապնդեն Հայաստանի անջատումը Սովետական Միութենէն եւ անոր յարումը այս պէս կոչուած Արեւելեան Պրոբլեմ»⁷: Առ այդ, քանի մը փաստարկներ կը հարգուէր, որոնց կարգին մեկ կը հետաքրքրէ հետեւեալը: -

«Սիմոն Վրացեան, Դաշնակ մանր Ֆիւհրերը, Սան Ֆրանսիսկոյի մէջ յուշագիր մը ներկայացուց Միացեալ Ազգերու Համաժողովին: Այդ յուշագիրը կը վերջանար թըքահայ դաւառներու Սովետական Հայաստանի կցման պահանջով:

Միաժամանակ, մանր Ֆիւհրերը կը գրէր Իտալական Ֆաշիստական կուսակցութեան անդամ Կոստան Զօրեանին եւ այսպէս կոչուած Հայ Ազգային Կոմիտէին, թէ ինքը կ'աշխատի համադրել Անգլո-Ամերիկեան շրջանակները, որ Հայերը հակասովետական տարր են եւ կարող են անոնց շահեկան ծառայել Միջին Արեւելի մէջ, պայմանաւ, որ Բրիտանիան եւ Միացեալ Նահանգները իրենք լուծեն Հայկական Հարցը: Եւ այս կ'աւելցնէր. այն պարագային, որ քոչլուարու Մոսկուայի ջանքերով ազատագրել թրքահայաստանը, Հայերը պիտի իյնան Սովետներու գիրկը»⁸ (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.):

Նամակին մէջ, սակայն, այս վեր-

անց ճիգի եւ արուեստականութեան:

Բանաստեղծութեան մնայուն ձեւեր ալ օգտագործած է Ալիքեանը, հնչեակ, գազել եւ պոէմ, բայց ազատ շարժած է առ հասարակ, հետու ամէն կաղապարով, պարագային համեմատ կարճ կամ երկար տուներով, առանց կաշկանդումի եւ ընկան ու սպաւորիչ տողանցումներով, որոնք շարժում կը հաղորդեն տողերուն եւ աշխուժութիւն:

Ինուսթիւնն է մայր աղբիւրը այս քերթողութեան եւ մանկական տրպաւորութիւնները, որոնք նոյնպէս կապուած են բնութեան: Հաւանօրէն այնքանորէն թեան մանկութիւնը հեղինակին աւելի արձակ բերութեան յուշերով յատկանշուած է, քան քաղաքային տպաւորութիւններով: Ալիքեան շատ լաւ կը ճանչնայ կենդանական եւ բուսական աշխարհները, որոնք իր զրոյցին առարկան են միշտ եւ իր պատկերային համակարգին մնայուն ու անսպառ աղբիւրը:

Բանաստեղծութիւնը Ալիքեանի հոգիին սնունդն է եւ ճակատագիրը միաժամանակ: «Բանաստեղծութիւն» վերնագրուած առաջին քերթուած մը (էջ 99), կը խօսի առանց անոր ապրելու անկարելիութեան մասին, բայց եւ անոր հետ ապրելու դժուարութեան: Նոյն վերնագիրով այլ քերթուած մը (էջ 201), մտերիմ սահմանումն է բանաստեղծութեան հետ ունեցած իր յարաբերութեան՝ հետեւեալ աւարտով.

Եւ էլ ուզեցի, ցանկացայ
աստիկ...
Ի՞նչ փոյթ, թէ հացըս կ'ունծեց
հուկդում.
Ինձ չէր յագեցնի ո՛չ մի այլ
խորտիկ,
Օ՛ սուրբի բազարց,
բանաստեղծութիւն:
Ամբողջ հատորը, բովանդակու-

թիւնը ամփոփող տողերու սահմանածէն անդին, մտերիմ զրոյց մըն է բանաստեղծութեան էութեան հետ եւ մասին: Ու միաժամանակ խոնարհ ու հպարտ գիտակցութիւնը, թէ բանաստեղծութիւնը իր ապաստանն է եւ կեանքի հանգանակը:

* * *

Ծնեալ բանաստեղծն է Ալիքեան: Կեանքի տառապանքն ու հաճոյքները հաստատած են զինք իր կոչումին մէջ, բանաստեղծութիւնը դարձուցած իրեն համար ճշմանք ու հրճըւանք: Անիծեալ եւ օրհնեալ բանաստեղծներ կան, Ալիքեան եւ մէկը ո՛ւ միւսը եղած է կեանքի պայմաններուն բերումով: Ի՞նչ ալ եղած ըլլայ սակայն պարագայական իր հակադրութիւնը, բանաստեղծութիւնը եղած է միշտ իրեն համար հրաշքերու աշխարհի վրայ բացուող դուռ: Եւ հակառակ ամէն ինչի, ինք սիրով ընդունած է իր ճակատագիրը, հաւատարիմ մնացած՝ տրիտուր իր շնորհին:

Այս շնորհի վաթսուամեայ բերքին վկայարանն է ներկայ ժողովարձուն: Հոն համադրելով իր բանաստեղծութեան հատընտիր էջերը եւ վերջին անտիպներու փունջ մը՝ բանաստեղծը կը հաստատուի իր տեղը մեր գրականութեան մէջ, Գողթան երգերէն մեր օրերը երկարող ոսկի շղթային ծայրը, Մեծարենցի եւ Տէրեանի անմիջական գրադարանութեամբ:

Եւ խորհրդանշական պէտք է համարել այն երեւոյթը, որ 1983ին Երեւանի մէջ իր նախասփիւռքեան վերջին երկը հրատարակող Ալիքեան այս զործով վերադարձած է հայրենիք, մեր գրականութիւնը եւ զինք զնահատող անձերու ինամբով, եւ անկայուն մեր իրականութեան մէջ կայուն վայր դարձուցած իրեն համար յաւերժական Հայաստանը:

Գ. ՇԱՀԻՆՅԱՆ

բաշարադրանքը հետեւեալ տեսքը ունի, ըստ Ն. Սարգսեանի հրատարակութեան։

«Մենք Անգլիացիներին եւ Ամերիկացիներին ապացուցեցինք, որ Հայաստանը բաշարադրանք չէ, բայց իրենից անհայտաձեռն են պահանջել թուրքահայաստանի միացումը հարիւրամիլիոն հայաստանցիներին, միայն դրա համար, որ Հայկական Հարցը լուծելու այլ միջոց չկայ։ Եթէ Ամերիկացիները եւ Անգլիացիները Հայաստանի պահանջներին նկատմամբ ցուցաբերեն բարեացակամութիւն, ապա նրանք կարող են օգտուել Հայաստանի քաղաքականութեանը։ Մերձաւոր Արեւելքում Հայերը նրանց համար կը դառնան վստահելի տարր, հաստատակ պարագայում՝ հայաբնակ կը մտնեն "բաշարադրանքի գիրկը"» (ընդգծումները մերն են - Վ.Մ.)։

Ինչպէս կը տեսնուի, ոճական եւ բովանդակային նրբերանգներ կան, որոնք կը հերքեն «Լրաբեր»ի վերաբարձրանքին վաւերականութիւնը։ Վերջինս ճշմարտանման է, ինչ որ հաւանաբար չէ ճշմարիտ ըլլալուն։

Ինչպէս արդէ, այս ելուցքը չէր կրնար անտեսուել ինչպէս միւս գերակատարներուն կողմէ։ Պատասխանելով «Լրաբեր»ին ու հերքելով այդ նամակին առնչութեամբ եղած վերագրումները, Վրացեան հարց կու տար, թէ «Երբ է գրած "մանր Ֆիւրսերը" այդ նամակը" Իտալական Ֆաշիստական կուսակցութեան անդամ Կոստան Չարեանին"», ինչպէ՞ս ընկած է նամակը լրագրողականներու ձեռքը եւ ինչո՞ւ մինչեւ այժմ անոնք հրատարակ չեն անոնց այդ նշանաւոր փաստաթուղթը», միաժամանակ պահանջելով ինչպէ՞ս առարկայ նամակին հրատարակուելը¹⁰։ Քանի մը օր ետք այս պահանջը արձանագրելով, Պոսթընի «Հայրենիք» օրաթերթին խմբագրականը ղեկուկալ կու տար, թէ «Լրաբեր»ի հրատարակումէն ի յայտ կու գար, որ նամակը գողցւած էր եւ ո՛չ թէ կորսուած¹¹։

Նոյն թիւին մէջ, Չարեան պատասխանած էր Ֆաշիստական կուսակցութեան յարած ըլլալու մեղադրանքին, ինչ որ նաեւ առիթ տուած էր «Հայրենիք»ի խմբագրութեան՝ «Լրաբեր»ի հետ հաշուեյարդար կատարելու վերջին յիշեալ խմբագրականով։

«Նիւ Եորք, 15 Մարտ 1947

Յարգելի պր. Խմբագիր,

Միայն այսօր իմացայ, որ «Լրաբեր» թերթը իմ մասին գրել է՝ իբր թէ ես "Իտալական Ֆաշիստ կուսակցութեան անդամ" եղած եմ։

Նախ՝ իտալական քաղաքացի չլինելով, ես այդ կուսակցութեան անդամ չէի կարող լինել։ Ապա՝ այդ կուսակցութեան ցուցակները հրատարակ հանուած լինելով՝ շատ դժբախտ է ստուգել անդամներին անունները։ Ամենայն դէպս ես վերձնականապէս յայտարարում եմ որ ես ոչ իտալական Ֆաշիստ կուսակցութեան եւ ոչ էլ որեւէ ուրիշ կուսակցութեան անդամ եղած եմ։

Այդ նոյն յօդուածի մէջ խօսում են ինձ ուղղուած ինչ որ նամակի մասին։ Արդ, զարմանալի չէ՞, որ այդ նամակը ես չեմ տեսել, նրա մասին գաղափար չունեմ, իսկ նրանք նրանից մէջըրեւումներ են անում...

Դրանք գլուխի, անբարոյական բարբեր են՝ անարժան լրագրութեան եւ մեր ժողովրդին, որի անունից այդ պարոնները համարձակութիւն են ունենում խօսելու։ Յաւուած եմ, որ միջոցներս ինձ թող չեն տալիս՝ այդ պարոններին դատարանի առջեւ պատասխանատուութեան կանչելու։

Մնամ յարգանքով Կոստան Չարեան»¹²

Ինչպէս արդէ, Չարեանի դէմ եղած մեղադրանքը անհիմն էր։ Վր-

րացեան հեղինակը գրած էր վերոյիշեալ պատասխանին ծանօթագրութեան մէջ, թէ «Կ. Չարեանը նոյնքան Ֆաշիստ է, որքան Ստալինը՝ նացի»¹³։

Միջոցէտը վերջացաւ ինչպէս սովորաբար նման բանակոտիներ կը վերջանային։ Մէկ կողմը կը գոհանար արձակելով իր մեղադրանքը, միւս կողմը կը պաշտպանուէր տարբեր փաստարկներով, իսկ ընթացողը՝ հակընդդէմ խօսքերու առջանին մէջ ընունւած, պարտաւոր էր իմաստ գտնել այս բոլորին մէջ եւ փորձել ճշմարտութիւնը մակարեւել։

Ն. Սարգսեանի հրատարակումը պարզած էր նամակին ճակատագիրը։ Կը մնար ճշդել հասցէատիրոջ բուն ինքնութիւնը, ինչ որ, կը կարծենք, հարկ եղածին չափ կատարուած է ներկայ գրութեամբ, թէ եւ Հայ Դատի Յանձնարարութիւնի ծիրին մէջ Կոստան Չարեանի 1945 - 47ի գործունէութիւնը կը մնայ ուսումնասիրելի հարց մը ու կ'ենթադրէքնել կուսակցական արխիւներու մէջ պահպանուող ու ցարդ անմատչելի նիւթերը՝ քար մը եւս աւելցնելու համար իր կենսագրութեան չէնքին վրայ։

Նիւ Ճըրքի

(1) Նորիկ Սարգսեան, «Սիմոն Վրացեանի մի նամակի մասին», Դրօշակ, Հոկտեմբեր 2002, էջ 42։

(2) «Հայերը եւ Սան Ֆրանսիսկոյի խորհրդատուները», Հայրենիք, 20 Մայիս 1945, էջ 1. «Հայ Դատը Սան Ֆրանսիսկոյի խորհրդատուներին մէջ», Հայրենիք, 22 Մայիս 1945, էջ 1։

(3) 1950ին այդ կազմակերպութեան հրատարակութեամբ Պոսթընի «Հայրենիք»-ի տպարանէն լոյս տեսաւ Ժիրայր Միսաքեանի (Եւրոպացի) «Լուսարձակ մը Հայկական Հարցին վրայ» հատորը (J. Missakian, A Searchlight on the Armenian Question, 1878-1950, Boston, 1950, 154 pages)։

(4) Թուականը յիշողութեան վրէպ մըն է, քանի որ հիմնագրութեան Դեկտեմբեր 1944ի թուականը վկայած է նոյնինքն Վրացեանը իր խմբագրած «Հայրենիք» տարեկիւրքին մէջ («Հայ Դատի Յանձնարարութեան», Հայրենիք տարեկիւրք, Պոսթըն, 1947, էջ 238)։

(5) Սիմոն Վրացեան, «Երեւանն է խօսում...», Յատաշ - Միտք եւ Արուեստ, Մայիս 2001, էջ 4։ «Հայադիտական պարբերակներ» ըսելով, Վրացեան ներկատի ունէր Չարեանի խմբագրութեամբ 1946ին (Երկու թիւ) լոյս տեսած «Արմինիզմ Քարթլի» պարբերակը։ Տե՛ս. Վարդան Մատթէոսեան, Կոստան Չարեանի շուրջ, Անթիլիաս, 1998, էջ 401-427. վերամշակուած անգլերէն տարբերակը՝ Vartan Matiossian, «The Beginnings of Armenian Studies in the United States: The Armenian Quarterly», in Barlow Der Muğrdechian (ed.), Between Paris and Fresno : Armenian Studies in Honor of Dickran Koumjian, Costa Mesa (Ca.), 2008, p. 617-642։

(6) Երեք նամակներուն համար, տե՛ս. «Համազգային» արխիւ, Պէյրութ, ցուցակ թիւ 3, պահարան IV (ընդգծումը քաղաքային է)։ Վերջին նամակին մէջ ակնարկուած անձնաւորութիւններն են կուսակցական գործիչ Ասատուր Խոզըրեանը (1893-1958) եւ բժ. Աբրահամ Ալիխանեանը (1900-1977), որ Հայ Դատի Յանձնարարութեան տեսնապետի պաշտօնը կը վարէր։

(7) Կը պահենք «Լրաբեր» իւրայայտուել ուղղագրութիւնը։

(8) «Վրացեան նոյն ծրագիրն ունի», Լրագրք, 4 Մարտ 1947, էջ 4։

(9) Սարգսեան, «Սիմոն Վրացեանի», էջ 45-46։

(10) Ս. Վրացեան, «Կը ծամեն ու կը ծամեն», Հայրենիք, 18 Մարտ 1947, էջ 1։

(11) «Մերաբարոյական բարբեր...», Հայրենիք, 22 Մարտ 1947, էջ 4։

(12) «Նամակ խմբագրութեան», Հայրենիք, 22 Մարտ 1947, էջ 1։ Տե՛ս. նաեւ Վարդան Մատթէոսեան, «Նամակների Կոստան Չարեանի եւ Ռուբէն Դարբինեանի», Բազմալիկա, 1-4, 2003, էջ 254-255։

(13) Վրացեան, «Կը ծամեն...», էջ 1։

ՇԱՀԱՆ ՇԱՀՆՈՒՐԻ

ԱՆՏԻՊ ՆԱՄԱԿ ՄԸ

Թէոդիկի «Ամէնուն Տարեցոյց»ի տարբեր թիւերու մէջ ցուած են «Սարգիս Սաքաբեան» ստորագրութիւնը կրող կարճ մտածումներու շարքեր, որոնցմէ մէկը՝ «Գաղափարի քանդակներ» վերնագրով, յայտարարուած է իբրեւ անտիպ երկէ մը քաղուած¹։ Ս. Սաքաբեանի մասին շատ քան չենք դիտել, բացի անկէ, որ Սիլիւտարի մէջ, Թէոդիկի զբացումը հարցաւորող ու տարեցոյցի խմբագրական աշխատանքներուն օդնայ գրասէր մըն էր, օտտուած՝ արժէքաւոր գրադարանով մը, որ ի հարկէ չէր չափուել իր զբաղման առասպելական մատենադարանին հետ։

Նիւ Եորքի Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմի «Ջօհրայ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ վերջերս անակնկալ կերպով հանդիպեցանք լուրջ 150 էջոց թղթակալի մը, որ կը բովանդակէ Հայ գանապան գրողներէ թէ՛ Ս. Սաքաբեանին եւ թէ՛ Թէոդիկին, բայց նաեւ ուրիշ հասցէատէրերու ուղղուած բազում նամակներ, բանաստեղծութիւններու եւ ձեռագիրներու նմոյշներ։ Ամէնէն նոր նիւթերը, որոնք Ս. Սաքաբեանին կը վեր-

բարբերին, 1940ական թուականներու վերջերուն գրուած են։ Մեզի այնպէս կը թուի որ այդ նիւթերը (որոնց մէկ մասը մասամբ ցուցած է «Ամէնուն Տարեցոյց»ի էջերուն մէջ, ընդհանրապէս՝ քաղուածաբար, Սաքաբեանի կողմէ մէկտեղուած են, մասնաւոր եթէ հաշուի առնենք, որ հոն կան թէ՛ Թէոդիկին եւ թէ՛ իր կնոջ՝ Արշակունհի Թէոդիկին անոր ուղղուած նամակներ։ Թղթակալը այս բոլոր նիւթերուն լուսապատճէնը կը պարունակէ. ցարդ չկարողացանք տեղեկութիւններ հայթայթել բնագրիներուն ճակատագրին եւ պատճէններուն հոն հասնելու հանդամանքներուն մասին։ Յետագային վերապահելով այդ նիւթերուն մէկ մասին հրատարակութեան, ստորեւ լոյս կ'ընծայենք Թէոդիկի զրոյշորդին՝ 27ամեայ Շահան Շահնուրի 1930ին գրած նամակ Սարգիս Սաքաբեանին։ Նամակը կը հրատարակենք պահպանելով լեզուական եւ ուղղագրական հարապատուութիւնը։

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
Նիւ Ճըրքի

Փարիզ, 29 Օգոստ[ոս] 1930
THEOTIG
(Imp. MASSIS)
208bis, RUE LAFAYETTE
PARIS (10^e) FRANCE²

Միւրեւի Սաքաբեան

Պզտիկ մնացի քու քովը։ Քանի անգամներ փափաքած եմ գրել գոնէ կարճ նամակ մը եւ ամէն անգամուն ալ արգելքներ չեն թողաւորած։ Յուսամ թէ ներողամիտ ըլլաս, երբոր ըսեմ մանաւանդ թէ քանի մը տիրող կը ծառայեմ եւ ժամանակի չգոյուլեան պատճառաւ կը թերանամ պարտականութիւններու մէջ։ Խորհէ որ պիտի աշխատիմ ամբողջ օրը (երբեմն Կիրակին ալ), ատեն պիտի գտնեմ կարդալու, գրելու, բարեկամներ տեսնելու եւ դեռ... Երիտասարդի հաճոյքներ գոհացրնելու։ Հեւ ի հեւ կեանք՝ այսքան կ'ըլլայ։ Եւ ութը տարի է ի վեր։ Եւ առանց բարեկաման յոյսի։

Մեծ ուրախութիւն պատճառած է ինձ՝ զորն մէկ պահարանին վերայ արձանագրած երկտող - կարծիքը, գրքի մասին³։ Գիտէի թէ «Նահանջը»⁴ սիրելի պիտի ըլլայ թրքահայերուն եւ մասնաւորաբար Պոլսեցիներուն՝ սակայն այսչափ մեծ ընդունելութեան մը չէի սպասեր։ Վարձատրուած կը նկատեմ ինքզինքս։ Երկտողի հետ միաժամանակ ստացայ նաեւ Ա. Ահարոնեանի մէկ նամակը գիրքի մասին, նամակ մը՝ զոր թերեւս կարդացած ես, քանի որ թերթերը հրատարակեցին⁵։ Ըսեմ՝ (եւ հաւատայ [sic] անկեղծութեանս), որ քու կը լինի նաեւ որ զիս հրճուցողց իր պարտութեամբը, իր անկեղծ շունչովը։ Գիտեմ թէ Ահարոնեան (որուն ոչ քաղաքականութեանը, ոչ ալ գրականութեանը համակարծիք եմ) ներողական կը գրէ յետանց չեղեալու համար, բարեկամ շահելու համար եւ այդ կարգի շողումները չեն որ զիս կը հետաքրքրեն։ Այս մտածումներով տարուած, ճաշարան⁶ կ'ըլլայի ցերեկը, երկու նամակները գրպանս, երբ հոն հանդիպեցայ Յ. Ասպետին⁷։ Պոլսէն իր լալէս ի վեր չէի տեսած զինքը ու կրնաս երեւակայել թէ որքան մեծ եղաւ մեր երկուքիս ալ ուրախութիւնը։ Խօսեցայ իրեն քու մասիդ եւ տեսայ որ ծանօթներ էք. ան ալ

գրածդ կարդաց եւ ինչորեց որ երբոր գրեմ քեզի իր բարեկներն ալ հաղորդեմ։ Կը տեսնես որ պարտականութիւնս կը կատարեմ, հոգ չէ թէ ամիսներ վերջ։

Ինչպէս գիտես, Պարզեւր, մեր զբաղի մանուկը, որ հիմայ իմ հասակս մարդ է եղեր հոս եկաւ եւ անգամ մը այցելեցինք։ Անկէ լսեցի որ Նաումը հեռացեր է քովէ⁸։ Ըսել է մեր տունն ալ օտարութեան մէջ մանչ ունի. այս ի՞նչ դարու հասանք, ամբողջ փողոցնիս վերէն վար ըսել է նամակով կը շնչէ եւ կարօտախտէ բռնուած է։ Ուրախանալի կէտ մը կար սակայն այս լուրին կողքին. ան ալ երկու զաւակ եւս ունենալը է, բան մը՝ որմէ բընաւ լուր չունէի։ Դուն որ այնքան շատ մանուկ կը սիրէիր, որքան գոհ պէտք է ըլլաս արդեօք, կրնամ երեւակայել։ Մաղթեմ որ բողբոստը մանչուկներ ըլլան եւ մեր ճամբէն չանցնին։ Ասկէ աւելի մեծ մաղթանք չեմ կրնար երեւակայել։

Եթէ տեղեկութիւններ ուզես այստեղի գրական կեանքէն ու գրագէտներուն շուրջ, կարեւոր բան մը չը պիտի գտնեմ ըսելիք։ Իրաւ է թէ բոլորին ալ ծանօթ եմ, տարեց թէ երիտասարդ, բայց յուսահատական վիճակ մը կը տիրէ բոլորին վրայ։ Տարեցներէն ամէնէն կարողներն իսկ (Բաշայեան, Չօպանեան) ցնցըլածներ են⁹, իսկ երիտասարդները՝ ճղմուած առօրեայ աշխատանքին տակ։ Թէքէեանին հետ է որ մասնաւորապէս լաւ եմ¹⁰։ Միշտ կը տեսնենք զինք ու հոս անվերջանալի soiréerներ կ'անցնենք համակիրներու խումբով մը շրջապատուած։

Ինչքան միամտութիւն է հաւատալ այս ազգին, անոր անգոյ գրասիրութեան եւ վեհութեան։ Բայց միթէ passionnéները կ'ըլլան գրագիտն այդ կարգի հաշիւներով։ Եւ եթէ գրադէին, ի՞նչ կ'ըլլային ժողովուրդները։

Կ'ըլլարտեմ նամակս, սիրով, բարեկներով, քեզ եւ քու կիսներուդ։

ՇԱՀՆՈՒՐ ՔԵՐԷՍԻՍԻՅԱՆ

Կը զրկեմ Թէոդիկի ամենագեղեցիկ եւ ամէնէն աւելի caractéristique

Un centre d'art contemporain à Yerevan : le NPAK

La vie, en lumière, en noir et en travers

par Chakè MATOSSIAN

Docteur en Philosophie et Théorie de la Communication

Non loin du marché aux puces de Yerevan (appelé aussi « Vernissage »), un immeuble moderne d'allure fonctionnelle ou bureaucratique, sans prétention architecturale, abrite le centre arménien d'art expérimental contemporain créé par Sonia Balassanian il y a plus d'une décennie. Artiste de renommée internationale, originaire d'Iran, établie à New York (cf. *Haratch - Midk'ev Arvest*, n° 337, 2 septembre 2007), Sonia Balassanian s'est investie en Arménie et, contre le machisme ambiant, a lutté pour dynamiser l'art expérimental chez les jeunes artistes arméniens auxquels elle a ouvert la voie des médias et techniques mixtes, notamment la vidéo. Le Centre, appelé NPAK (Norar Portsaragan Arvesti Guendron), soutenu par quelques mécènes comme la famille Boghossian, est le seul à dynamiser des projets et présenter un travail artistique à l'égal de ce qui se fait au niveau international, en vidéo, installations, performance, photo, film, ce qui n'exclut pas la peinture ou sculpture exposées, en toute logique, dans la partie la plus lumineuse du grand plateau du premier étage, la grande section obscure étant réservée aux écrans et installations vidéo. Tout cela n'empêche évidemment pas qu'il puisse y avoir ailleurs en Arménie et à Yerevan, là où on ne s'y attend pas, des artistes de valeur travaillant en solitaire, comme Ashot Yan (Krikoryan) dont la peinture très personnelle et énigmatique s'expose à ciel ouvert dans l'autre « vernissage », marché de l'art populaire réunissant en plein parc les croûtes figuratives pour

touristes et autres amateurs d'Ararat bariolé, fleurs et paysages kitch. Dans le bel espace d'exposition du NPAK, côté peinture, Sargis Hamalbashyan joue sur l'humour avec deux toiles, *Leçon d'anatomie* et *Sunday*, la première offrant une variation onirique du célèbre tableau de Rembrandt dans lequel surgissent une ménine de Vélasquez ou une chaise de Van Gogh. Des animaux et leurs squellettes circulent dans l'espace de la toile que l'artiste fragmente et compartimente pour signaler que derrière la figuration d'un être couché sur la table d'anatomie, s'effectue l'anatomie du tableau. La table c'est le tableau. Comme on le sait, l'anatomie ne dira jamais rien de la vie, présente ici dans le flux des couleurs dont l'origine a été animale ou végétale. Et puis, il y a les mains, la main du chirurgien que Rembrandt, à la suite de Vésale, avait mise en évidence pour valoriser socialement le travail manuel de l'artiste. Retenant la *Leçon* du Dr Tulp et celle de Rembrandt, Sargis Hamalbashyan met en évidence les mains de ses personnages, toutes riches d'expression, témoignant d'une communication non verbale recourant à la *diexis* avec l'index pointé de l'anatomiste. Dans *Sunday*, l'artiste joue sur les motifs des Vénus et autres femmes au miroir, un univers féminin limité par des éléments architecturaux très symboliques comme les portes et les fenêtres, les premières entre baillées, et les secondes ne donnant rien à voir que l'obscurité. La disposition des éléments sur la toile produit une division

de l'espace similaire à celle de la leçon d'anatomie; si le tableau est une table, il est aussi porte ou fenêtre. Il incombe au spectateur d'ouvrir la toile comme un corps ou comme une fenêtre, de traverser en somme la surface du miroir.

La voie choisie par l'artiste de même que le parcours du spectateur n'échappe pas à la puissance de l'inconnu qui peut être le destin mais aussi la chance ou le hasard. C'est la force du destin ou la promesse de l'aléatoire que convoque Ararat Sarkissian dans le grand panneau formé par un assemblage de toiles. Mises côtes à côtes, en hauteur et en largeur, elles représentent des cartes de jeu et de tarots. L'artiste y dessine le pape, le diable, des valets et des dames qui rappellent parfois la Joconde. Il esquisse en noir et blanc, rajoute des couleurs vibrantes, parfois nerveusement, jusqu'à brouiller l'image. Ararat Sakissian mêle l'humour voyou à ses dessins qu'il recouvre parfois de graffiti ou d'une couche opaque tendant à les effacer. Il fait intervenir des personnages et des divinités néoclassiques, tel le dieu Amour, dans des vignettes qui évoquent celles des livres imprimés de la Renaissance, comme le *Songe de Poliphile*. Par son agencement l'œuvre de Sarkissian joue sur la mise en abîme. Si chaque toile rectangulaire se divise en une grille de vignettes représentant les cartes, la juxtaposition des toiles sur le mur réalise à son tour, mais cette fois à l'échelle du mur, une mise à plat de cartes. Le jeu d'effacement et de perturbation opéré par les couches de blanc ou les graffiti colorés transforment la toile en mur sur lequel le temps et les passants ont laissé leurs traces. Le destin de l'œuvre est de disparaître comme elle est apparue, par le geste et dans le temps.

Si nous passons au grand plateau de l'exposition multimédia, c'est encore le destin ou le hasard, la catastrophe, que semble convoquer Vahram Amikyan dans sa vidéo « 100 meters » mettant en situation deux voitures dans un tunnel. Vitesse et vision produisent l'attente de l'accident propre à satisfaire la concupiscence morbide des yeux et la séquence répétée transforme le regard en œil visionnaire de ce que l'on savait déjà. C'est une vision analysée que nous suggèrent David Kareyan et Diana Hakobian dans une installation séparée du spectateur par une paroi construite en deux parties. La première, faite d'un support dans la tradition de l'arte *povera*, enduit de gravier et de boue présente deux trous (hommage à Lucio Fontana?) par lesquels le visiteur est invité à voir ce qui se passe sur deux écrans. Ramené à son essence de voyeur, le visiteur doit néanmoins faire un effort, se pencher, s'accroupir pour voir par le trou. L'œuvre est volontairement contraignante. La seconde partie de la paroi présente une grille derrière laquelle apparaissent deux robes rigidifiées par la boue. L'œuvre propose donc une réflexion sur le code perspectiviste (le trou avec le point de fuite et la grille) associé à la maîtrise du Sujet ici déstabilisée et déjouée par l'élément de la boue qui a tout recouvert. Les robes, figées comme les êtres et les objets après une tragique catastrophe naturelle, garde encore la trace de leur beauté et de leur distinction. Transformées par la boue, elles métamorphosent aussi nécessairement celles et ceux qui les portent ou plutôt le regard qui les porte. On pense à un renversement des mots de Polyeucte « j'ai vu cette nuit le Christ, il m'a dépouillé d'une robe sale pour me revêtir d'une autre toute lumineuse », où à ceux que Shakespeare prête à Perdita « This robe of mine / does changes my disposition ». Et si les robes ici ne sont ni lumineuses ni belles mais au contraire salies et enlaidies, elles n'en soulignent pas moins la capacité de l'œuvre d'art à modifier le caractère, ou tout au moins

l'humeur, du visiteur qui la porte en y portant son regard.

Sans grand risque, entre mélancolie et oisiveté, Anushavan Hovakimyan a installé un lit défait, au-dessus duquel sont suspendus quelques branchages, comme un toit primitif, un abri minimal. A côté du lit, un écran fait passer des images d'eau qui s'écoule, à l'image du temps bien sûr, un temps dont se décharge l'artiste qui revendique son droit à la paresse au point de confier à l'écran la tâche de rêver à sa place. Sona Abgaryan approfondit quant à elle la mélancolie, donnant à voir des visages tristes, vieilliss avant l'âge par les épreuves de la vie. Elle éclipse la lumière de ses prises de vue, pour évacuer tout espoir. Sa série de portraits envoûtée et méduse par la noirceur du regard, elle ne veut que la camera obscura pour engendrer son monde où Zurbaran ne serait peut-être pas dépaycé. Pour être plus énergique en apparence, le monde filmé par Shahis Karapetyan d'Ambrosi n'en est pas plus joyeux pour autant. Sa vidéo nous montre une multitude d'enfants en tenue de judoka. Faisant leurs exercices, ils tombent, se relèvent, rampent et leur activité se répète, toujours la même, à l'image de notre vie lorsqu'elle est vue du côté tragique de Sisyphe ou de Prométhée. Ses prises de vue, dans un noir et blanc s'approchant du sépia, par leur rythme et le caractère répétitif de l'action ne sont pas sans rappeler celles d'Ardayd Péléchian filmant les bergers arméniens transportant les moutons à travers les cours d'eau et cascades des montagnes. Ce sont du reste les moutons que Sonia Balassanian a mis en évidence dans son installation, en recourant au chiffre symbolique de sept, pour cet animal hautement symbolique, lui aussi. Collées sur des endroits stratégiques des murs, sept têtes de mouton d'un bronze brillant et doré (la toison d'or ?) que souligne l'éclairage (la lumière surgit des ténèbres), délimitent un espace dont deux coins sont occupés par des écrans de petite taille. La vidéo nous montre le bétail, les vaches et les moutons, menés dans les paysages d'Arménie, par des paysans et des enfants que l'on entend crier. Sonia Balassanian a donné une couleur verdâtre au film, pour mieux évoquer la nature perdue dont il ne reste que la représentation visuelle et sonore. L'artiste nous fait partager sa passion pour les paysages d'Arménie, une passion authentique et profonde qui la pousse à installer ici la tête de l'animal signifiant à lui seul la Passion. L'œuvre est là aussi dans sa fonction purificatrice, cathartique, comme un dédommagement de la perte du lien avec la vie du dehors. Sept têtes sont là, sacrifiées, pour nous racheter et nous ramener à la vie dont la vidéo garde la trace. Vie, mort et résurrection sous-tendent le travail de Teni Vardanian. L'artiste a ramassé les fleurs séchées dans les cimetières pour en faire un tas. Sur le mur, elle projette l'image filmée de fleurs agitées par le vent. L'image des fleurs des champs s'entrelace à la réalité des fleurs mortes, mais l'image n'est pas la vie, n'est pas la fleur. Il reste le mouvement de la projection, un cône, comme un cône de vision et corne d'abondance; il reste la séparation entre les fleurs des champs (filmées) et les fleurs de culture entassées dans l'espace de l'exposition, avec leurs rubans et emballages d'origine. Dans le tas, délicatement maintenu dans son panier d'offrande, un bouquet de roses s'est fané, sans doute une manière de signer pour Vardanian...

նկարչին օրինակ մը, յուսարով որ չունիս :

- (1) Սարգիս Սարգսյան, « Գաղափարի քանդակներ », Ամէնուն Տարեգոյցը, Պոլիս, 1914, էջ 127-129 : Մեզի ծանօթ չէ, եթէ այդ գիրքը լոյս տեսած է :
- (2) Թէոդիկի տուեալները ջնջուած են :
- (3) Հերմիոնէ Բէրէսթէճեան - Լեմոնճեանի (մահացած՝ 1962ին) այդ նամակը, ըստ երեւոյթի, պահպանուած չէ :
- (4) Շահան Շահնուր, նահանգը առաջի երգի, Փարիզ, 1929 :
- (5) Կը թուի թէ խօսքը կը վերաբերի Աւետիս Ահարոնեանի 28 Փետր. 1930ի նամակին, որ լոյս տեսած է Նոյեմբեր 1-3, 1974ի « Յառաջ » թացառիկին մէջ ու վերահրատարակուած է մեր կողմէ՝ նոյն խորք հրատարակուածին տեղեակ ըլլալու (տե՛ս. Վարդան Մատթէոսեան, « Աւետիս Ահարոնեանի և Սիմոն Վրացեանի նամակները Շահան Շահնուրին », Բագին, Սեպտեմբեր 2005) : Այդ նամակին 1930ի հրատարակութեան տուեալները կը պակասին մեզի :
- (6) Հաւանաբար՝ « Ժլորիս » ճաշարանը, Լատինական թաղամասին մէջ :
- (7) Արծակազիր Յովհաննէս Ասպետի (Օննիկ Զիֆթէ-Սարաֆ, 1874-1932) կը պատկանի « Նահանգը առաջի երգի » յարդ յայտնի առաջին գրաւոր արձագանքը, որ լոյս տեսած է « Նոր Լուր » օրաթերթին մէջ, Սեպտեմբեր 19, 1929ին, « Յառաջ » թերթումային հրատարակու-

- (8) Պարզեւին ինքնութիւնը կը մնայ անմանօթ : Նաուս Ս. Սարգսյան (1910-^o) 1930էն մինչև 1970ական թուականները ապրած է Եթովպիա, ու այնտեղէն 1970ին գրած է Շահնուրին, որ իրեն պատասխանած է 13 Յունուար 1970ի նամակով (Շահան Շահնուր, Նամակահի, Գ. Հատար, կազմեց Գրիգոր Բէօսէան, [Պոսթըն], 2006, էջ 147) : Շահնուրի ծննդեան 80ամեակին առիթով, յուշարկան կարճ յօդուած մը հրատարակած է, ուր կան տուեալներ Տոր և Թէոդիկի գործակցութեան մասին (Նաուս Ս. Սարգսյան, « Շահան Շահնուր », Երևան, Յունիս-Յունիս 1983, էջ 97-99) :
- (9) Իր կեանքի վերջալոյսին, Շահնուր ջերմ գնահատանքի տողեր արձանագրած է Լեւոն Բաշարեանի մասին, եղբակցներով, որ « Բաշարեանի գասարութիւնը, խաւարի ուժերու ճնշումին ներքեւ, անգարմանելի կորուստ մը եղած է մեր արձակին համար » (Շահան Շահնուր, կրակը կողմիս, Փարիզ, 1973, էջ 83) : Ան, սակայն, իր վերապահ կեցուածքը պահած է Արշակ Զօպանեանի հանդէպ մինչև կեանքին վերջը :
- (10) Շահան Շահնուր ու Վահան Թէքեանի թղթակցութեան համար (1931-1941), տե՛ս. Շահնուրի « Նամակահի » Գ. Հատարը և Աւետիս Սանճեանի կազմած Վահան Թէքեանի « Նամակահի » (Լոս Անճըլըս, 1983) :

NPAK, 1/3 Pavstos Biuzand Blvd. Yerevan, Armenia
 Tél. : +3741 56 82 25, 56 83 25, 56 02 18
 Fax : +3741 56 02 16
 E.mail : info@accea.info
 Web : www.accea.info

CENT ANS APRES LA REVOLUTION DE 1908

L'image authentique du passé n'apparaît que dans un éclair, image qui ne surgit que pour s'éclipser à jamais dès l'instant suivant.

Walter BENJAMIN
Sur le concept d'histoire

Le match de football qui s'est déroulé à Erevan le 6 septembre 2008 et qui a opposé les équipes nationales turques et arméniennes en présence des présidents Abdullah GUL et Serge SARKSSIAN a été salué par les commentateurs politiques et par la presse non comme une banale rencontre sportive, mais comme un événement politique. Un événement porteur d'apaisement dans les relations entre l'Arménie et la Turquie en une période de tensions et de rivalités internationales marquées par le retour en force de la Russie. Le rôle nouveau de médiateur reconnu à la Turquie dans le grand Jeu caucasien, les visites du président GUL à Erevan et à Bakou, ont laissé supposer à certains que la Turquie établirait des relations diplomatiques, ouvrirait ses frontières avec l'Arménie, mettrait fin au blocus, mis en place en 1993. D'autres encore plus optimistes caressent même le rêve d'une Turquie repentante¹.

Ainsi, cent ans après la Révolution de 1908, on retrouve un climat favorable à la fabrique des rêves.

**

La Révolution jeune-turque de 1908 est un événement d'une importance capitale dans l'histoire du peuple arménien et particulièrement dans l'histoire des Arméniens de l'empire ottoman. Les Arméniens ont participé à cette révolution. Ils ont cru qu'elle apporterait la liberté, l'égalité des droits civiques et la justice aux sujets de l'empire ottoman devenus des citoyens, sans distinction de race, ni de religion. Sept ans plus tard, les grandes espérances feront place à la tragédie. Les Jeunes-Turcs, les vainqueurs de la révolution, seront les organisateurs du génocide de 1915 et feront disparaître toute présence arménienne en Asie Mineure. Un siècle après la Révolution de 1908, l'établissement des faits et leur interprétation, l'idéologie et l'évolution politiques des principaux acteurs font l'objet de discussions et, loin de faire l'unanimité entre historiens turcs et occidentaux, suscitent de nouvelles problématiques. Ce qui en soi n'est ni étonnant, ni scandaleux et constitue la nature même du travail de l'historien.

La Révolution de 1908 est, cent ans après, un événement obscur et mal connu des Arméniens d'aujourd'hui. Il n'existe, à ma connaissance, aucune étude sérieuse et approfondie consacrée à cette question dans la littérature historique arménienne à l'exception de réquisitoires contre les Jeunes-Turcs publiés en Arménie soviétique après la manifestation de 1965. Par ailleurs, en se fondant sur l'histoire du génocide arménien —des massacres d'Adana (mars-avril 1909) à la fin de la première guerre mondiale et jusqu'aux catastrophes de Cilicie et de Smyrne— la Révolution de 1908 est non seulement un sujet de polémiques et de controverses,

mais a alimenté et alimente des réglemens de comptes au sein des communautés arméniennes. Dans des milieux bien pensants de la diaspora, les révolutionnaires arméniens sont presque tenus pour responsables de la violence des réactions des nationalistes turcs —ce qui bien entendu consolide les thèses de ces derniers— et le Dachnaksoutioun est périodiquement accusé d'avoir été l'allié des Jeunes-Turcs au début de la Révolution et de n'avoir pas, par la suite, brisé cette alliance tactique².

C'est pourquoi, ce centenaire mérite une évocation dans la presse arménienne. Dans les limites de cet article, notre ambition n'est pas de faire une «histoire à rebours», à la lumière des événements qui se succéderont de 1908 à 1922 et conduiront à la fin de l'empire ottoman et à l'anéantissement des Arméniens de cet empire, mais de saisir l'intensité du «moment 1908» à travers quelques témoignages.

L'année 2008 a été rythmée par diverses manifestations (conférences, colloques, publications) aux Etats-Unis, en Europe, en Turquie, autour des Jeunes-Turcs et de la Révolution de 1908. L'une d'entre elles, une conférence intitulée «L'ivresse de la liberté: la révolution de 1908 dans l'empire ottoman» s'est déroulée à Paris, dans le cadre du Collège de France (5-7 juin 2008). Organisée par François Georgeon, spécialiste de la période hamidienne, elle a réuni une trentaine de chercheurs français et d'historiens étrangers prestigieux. Ainsi, Sherif Mardin, venu de Washington, l'intellec-

tuel kure le plus respecté aux Etats-Unis et en France. Sukru Hanioglu, professeur à Princeton, auteur d'analyses monumentales sur les Jeunes-Turcs dans la période pré-révolutionnaire Erik Zürcher, historien de l'empire ottoman finissant, directeur du fameux Institut International d'Histoire Sociale d'Amsterdam qui conserve le manuscrit du *Le Capital* de K. Marx. Mete Tunçay, historien turc et publiciste de gauche à Istanbul. Au milieu de cet aréopage d'ottomanisants, la présence de jeunes historiens arméniens fut un fait remarquable. Nazan Maksudyan traita avec finesse de la délicate question des orphelins arméniens d'Adana recueillis, à la suite des massacres de mars-avril 1909, dans une institution turque créée par Cemal Pacha. Un thème qui avait déjà inspiré Zabel Essayan. Robert Koptas, venu comme elle d'Istanbul et déjà connu en France pour sa collaboration active au journal *Agos*, comme à la courageuse maison d'édition arménienne d'Istanbul, *Aras*, dressa le portrait de Krikor Zohrab sous les traits d'un homme politique libéral et centriste encourageant, entre 1908 et 1915, la coopération entre le Comité Union et Progrès et le parti dachnak. Hourri Berberian, originaire d'Iran, mais fomenté à Los Angeles sous la direction de Richard Hovhannessian, appliqua le concept d'*histoire croisée* à la «circulation» des militants arméniens dans les trois révolutions russe, perse et turque de 1905 à 1908. Absent mais excusé, Bedros Der Matossian, diplômé de l'Université Hébraïque de Jérusalem et de l'Université Columbia de New York, avait envoyé sa communication sur la formation des sphères publiques après 1908 chez les Arméniens, les Arabes et les Juifs.

Au cours de cette conférence, les Arméniens furent constamment évoqués. Révolution politique, aboutissant à la restauration de la Constitution de 1876 et à l'établissement d'une «monarchie constitutionnelle» ottomane, la Révolution de 1908 n'avait-elle pas des origines économiques et sociales ? La réponse de S. Hanioglu à cette question tomba comme un couperet : la seule force politique qui ait posé les questions économiques et sociales a été le Dachnaksoutioun.

En 1878, après les pertes territoriales subies par l'empire ottoman dans les Balkans et en Asie Mineure, le sultan-calife Abdulhamid II (1876-1909) met fin

à l'ère des *Tanzimat* (réformes), suspend la Constitution accordée en 1876 et installe un régime autoritaire et pan-islamiste.

Nés dans les étapes de la question arménienne, les partis révolutionnaires arméniens —le parti Arménagan (né à Van en 1885), le parti social-démocrate Hentchakian (créé à Genève en 1887), la Fédération Révolutionnaire Arménienne ou Dachnaksoutioun (créée à Tiflis en 1890)— ont en commun d'exiger les réformes pour les *vilayets* orientaux de l'empire ottoman (l'*Ermenistan*) promises au Congrès de Berlin (1878). Partis clandestins inspirés du modèle balkanique, ils préconisent la lutte armée, lancent le mouvement des *fédais* (groupes de 10 à 15 hommes armés et mobiles) chargés d'organiser «l'autodéfense» des paysans (80% de la population arménienne) contre leurs oppresseurs (tribus kurdes, *mouhadjirs*, Tcherkesses, usuriers, etc.) que les violences, l'insécurité, la fiscalité oppressive, la corruption administrative et la misère poussent à émigrer.

Trente années de despotisme hamidien ont eu raison des actions des révolutionnaires arméniens (exécutés, emprisonnés ou exilés) de la manifestation de Kumkapi (1890) à la révolte de Zeï-

par

ANAHIDE TER MINASSIAN

toun (1894), de l'occupation de la Banque ottomane (1896) à la deuxième rébellion du Sassoun (1904). Les massacres arméniens de 1895-1896 n'ont pas entraîné l'intervention espérée des Grandes Puissances. A la suite de ces avatars, les hentchakians se sont divisés entre un Centre «marxiste» et une aile «libérale» qui s'allie aux arménagans pour fonder le *Véragazmial*, sans échapper pour autant aux luttes fratricides. L'alliance avec les révolutionnaires macédoniens conduit aux potences dressées à Andrinople (1901). Mais, au Caucase, la confiscation des Biens du Clergé arménien (1903), puis la Révolution russe de 1905³ donnent un brusque élan aux terroristes hentchaks et dachnaks qui attaquent les représentants du pouvoir tsariste. Durant la «guerre arméno-tatare» (1905-1906), un conflit sauvage, de Bakou à Tiflis, entre Arméniens et Azéris, le Dachnaksoutioun mobilise ses militants et ses *fédais* pour protéger les derricks des pétroliers arméniens, pour défendre les villages et les quartiers arméniens et devenir un parti hégémonique.

Tirant les leçons de la Révolution russe de 1905, du demi-échec de l'attentat de Yildiz contre Abdulhamid (juillet 1905) et du blocage de la question arménienne, le Dachnaksoutioun révisé son programme. Il est encouragé par les ténors socialistes de la Seconde Internationale où il est admis en 1907 à changer de tactique dans les empires russe et ottoman, à renoncer au mirage de l'intervention occidentale synonyme d'impérialisme. La diminution sensible de la population arménienne dans les vilayets orientaux, conséquence des massacres, de la question agraire et de l'émigration a sonné comme un avertissement. A l'heure où l'on assiste au réveil de l'Islam en Orient, aux révoltes et aux émeutes de marché à Erzeroum,

témoigné d'une grande sincérité pour faire oublier le souvenir du passé»⁶.

Voici trois témoignages de militants dachnaks choisis pour leur qualité⁷.

B O L I S

En juillet 1908, Constantinople —Bolis— capitale de l'empire ottoman et résidence du sultan-calife, est le premier centre du monde arménien par ses fonctions (religieuses, économiques et culturelles) et par sa démographie (plus de 100 000 Arméniens répartis dans 34 quartiers européens et asiatiques). Durant quelques mois c'est une ville libre où accourent les exilés politiques turcs, arméniens, bulgares, macédoniens, les transfuges tatars du Caucase et de Crimée et les révolutionnaires persans.

Le témoignage de Schavarch Missakian (1884-1957).

Jeune —il a à peine 24 ans—, Schavarch a déjà une expérience du métier de journaliste. Coursier à 16 ans du quotidien arménien **Sourhantak**, il a acquis sur le tas les bases de ce métier. Commis de la célèbre librairie **Balantz**, il s'est formé et instruit en lisant des livres français ou traduits du russe, en parcourant les journaux anglais, français et la presse arménienne de Russie. Il a déjà publié de courts «Billets» dans **Arévélian Mamoul** de Smyrne. Entré dans le Dachnaksoutioun en mai 1907, Schavarch est, avec son ami Kégham Barséghian (1883-1915), un militant de la clandestinité assoiffé de liberté et de justice. Sous la signature de **Barbaros** et d'**Empost**, des pseudonymes qui affirment sa haine du régime hamidien et camouflent sa timidité, il collabore au journal dachnak **Razmik** publié par Rouben Zartarian (1874-1915) à Philibé (Bulgarie). Fondé sur les fragments d'un journal qu'il a tenu irrégulièrement et complété par des souvenirs rédigés au début des années 1920, son témoignage sur **«l'ivresse de la liberté»**, a une saveur d'authenticité imprégnée d'humour⁸.

(...) J'ignore s'il ne m'était jamais venu à l'esprit de célébrer la liberté du jour au lendemain. Oui, nous tissons souvent des rêves, quand le souverain était malade, quand le vizir changeait, quand arrivaient des rumeurs de l'extérieur. La question macédonienne était entrée dans sa phase aiguë et il semblait que nous aussi, en reniflant la presse étrangère, nous attendions à quelque chose (...)

Un matin cependant le rêve devint réalité. Les journaux avaient publié un entrefilet prudent. Mais, d'un jour à l'autre, la situation changea avec la vitesse de l'éclair...

10 juillet 1908⁹. **Yachasen Hurriyet, yachasen Adalet, yachasen Moussavat yachasen Millet...** Je ne me souviens plus comment s'est passé le premier jour. Si je ne me trompe, c'est seulement le deuxième ou le troisième jour que, avec Aram Andonian, Kégham¹⁰ et quelques autres, nous mêlant à la foule, nous sommes allés à Bab Ali, à l'entrée officielle de la Sublime Porte, nos fés rouges plantés de biais et un drapeau rouge à la main.

(La foule vocifère, réclame le sadrazam, les ministres, elle hurle, **«Yachasen Mechroutiyet (Vive la Constitution), yachasen Millet»**).

Voici qu'apparaît le Grand Vizir, Saïd Pacha. Il salue la foule et promet de démissionner immédiatement.

- Les ministres aussi, les ministres aussi, où sont-ils ?

- Je ne sais pas. Chacun dans son ministère ou chez soi.

Des volontaires se chargent de conduire la foule devant chaque mini-

stère pour exiger la démission des ministres.

La foule —nous avec elle— se met en route vers les édifices désignés, ministères ou maisons, pour retrouver les ministres et obtenir leur démission. en poussant des hurlements furieux, en martelant de ses pieds le sol, en applaudissant, en chantant ou en pleurant.

Ainsi, elle erre jusqu'au soir et obtient la démission de tous les ministres sauf celui de l'Education qui reste introuvable et le fameux Fehim Pacha qui s'est enfui (et qui sera bientôt déchiqueté dans une province voisine).

S'en suivent des discours fracassants dont nous avons appris par cœur le début et la fin : **«Compatriotes, depuis trente ans notre patrie a été mise en pièces dans les serres du despotisme...»**

C'est alors que fut organisée, sous la direction d'un ignoble **moukhtar** et d'un groupe de scribouillards, une manifestation écœurante contre le patriarche Ormanian¹¹ (c'est à tort que cette offensive et les tracts imprimés à cette occasion furent attribués au Dachnaksoutioun. Si c'était nous, nous n'étions pas au courant et pas même l'ombre d'un dachnaksakan de l'extérieur n'était encore apparue).

Les prisonniers n'avaient pas été libérés. Nous nous sommes rendus jusqu'aux portes de la prison. On nous refoula.

- Les gars, allons à Yildiz !

- Allons-y, allons-y, mais à cheval...!

Et, en effet moi, Kégham et Yénok Chahèn prenons chacun un cheval à Béchiktach et poussons vers le palais de Yildiz.

Moi, depuis longtemps, je savais montrer un cheval (...). Pour Kégham c'était une première et c'est sans plaisir qu'il se résigna à cette hasardeuse expédition. J'éperonnai mon cheval et arrivai rapidement sur la vaste esplanade devant le palais impérial où une foule excitée et vociférante acclamait le **padichah**, et hurlait des vivats. Mes deux camarades poussant leurs chevaux à l'allure d'un cortège nuptial, arrivèrent assez tard. Il n'empêche que, un an après, Kégham pouvait écrire : **«(...)A cheval, nous avançons sur ces routes qui à l'époque menaient au palais du plus grand des criminels. Nous, camarades, nous marchions sur le palais de Yildiz...»**.

Jusqu'à maintenant je n'arrive pas à comprendre. Sans aucun doute, nous voulions voir le visage du Monstre. Pour dire quoi au milieu de cette masse composite ? Avons-nous réussi à le voir ?...

Soudain, un murmure et des mouvements de doigts pointés vers le balcon du palais. Et des **téménahs**, des cris...

- Regardez, regardez, le Padichah. **Yachasen éfendimiz, yachasen pédériz... Kahrolsun istibdad** (A bas le despotisme)...

Nous avons soit-disant aperçu un visage barbu qui se profila comme une ombre, récita quelques mots et disparut. Ceux qui réellement l'avaient vu et entendu racontaient que le sultan avait chaleureusement exprimé sa joie au peuple en glorifiant la Liberté et la Constitution...

Dans la foule il y avait aussi des Arméniens. Ils nous apprirent qu'une partie des prisonniers et, parmi eux, Yéznik¹², avait été libérée. Voilà ce que veut dire décoller du sol; nous enfourchons les chevaux et hurrah!... **«Yachasen Hurriyet (Vive la Liberté)»**.

Bien entendu, Abdul Hamid riait sous cape et préparait des projets diaboliques. Mais cette fois en tant que

«comitédji». En effet, n'avait-il pas déclaré publiquement qu'il était membre d'**Ittihad ve Terakki** ? ...

- Ils sont venus, ils sont venus ! Deux personnes pour le moment, les autres vont arriver petit à petit !

Il me semble que c'est Yéznik qui annonça la bonne nouvelle. A peine sorti de prison, il était tout feu tout flamme pour renouer les liens, reconstituer le groupe.

Qui étaient les arrivants? Le premier que nous vîmes, se présenta comme le **«camarade Vahakn»**. Rien d'autre. Age moyen, corpulent, moustachu. Il venait de Bulgarie, mais ses vêtements, sa façon de parler montraient qu'il avait vu aussi l'Amérique. Homme simple et actif, Vahakn¹³ parlait en tant que représentant du parti. Sans dire tout, il donnait des instructions et annonça, que dans quelques jours, il nous présenterait un dirigeant important venu avec lui. Le contact était assuré par Yéznik et rendez-vous fut pris à Péra, dans le jardin du Petit Champ.

Nous attendions depuis quelques jours dans l'impatience. Était-ce une petite chance pour nous, morveux nouveaux-nés totalement passion et rêve, d'être admis à voir un intellectuel, un révolutionnaire, un **«Dachnaksagan»** venu d'Europe, d'un monde de lumière? C'était une soirée ordinaire. A l'heure dite, nous allâmes au Petit Champ et conformément aux instructions, nous nous sommes tenus près de la grille du bas. Yéznik après avoir chuchoté quelque chose avec Vahakn revint et recommanda de regarder vers la porte du haut. Kégham et moi étions toute ouïe, tout œil.

- Voilà, il passe, tu l'as vu? De taille moyenne, avec une cravate noire et derrière lui le camarade Vahakn. Du reste, il n'y avait personne d'autre. Vahakn, déjà connu pour son apparence négligée, et **«l'autre»**, élégant, chapeauté, ganté, une canne à la main et une allure de bourgeois. «Mettons qu'on l'ait vu», puisque, à cette distance, il était impossible de le distinguer. Il fit un tour et disparut. Son nom ? C'est Aknouni! C'est tout. Ni plus, ni moins.

Vahakn nous annonça qu'il allait nous confier une proclamation manuscrite avec l'obligation de la faire imprimer dans la nuit et de la diffuser le lendemain.

- Personne ne doit voir le manuscrit. Tous deux vous en êtes personnellement responsables. Vous la faites composer devant vos yeux dans une imprimerie sûre, vous corrigez, vous vérifiez le tirage durant l'impression et, demain, vous distribuez !

Ah, ces jours!... Ces jours!... quand on nous disait «marche!», courrir était un jeu pour nous.

Nous reçûmes le manuscrit comme le Saint Sacrement. Des grandes lettres entrelacées sur une feuille blanche et brillante. Nous courûmes à l'imprimerie de **Sourhantag**, la plus sûre, puisque nous étions considérés comme les enfants de la maison. Comme le propriétaire et le directeur, Dikran éfendi (Djivélekian) était mort, Hagop Varjabédian, responsable «des nouvelles nationales» et en même temps rédacteur de **Djéridé**, un journal turc en caractères arméniens, avait pris sa succession. Malheureusement il était absent. Pour couper court, on nous a dit «il est rentré à la maison».

Laissant Kégham à l'imprimerie, je filai chez Varjabédian, à Yéni Kapou, à une demi-heure de distance.

Petit homme sérieux, Varjabédian avait été pour moi une sorte de men-

tor lorsque j'étais un adolescent inex-
périmenté. Mais il avait peur de son
ombre. Par ailleurs, c'était une vieille
baderne devenu encore plus méfiant
depuis la proclamation de la Constitu-
tion.

Arrivé à bout de souffle, je lui ex-
pliquai immédiatement mon projet et
exigeai que nous retournions ensemble
à l'imprimerie pour éditer le soir
même la Déclaration.

Après un coup d'œil au manuscrit et
à la signature, il devint jaune, se mit
à trembler et s'écria.

- Tu es fou mon garçon, tu vas m'at-
tirer des malheurs, c'est impossible...

- Tu ne sais pas ce qui se passe
dans le monde ? Constitution, liberté
de la presse... Tu n'as pas lu l'**iradé** im-
périal ?

- J'ai lu, j'ai lu, mais moi je n'imprime
rien en dehors des nouvelles officielles.
En aucun cas... Et je te conseille de ne
t'adresser à aucune autre imprimerie.
Tu es encore un moutard, tu n'y com-
prends rien.

J'étais en feu : échouer à la première
tentative. Et de surcroît, devant un
ami !

Comment non...? Est-il possible de
s'opposer à la Révolution, à la volonté
révolutionnaire, quand les Turcs eux
mêmes sont devenus des «**comitédjis**»
et quand la secousse générale fait
trembler le trône de Yildiz...?

- Hagop, cette Proclamation doit être
imprimée. Soyons brefs. Tu n'es pas
responsable, tu écris un mot au typo-
graphe et au mécanicien, moi, je me
charge du reste.

- Je ne peux pas, n'insiste pas.

- Si quelqu'un te met un revolver sur
la tempe?... (Je fis même le geste de
tirer un revolver de ma poche).

- Même si tu me coupes la tête, je ne
peux pas... Je ne viendrai pas, je ne
donnerai pas un mot, je fermerai l'im-
primerie. Ceci est mon dernier mot...

J'allais exploser. Mais ce n'était pas
le moment de mettre le «bordel».
«**Cette nuit nous devons imprimer et
demain distribuer**». Ensuite, on s'expli-
quera avec ce «contre-révolutionnaire».

Je revins et, l'écume à la bouche, je
racontai tout à Kégham.

La nuit était déjà tombée. A qui nous
adresser à une heure si tardive ?

(Finalement, Kégham et Schavarch
trouvent une minuscule imprimerie dont
la propriétaire, un jeune Arménien de
Césarée, exige d'être payé d'avance et
au prix fort. Avec le typographe qu'ils
surveillent de près, ils s'acharnent à
déchiffrer la tortueuse écriture d'Ak-
nouni. Une fois composée, le texte doit
être retouché avant d'être enfin im-
primé sous leurs yeux. Ils finissent au
lever du jour et dorment quelques heu-
res).

Yéznik avait fait distribuer une partie
des tracts dans les quartiers armé-
niens. Le reste devait être distribué par
Kégham et par moi dans le lieu le plus
fréquenté de la ville, le Pont.

Et nous voilà, vers le soir, nous te-
nant, à chaque bout du Pont, Kégham du
côté de Bolis et moi de Galata. En une
demi-heure tout fut épuisé.

Le contenu de la Déclaration ? Hélas,
je ne l'ai pas sous les yeux mais il
n'est pas difficile de le restituer. La
Constitution, un régime démocratique,
l'entente entre tous les éléments de la
population. A bas le despotisme ? Sous
la Déclaration, une signature «**Le Corps
Responsable de la FRA de Bolis**». Ainsi
deux de ses responsables étaient déjà
à Bolis, quant au troisième, Rouben
Zartarian, il était retenu à Philibé par
le journal «**Razmik**».

Enfin, voici Zartarian, un homme

jeune, chaleureux, élané et coiffé
d'un **bombé** (un chapeau melon). Nos
gars l'avaient déjà entouré et quant à la
fin on me présenta comme ce corres-
pondant de **Razmik** qui signait «**Empost-
Barbaros**», Zartarian s'étonna de trou-
ver en face de lui un môme inconnu. Il
avait cru jusqu'au bout que son corres-
pondant était Aram Andonian.

VAN

A l'autre bout de l'Anatolie, dans le
Yerguir, la réception par les Armé-
niens de la révolution qui vient de
triompher dans les régions européennes
de l'empire ottoman (Macédoine,
Constantinople) se fait avec retard, tant
à cause des distances qu'à cause des
conditions locales. A Van, la population
arménienne majoritaire et relativement
prospère a vécu depuis 1855 —année
de la publication par Khrimian Hayrig
d'**Artsvi Vaspouragan** (L'aigle de Vas-
pouragan) dans le monastère de Va-
rak— une renaissance culturelle. Elle
a donné naissance à des sociétés secrètes,
puis au premier parti politique armé-
nien, le parti arménagan, mais son
principal fondateur, Meguerditch Portou-
galian, a dû s'exiler à Marseille où il
publie **Armenia**. En 1896, malgré l'u-
nion momentanée des partisans armé-
nagans, hentchaks et dachnaks, la jeu-
nesse arménienne de Van a payé un
lourd tribut aux massacres hamidiens.
Depuis, le **vilayet** de Van, dont l'import-
ance géostratégique entre le Caucase
et la Perse est évidente, subit un
contrôle politique et militaire sévère
du gouvernement turc. Pour toutes ces
raisons, le Dachnaksoutioun a eu du
mal à s'implanter dans la région, à re-
cruter et maintenir des **fédais** dans
les maquis montagnards, à assurer
l'endoctrinement et l'armement des
paysans arméniens dans un objectif
d'auto défense. En 1907, la «**trahison de
Davo**», un militant dachnak qui a révélé
aux autorités une importante cache
d'armes, a été une catastrophe soldée
par des arrestations d'intellectuels et
de militants arméniens de tout bord et
par des actes de vengeance. Elle a
longtemps alimenté des polémiques lit-
téraires.

En juillet 1908, **Vahan Papazian** (1876-
1973), un ex-étudiant, surnommé **Koms**
ou encore **Docteur**, est responsable
d'une troupe de **fédais** dachnaks qui a
échappé à la répression et s'est confi-
née dans la région de Chadakh¹⁴.

Après de longues errances en mon-
tagne pour sécuriser un peu les pay-
sans arméniens face aux Kurdes, il est
revenu avec ses compagnons à Veri
Tagh le quartier arménien de Chadakh.
Le 15(28) juillet 1908, démoralisé, il est
vautré sur le toit d'une maison, lorsque
tout à coup, il voit, au loin, surgir un
homme.

«(...) C'était notre Amin, il venait
de Van. Cette fois, son visage rayon-
nait, il tenait à peine debout et sem-
blait vouloir voler dans les airs. Il
court, il hurle de loin - **Constitution...
Liberté... Monsieur Aram**¹⁵ **et tous les
prisonniers sont libérés**. Durant un ins-
tant j'ai pensé «Il est devenu fou».

- Qu'y a-t-il mon gars ? Qu'est ce que
tu racontes ?

- Kha, kha, Monsieur le Docteur,
n'ayez plus peur, c'est la liberté... Nous
devont aller à la ville... Tiens, tiens si
tu ne me crois pas; il me remit une
lettre et quelques journaux. De vrai,
la lettre était d'Aram. Il écrivait que la
Constitution avait été proclamée, que
tous les prisonniers avaient été libérés
et que, dans le même mouvement, on
l'avait conduit au sérail sous escorte
d'honneur. Il demandait que l'on des-
cende au plus vite à Van, il n'y avait
plus lieu d'errer dans les montagnes.
Les gars s'arrachèrent les journaux(...).
Oui, la Constitution avait été procla-
mée. De Salonique, Enver et Niyazi
avaient menacé de faire marcher la
troupe sur Bolis. L'**Ittihad** avait pris en

mains le gouvernement du pays et pro-
clamé la **Liberté, l'Egalité, la Frater-
nité**.

Le lendemain, une autre lettre d'Aram
se fait encore plus pressante. Il faut
descendre à Van où Sarkis et Ichkhan¹⁶
sont déjà arrivés, où la joie et l'émotion
sont générales, tous les exilés et les
fuyards sont revenus. Après hésitation
et non sans méfiance, Vahan et ses
hommes décident enfin de descendre.
En route, des villageois, des vieillards,
les larmes aux yeux, viennent au-devant
d'eux. Le vieux Bazig, un **danoudér** sym-
pathisant, lui, n'y croit pas. Il craint
que ce soit une ruse du «**Turc impie**»,
néanmoins il promet du thé et un mou-
ton. A Sevdkin, près d'une rivière, les
hommes se reposent, enlèvent leur car-
touchière et attendent le festin promis.
Soudain, l'apparition, sur la route de
Chadakh à Van, d'une file de soldats
provoque un accrochage dramatique.
Les **fédais** se croient encerclés. Bazig
hurle «le voilà le **hurriyet** de ces **kafirs**»
et ouvre le feu. Le combat s'engage.
Le gros des **fédais** essaye de gagner les
hauteurs à travers le lit d'un torrent
dont les pierres roulent sous leurs pieds.
Les Turcs répliquent mais ne touchent
personne. Les **fédais** continuent à monter,
en glissant, en tombant. Finalement,
ils remarquent que les soldats turcs
viennent ramasser les corps de trois
des leurs et qu'ils n'attaquent pas le
village par représailles. Etonnés, mais
non rassurés, ils passent la nuit à la
belle étoile dans les pâturages d'été.
C'est ainsi qu'ils «**ont fêté la lune de
miel de la Constitution**».

Au matin, les invitations de des-
cendre à Van sont devenues des ordres.
Finalement la troupe de Vahan Papazian
se sépare de Bazik et, avec les bénédic-
tions des bergers arméniens, se met en
route, par prudence voyage de nuit,
pour n'arriver qu'à l'aube au monastère
de Varak. Ici aussi, l'accueil est boule-
versant. En leur honneur, on a pré-
paré un banquet avec la participa-
tion —nuance importante— de «**jeunes
bourgeois**» venus de Van. Cet accueil
ne dissipe pas leur méfiance. Ils refu-
sent d'entrer à Van en plein jour et en
armes. Ils ne descendent de la mon-
tagne que le 31 août (!?) et entrent
dans la ville à minuit.

Après des effusions, les camarades
de Van leur annoncent qu'ils doivent se
présenter impérativement aux autorités
turques comme Ichkhan et Sarkis l'ont
déjà fait. Le lendemain, le comman-
dant militaire, Miralay Tayar bey, cor-
pulant, la barbe et les moustaches
teintes en rouge, antipathique, vient
chercher Vahan Papazian et Aram Ma-
noukian pour les conduire chez le
gouverneur. Avec un sourire hypocrite,
il commente «**Nous étions ennemis,
désormais nous sommes amis. C'était
l'istibdad** (le despotisme), maintenant
**le hurriyet. Je suis sûr que la main
dans la main, nous allons désormais
lutter pour défendre notre Constitution**».
Puis soudain, il demande à «**Docteur
bey** : comment a-t-il pu s'échapper
alors qu'il était encerclé par trois an-
neaux de soldats turcs. Vahan Papazian
esquive et répond «**Nous avons sur la
tête un 'ser kulahi'** (un chapeau qui
rend invisible) **quand nous voulons nous
pouvons passer devant vous sans être
vus...**». Ils rient de concert, mais Tayar
bey insiste, puis concède «**Bizarre,
bizarre... Oui vous êtes de vrais djinns**».

Arrivés devant le sérail, ils défilent
entre deux rangs de soldats qui les
saluent. Un orphéon militaire joue la
marche de «**l'Armée de la liberté**» de
Salonique. Une foule d'Arméniens et de
Turcs a envahi les rues et les toits.. Les
Arméniens appludissent à tout rompre,
les Turcs se se montrent retenus. Le
gouverneur, l'albanais Ferit Mahmoud
Pacha, un bel homme dans la soixan-
taine, le visage orné d'une barbe à deux
pointes, les accueille lui-même sur les
marches du sérail.

«**Il donna libre cours à un flot de pro-
pos lénifiants à la turca, aux bienfaits**

et aux grandes espérances apportés
par la Constitution, à l'obligation de
défendre la liberté conquise».

Le troisième jour avec des hauts
fonctionnaires civils et militaires ils
vont s'incliner devant les tombes «**des
martyrs de la liberté**». «**Auparavant, de-
vant l'entrée du cimetière arménien,
des soldats turcs montaient une garde
d'honneur. En face d'eux se dressaient
10 à 15 de nos meilleurs combattants,
armés de pied en cape. Messe de re-
quiem et discours.**

C'était la Constitution ottomane.
Nous étions libres.

Il se posait de nouvelles questions,
de nouveaux problèmes... Il fallait
consolider la liberté acquise, l'asseoir
sur des bases légales, fonder la démoc-
ratie...».

MOUCH-DARON

Le mémorial élevé par Rouben aux
fédais arméniens, obscurs ou célèbres,
accorde une place importante aux évé-
nements qui ont précédé et suivi la
proclamation de la Constitution dans la
région de Mouch-Daron¹⁷. Rouben (Mi-
nas Ter Minassian; 1882-1951), né à
Akhalkalak, engagé très jeune dans le
Dachnaksoutioun, ayant subi des
épreuves probatoires à Kars, dans l'A-
derbadagan et le Vaspouragan, est en-
tré, en 1906, dans ce qu'il a appelé
«l'enfer du Daron». Une terre et des
hommes magnifiques subissant le joug
de la misère, des tribus kurdes et de la
bureaucratie ottomane. En mai 1907,
il succède comme responsable militaire
à Kévork Tchavouche, le héros légendaire
tué au combat de Souloukh. Avec
une poignée de **fédais** et un armement
insuffisant, il a en charge l'auto-défense
des paysans arméniens de la plaine de
Mouch, des montagnes environnantes et
du massif du Sassoun.

Juillet 1908. Rouben erre dans les
montagnes autour de Mouch avec une
quinzaine de **fédais**. Près de la «**Font-
taine de Goreg**», il voit passer une dou-
zaine de soldats. Leurs armes sont
ornées d'étoffes blanches. Répondant
aux sommations des **fédais**, ils crient:

«**Nous sommes frères. Venez c'est
la liberté. Je me dis : «L'Osmanli at-
trape les lièvres depuis sa charette».**
**On leur cria de jeter leurs armes. Ils le
firent et s'approchèrent de nous. Ils
n'avaient même pas peur.**

- **Nous sommes frères. C'est la
Constitution ! Il y aura un Ermenistan
au Sassoun.**

**Nous ne comprenions pas. Pour nous
c'était encore une ruse des Turcs. Les
nôtres s'étaient déjà saisis de leurs fu-
sils et allaient éventrer les malheureux
terrorisés.**

- **Attendez s'interposa Gorun, voyons
d'abord ce qu'il dit.**

**Un Kurde parmi les soldats le re-
connut :**

- **Notre sort est entre tes mains, dit-
il, épargne nous.**

**On se calma et on descendit tous à
la fontaine.**

«**Ils racontèrent qu'à Stamboul les
fédais avaient renversé le Sultan. Ils
dirent qu'ils portaient sur eux des
ordres pour les troupes du Sassoun et
comme aucun d'entre nous ne pouvait
les déchiffrer, c'est eux qui nous les
lirent... Il était ordonné aux garnisons
de Dalvork, Ichkhandzor, et Guéligou-
zan de se replier immédiatement et de
rentrer à Mouch. Certains parmi nous
pensaient que les soldats turcs ne li-**

saient pas ce qui était écrit mais c'était peu probable, les pauvres diables ne savaient pas eux-mêmes ce que pouvait être cette hurriyet. Il devait bien s'être passé quelque chose».

Ils fraternisent et rendent, non sans réticences, leurs armes aux soldats turcs, mais non les balles. Extrêmement méfiant, Rouben se déplace avec ses hommes dans la montagne, interroge les bergers qui en savent encore moins et envoie finalement un messenger en ville. Il en revient avec une lettre «La lumière de Dieu va se lever. Le mutésarif a rendu visite à la prélatrice pour annoncer qu'il y avait eu une révolution et que le sultan a accordé une Constitution. Tous les prisonniers vont être libérés. Ecrivez à Rouben en lui demandant de rester tranquille. Un firman de pardon va arriver pour lui».

La suite du récit est savoureuse. Les villageois rencontrés demandent à Rouben ce que veut dire «une Constitution» Rouben qui n'est pas au courant des événements se tait, mais les autres donnent leur avis.

« Il va y avoir un roi des Arméniens.

- Pas vraiment, mais les Anglais et les Russes vont envoyer chacun un consul pour mettre fin à l'oppression.

- Ni roi, ni consul, Sultan Hamid est crevé, son fils s'est penché sur le sort du peuple et ne veut pas qu'on l'opprime.

- Cette femme Roubina ¹⁸ aurait-elle réussi cette fois. Est-ce qu'elle n'est pas à Stamboul ?

- Oui, elle est à Stamboul, dis-je.

Tous étaient persuadés que c'était un coup des nôtres. Ils se réjouissaient tout en craignant la vengeance des Turcs».

Et de fait dans les heures qui suivent, il y a un accrochage grave près de Dérek. Les fédais abattent cinq gendarmes mais ils ne sont pas poursuivis par l'armée. On leur conseille de se retirer en attendant le firman de pardon. Rouben entraîne ses hommes dans la forêt, mais il va lui-même consulter l'évêque catholique Nersès, à Mogouk, près de Mouch. L'émotion est à son comble.

« C'est la liberté! disait-il. Il me montra le journal «Buzantion» de Constantinople qui annonçait en gros titre la Révolution et la proclamation de la Constitution. Enver et Talaat étaient glorifiés et l'Ancien régime jeté dans l'opprobre. Alors c'était vrai !

Ni l'évêque, ni le journal n'avaient une idée précise des limites de cette liberté. Il n'était plus nécessaire de réfléchir : on était heureux et on se réjouissait. Personne dans cette fête ne se demandait si nous allions tous, en définitive, y gagner ou y perdre. Du Sultan à l'évêque, du seigneur au paysan, de l'humble laboureur au Turc suzerain, tous s'embrassaient dans l'allégresse...».

Rouben exprime ses doutes, demande «en quoi cette Constitution fait avancer la question arménienne ? A-t-on nommé un gouverneur arménien ? Y aura-t-il des réformes dans les provinces arméniennes ? ...Notre Bureau est-il d'accord avec cette Constitution ?». La réponse de l'évêque est «Maintenant, nous sommes tous égaux...y a-t-il une meilleure garantie ?».

Malgré les pressions et les appels de la prélatrice de Mouch et des autorités

turques, Rouben, toujours méfiant, se retire avec ses hommes dans la montagne. Il faudra que le directeur des télégraphes et Hamazasp, un membre du comité dachnak de Mouch, viennent en personne lui apporter des «preuves». Dont un télégramme adressé «à Rouben effendi, chef du Comité de la FRA, annonçant la proclamation de la Constitution et souhaitant qu'il consacre ses forces à la défendre. Il n'y avait plus de doutes. On s'embrassa joyeusement. L'heure décisive était arrivée.

J'annonçais aux fédais ma décision de descendre à Mouch et de me consacrer à des activités pacifiques. C'était comme une oraison funèbre». Les vieux partisans Guerbo et Guialcho Manouk ont les yeux pleins de larmes. Tcholo et Manouk protestent vigoureusement.

«Depuis quarante ans jamais les fédais ne se sont rendus. Nous avons fait vœu de mourir les armes à la main. Comment peux-tu les remettre à Osmanli ? ...Tant qu'il n'y a pas un Etat arménien avec une armée arménienne, les fédais ne doivent pas se rendre. La Constitution c'est leur affaire».

Finalement, on opte pour la prudence, on répartit les hommes entre la montagne et la plaine. Rouben sort de la forêt avec Gorun et six hommes. Et c'est seulement après de longs tours et détours justifiés par la crainte de la potence qu'il se rend seul, au petit matin à la prélatrice de Mouch où il est accueilli avec enthousiasme par l'évêque Vartan. Epuisé, il s'écroule sur un lit et s'endort. On le réveille et on lui annonce que les autorités l'attendent : on est vendredi, on va fêter la Constitution, les Turcs sont dans le quartier arménien en signe de fraternité.

«A cette époque, mes cheveux jamais coupés retombaient sur mes épaules en se mêlant à ma barbe (...) Je me coiffais d'un long papakh tchéchéne dont les poils se confondaient avec ma chevelure. J'avais aux pieds des mocassins légers, je portais le pantalon du Sassoun, la grande ceinture et la cape de laine sous laquelle apparaissent les cartouchières. Un véritable ours des montagnes dressé sur deux pattes».

C'est dans cette tenue, qu'il est introduit, puant la crasse et la sueur, dans une salle de réception remplie de fonctionnaires en redingotes noires parés de leurs décorations et de leurs épées. A l'extérieur, une foule en liesse le réclame. Il se montre à la fenêtre, bredouille quelques mots accueillis par des vivats frénétiques et des tirs de joie. Les scènes de fraternisation se succèdent. Lavé, tondu, habillé, transformé en jeune civilisé, Rouben, les évêques, des membres du comité de la FRA sont escortés par des militaires jusqu'au sérail. Dans les rues envahies par la foule, les officiers doivent tirer l'épée pour les protéger de l'enthousiasme populaire.

«C'est hissé sur des épaules que je traversai le marché grouillant de monde avant de déboucher sur la grande place qu'occupait tout un régiment. Les officiels dont le gouverneur Salih pacha sont assemblés devant une tribune décorée de drapeaux. Les discours s'enchaînent. Rouben ne sait pas le turc mais saisit les dernières phrases, toujours les mêmes : Vive nos frères arméniens, Vive les patriotes arméniens». La suite de la cérémonie est essentiellement militaire : défilés, fanfare jouant la Marche de la Liberté, salut au drapeau.

«A leur tour les troupes défilèrent devant nous, les fantassins en rangs réguliers, suivis des cavaliers et de l'artillerie dans une grande poussière. Alors seulement, je me rendis compte

de la témérité de vouloir s'opposer à cette force.

Mais c'était maintenant la Constitution, c'était la liberté, cette force était la nôtre. Tout était bouleversé, le passé semblait mort, l'ordre nouveau était au pouvoir, ce que nous appelions la Révolution».

Epilogues

La Révolution de 1908 a représenté un tournant dans le destin de nos trois témoins. Schavarch Missakian, fou de langue et de littérature arméniennes, met à profit la liberté de la presse pour fonder avec Kégham Barséghian, Zabel Essayan et Vahram Tatoul, *Aztag*, un hebdomadaire littéraire et politique qui s'exerce à la pensée critique (16/29 décembre 1908). Lorsque la revue disparaît, en automne 1909, avec la fondation du quotidien *Azadamard*, organe de la FRA, la vocation de journaliste de Schavarch s'est affirmée. A travers les vicissitudes de son hostoie elle se conclura par la création à Paris de *Haratch*, en 1925.

En décembre 1908, Vahan Papazian est élu, avec Archak Vramian, représentant des Arméniens de Van au Parlement ottoman. Réélu en 1912 et en 1914, il est l'un des 10 députés arméniens (sur 266 en écrasante majorité musulmans) dont 4 députés dachnaks et 2 henchaks dans ce premier Parlement où Krikor Zohrab, avocat célèbre

(1) Cf. «Haratch» 13/14-16 septembre 2008.

(2) Le dossier des partis politiques arméniens dans l'empire ottoman a été examiné à Genève (27 février-1er mars 2008) par le Sixième Atelier du WATS (Workshop on Armenian Turkish Scholarship) qui se veut un forum de discussions et de réconciliation entre universitaires arméniens, turcs et autres (R. Suny, H. L. Kieser, F. Adanir, E. Kaynar, G. Libaridian, A. Arkun, etc.).

(3) Aknouni (Khatchadour Maloumian; 1863.1915), journaliste, rédacteur de *Drochak*, à Genève, membre du Bureau occidental de la FRA, auteur de *Les plaies de l'Arménie*, fondateur aux Etats-Unis de la première Croix Rouge arménienne (1910).

(4) Elle a été traduite en français par Léon Ketcheyan dans sa monumentale thèse de doctorat, *Zabel Essayan (1878-1943) sa vie et son temps. Traduction annotée de l'autobiographie et de la correspondance*, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Paris, 2001.

(5) L'allusion concerne le Congrès de décembre 1907 à Paris.

(6) L. Ketcheyan, op. cit., Vol. 2, Livre 1, pp. 121.122.

(7) Les henchakians, déjà divisés, sont encore sous le coup de l'assassinat en Egypte d'Arpiar Arpiarian (février 1908) et le parti *ramgavar*, dont Vahan Tékéyan sera la figure de proue n'apparaît pas avant l'automne 1908.

(8) Cf. Schavarch Missakian, *Orèr yev jamèr (Des Jours et des Heures)*, Paris, 1958, pp. 341-348.

(9) C'est le 23 juillet 1908 du calendrier grégorien.

(10) Aram Andonian (1875-1952), journaliste, écrivain et dessinateur satirique, historien. Premier directeur de la Bibliothèque Nubar (1929, Paris). Kégham Barséghian (1883.1915), journaliste, a collaboré à *Aztag*, *Azadamard*, *Méhian*.

et orateur talentueux, est une vedette. Observateur fin et perspicace, Vahan Papazian tient dans *Azadamard* une précieuse chronique de la vie parlementaire. Il réussira à échapper au sort de Vramian exterminé en 1915.

Rouben se soumet aux ordres de sa hiérarchie : sortir des forêts, déposer les Armes. Au cours d'une cérémonie déchirante dans le monastère de *Sourp Garabed*, quelques 400 fédais, paysans «déracinés» désormais «inutiles», acceptent un verdict «qui signifie leur arrêt de mort» et se séparent après une danse collective et sauvage, la *Yarkhouchta*. Rouben part à Genève pour entreprendre des études universitaires qu'il interrompra sur l'ordre de la FRA pour revenir à Mouch (1913), d'où guerre, massacres et révolution le conduiront jusqu'aux responsabilités politiques dans l'Arménie indépendante.

Conséquences d'une tentative de coup d'Etat d'Abdulhamid ou d'une réaction des milieux islamistes ou de la duplicité des Jeunes-Turcs, les massacres des Arméniens d'Adana (mars-avril 1909) —30.000 (?) morts et des milliers d'orphelins— font l'effet d'un séisme. Ils creusent un fossé et installent un climat de méfiance permanent entre Arméniens et Turcs. Ils amènent au gouvernement les Jeunes-Turcs qui, de défaites militaires en pertes territoriales, troquent bientôt l'ottomanisme pour un nationalisme turc intransigeant.

Anahide TER MINASSIAN

(11) Maghakia Ormanian (1841-1918), patriarche de Constantinople (1896-1908). Et historien de l'Eglise arménienne. Figure complexe d'un grand homme d'Eglise. Successeur du patriarche Matthéos Izmirlian (1894.1896), «le patriarche de fer», il fut accusé par les révolutionnaires arméniens d'avoir collaboré avec Abdouhamid.

(12) Yéznik Katchuoni (? -), militant et propagandiste dachnak.

(13) Vahagn Datévian (1875.1916), militant dachnak, a contribué à la prise de la Banque Ottomane (1896); organisateur de la FRA en Bulgarie et aux Etats-Unis. Directeur de l'orphelinat des enfants réchappés d'Adana (1909).

(14) Vahan Papazian, *Im Houchèrè (Mes mémoires)*, Beyrouth, T.1, 1950, pp. 591-597, T.2 1952. Publiés 40 ans après les événements ces mémoires reprennent des articles publiés dans *Azadamard*, à partir de 1909.

(15) Aram Manoukian, dit Aram Pacha (1879.1919), originaire du Karabagh. Révolutionnaire professionnel, une des figures centrales de la FRA, a milité à Bakou, en Perse, à Van. Organisateur de l'auto-défense de Van en 1915, le «Père fondateur» de la République d'Arménie (1918).

(16) Ichkhan (Nikol Boghossian de Chouchi), Sarkis (Barséghian - Odabachian; 1883-1915), responsable de *Lernabar* (Sud de Van).

(17) Rouben, *Mémoires d'un révolutionnaire arménien* (en arm.) 7 volumes, Los Angeles (1951.1953). Sous le titre *Mémoires d'un partisan arménien*, éditions de l'Aube, 1990, est une traduction partielle en français où l'on peut lire les épisodes relatifs à la Révolution de 1908, pp. 222 et sq.

(18) Il s'agit de Roubina Aréchian (1881-1971) qui a participé en personne à l'attentat de Yildiz contre Abdulhamid.